

128
3

अथ
भामती " | Bhamati

वाचस्पतिमिश्र प्रणीतः ।

प्रथमाध्यायः ।

128

य मां जी दीक्षिता नो त्वं वचस्पति

शारीभाष्यकारव्या

मां गी

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

प्रश्नार्थक

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ॥ अनितां अविद्याद्वितयावत्तत्त्व
ते विमर्शनिष्ठतेजो बव नयः ॥ यतश्चाहृदि स्थं चरमचरमुद्धावव भिदं नमामस्तदाहं रि
ज्ञानममृतं ॥ १ ॥ निः श्वसितप्रस्य वेदावीक्षितमेतस्य पंचभूतानि ॥ स्मितमेतस्य चराचरप्रस्य
महाप्रलयः ॥ २ ॥ बाह्ये रूपाय विविधैरव्यपैरपि ॥ शाश्वताय नमस्तुमो देवाय च भवाय च
ज्ञाते रूतिष्ठकस्यामि महागणतीर्षे न्वपं ॥ विश्ववंद्या नमस्यामः ॥ सर्वसिद्धिविधायिना ॥ ४ ॥ अ
वृत्तेतस्मै वेदव्यासाय वेधसे ॥ ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥ मे त्वाविष्णु हृदि
करं करुणाकरं ॥ भाष्यं प्रसंगं नै भीरं तत्प्रणीतं विनश्यते ॥ ६ ॥ आचार्यकृतिमिवेक्ष्य म
वक्षोस्महादीनां ॥ ३ ॥ ओहकमिव गंगाप्रवाहपातः परिणयति ॥ ७ ॥ अथ मदसंदेहप्रसंगे
त्प्रेक्षावत्प्रतिपिस्तगोचरो यथा समनस्कं द्विषस्यते ॥ ८ ॥ स्फीताळो कप्रथ्यवत्तद्वत्
लीलातथा चेदं प्रमेति व्यापकविरुहो पच्छाद्यैः ॥ तथा हि वृत्तत्वाद्दृष्टुं न शक्यं तमेव
यते ॥ सचायमा कीटपतंगेभ्यः आच देवर्षिभ्यः प्राणकृन्मात्रस्येदं काशसादेभ्यो दे

विषये यो विवेकेनाहमित्युक्तं दिग्धा विपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्धिरिति न जिज्ञासास्यम् ॥ नहि
जाः काश्चिदत्र संदिग्धं अहमनहं वेति न च विपर्यस्तमिति नाहमं वेति । न वाहं कुरुः स्फूर्त्तौ गच्छामी
त्यदिदेहधर्मसामानाधिकरूप्यदर्शनादेहालंबनो यमहंकार इति सांप्रतं ॥ तदा लंबनत्वे हि यो
लम्बोपितस्य वन्वभूवं स एव स्थण्विरे प्रणम्य ननु भवामीति संधानं न भवेत् ॥ नाहिलालं स्पर्शवि
रशरीरयो रस्ति मनागपि प्रत्यासितान् गन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु पदेषु
नर्तते तत्रेभ्यो किन्नं स्यात्कुसुमेभ्यः स्मृतं । तथा बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परम
हंकारान् एवमनुवर्तमानं तेभ्यो किद्यते । अपि च यन्नांते दिव्यं शरीरमैव मास्तेषां तदुचितान्
भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे वाध्य
मानेऽहमात्म्यदमवाध्यमानं शरीरादिन्नं प्रतिपद्यते । अपि च योगाद्याः शरीरकौटुम्भिकान्मात्रमपि
न मनुष्यमिति नाहंकारालंबनं देहः । अतएव नैदिषाण्यस्य लंबनमिदं नैदिषो हम इति
हंकारेणैव शरीरेण हमात्म्यं लंबनं स्यात्प्रत्यक्षानात् । किंच येन स्वस्वविषयेकः स्फूर्त्तौ विमाने
हममनसोऽहंकारोऽप्यहंकारमिति कर्तुं प्रतिभासप्रख्यानालंबनत्वायोगात् । कुरुहमं थोह

प्रति ४

॥ २५ ॥
 इति यादयश्च प्रयोगा असत्यस्य केदे कथं चिन्मं जाः कोशं तीत्यादि वदौपचारिकारति युक्तमुत्प
 श्यामः ॥ तदा देहं का स्तदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धि विषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतरामनुभवगम्य
 आत्मा संशयाभावाद्वा जित्वा स्पष्ट इति सिद्धं ॥ अत्र यो जननत्वात् तथा हि संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह
 प्रयो जनविवाहितं संसारश्चात्मयाथात्म्या ननु भवनिमित्त आत्मयाथात्म्य स्तानेन निवर्तनीयः
 तदेवमनादिरनादिनात्मयाथात्म्य स्तानेन स्फुटानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात् कुतश्चात्म
 याथात्म्या ननु भवः न त्वहमित्यनुभवान्न दान्यदात्मयाथात्म्य स्तानमस्ति न च त्वमित्यसर्वं तन्न नील
 स्फुटतरामनुभवसम्पत्तिरित्युक्ता देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरपि अन्यथपितुं
 ननु वविरोधात् न त्वयागमाः सहस्रमपि द्युतं पठयितुं मीशते तस्मादनुभवविरोधात् उपचारिताया
 एवोपनिषद इति युक्तं ॥ मुत्पश्याम इत्याशयवानाशंक्यपरिहृति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ अ
 त्र च अदित्यादिभिर्न्यासवितुं युक्तमित्यंतः शंकाग्रंथः तथापीत्यादिः परिहारग्रंथः पतथापीत्यभि
 संख्यात् शंकायां पद्यपीति पठितव्यं ॥ इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये पुष्पद्रुहणमित्यंत
 भेदाजल्लक्षणार्थस्य आद्यहंकारप्रतियोगीत्वं कारो नैव मिदं कारः एते यवमिमेव यमास्मरति

बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । वित्त्वभावआत्माविषयी ज उत्त्वभावाद्यु ही । द्विपदे ह विषयां विषयाः र
 तो हि सात्मानं विषिष्वन्ति अवबध्नां तिस्येन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्परस्परानध्या
 सते तावत्पत वेळ हाण्ये दृष्ट्यां तस्मै प्रकाशवादि । इतरेतरभाव इतरेतरत्वं तादात्म्यमिति या
 वत्तस्यानुपपत्ताविति स्यादेतन्मा भू हर्मिणोः परस्परभावस्तद्दृष्ट्वा तु जायते न्यनित्यत्वा
 नित्यतादीनामितरेतरत्राध्यासो भाविष्येति दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहे पित हर्मणा मध्यासो
 यथा जपकुसुमाद्देहेन गृह्यमाणे पि स्फटिकप्रणावातिस्वच्छतया जपकुसुमप्रतिबिंबो द्वा हि
 प्यनृणि स्फटिक इत्या रूपविभ्रम इत्यत उक्तं तद्दृष्ट्वा मपीतिरतरेतरत्राध्यासो धर्मिणां भा
 वो विनिमयः तस्यानुपपत्तिः अपमनिसंधिः रूपवद्दिव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो दृष्ट्यांतरस्य तद्विवे
 केन गृह्यमाणस्यापि छायां गृहीयात् विदात्मा तु नीरूपो विषयी न विषयच्छाया मुद्गी तु मर्हति
 यथा हः शब्दं धरन्नां च कीदृशी प्रतिबिंबतोति त हि हृत्पारिवो ज्याद्विषय विषयिणो रन्योन्यात्मसं
 वेदेनैव तद्दृष्ट्वा मपीति परस्परसंवेदेन विनिमयात्मना भावितव्यं तौ चे हर्मिणावस्यंत विवेकेन गृह्य
 मन्तौ च निन्नावसां नोन्नाः सुतरां तयोर्हर्मिः स्वाश्रयाभ्यां व्ययधानेन दूरापेतत्वात् तदिदमु
 च्यते भूतं तनेतवता वानपपत्ताविति ४।

तं सुतरामिति तद्विपर्ययेति विषयविपर्ययेत्यर्थः प्रियाशब्दोपपन्नवचनः यदुक्तं नवति। अथासोमेदा
 यदेवमाप्तस्तद्विरुद्धं श्वेतास्ति नेहग्रहः सोऽनुग्रहं निवर्तयस्तद्ध्यासमध्यासमपि निवर्तयतीति प्रियेति
 कवितुं युक्तं यद्यपि तथार्थीति योजना। इदमत्रा कृतं न वेदेतदेवं अस्मिन्नुभवात्मन तत्त्वं प्रकाशे तन
 त्वेतदस्ति यथाहेतुमस्तोपाध्य नवविधि नानं तानंद चैतन्यैकरसमुदासीनमेकमाद्वितीयमात्मत्वं श्रुति
 स्मृतीतिहासपुशणेषु गीयते। न चैतानि उपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियासमानि उदरेण दृशात्मतत्त्वं
 नोदधति तत्पराणि संति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुं अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य सवति य
 आहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति नाक्यत्वमपि प्रागेवोपचरितत्वमिति। अहमनुभवस्तु प्रादेशिका
 नेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मानमादर्शयन्। कथमात्मतत्त्वं गोचरः कथं चानुपप्लव
 नकल्पेण प्रामाण्यप्रत्यक्षविशेषाद्वा। यस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं वेति युक्तं तस्या
 पोरुषेयानिरस्तसमस्तदोषाशंकस्य बोधकतया चर्यतः सिद्धप्रमाणभावस्यैव कार्यप्रमितेव शी
 नपेक्षत्वात् प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्यत्यंतौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विशेषाद्वा तु सति लक्षणमस्याप्रामाण्य
 मिति चेत्। नोत्पादकाप्रतिद्वंद्वत्वात्। नद्यागमज्ञानं सारं व्याख्यारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहृति येन

॥३॥

॥३॥

कारणाभावान्नभवेत्। अपि तु तात्त्विकं न च तत्र स्थो त्यादकं। अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योपि सांख्यव
हारिकेभ्यः। तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिदर्शनात्। यथा च वर्णं दृश्यत्वं दीर्घत्वाद्दयोऽन्यधर्मा अपि समाशेषे
तात्त्विकत्वप्रतिपत्तिहेतुवन्नाह्यौ किकानागशतिनगशतिवापदात्कुंजरं वातरुं गिरिं वा प्रतिपाद्यमा
ना सवंतिभ्रांताः। न चानन्यपरं वाक्यस्यार्थउपवरितार्थयुक्तं उक्तं हि न विधौ परः शब्दार्थ इति। जेष्ठ
त्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न तु बाध्यकत्वे रजतज्ञानस्य व्यापसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बा
ध्यदर्शनात्। तदनपबाधनेतदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुपपत्तेः। दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभाव
स्यानपेक्षत्वं। तथा च पारमर्षसूत्रं। पौर्वापर्ये पूर्वदोषोऽर्थस्य प्रकृतिवदिति। तथा पूर्वात्परबळीय
त्वं तत्र नाम प्रतीयतां॥ अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मादिषां न वेदिति। अपि वयेष्यहंकारस्य हमात्मा
नमाच्छिषततैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यं। अहमिहैवास्मि स हने ज्ञानानोरिति सर्वव्यापिनः
आदेशिकत्वेन ग्रहात्। उच्चतरगिरि शीरवरवर्तिषु महातरुषु भूमिषु स्पृष्ट्वा प्रच्छेपे वाळनिर्भा
सप्रत्ययकार। नेचोदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन शर्तिसांप्रतं। नाहेतदेवं भवत्यहमि
होऽणत्वेवानुज्ञाननशति। अपि च परश्च हः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति यत्र प्रयोक्त

प्रतिपत्रोः संप्रतिपत्तिः प्रगोणः सचनेदप्रत्ययपुरः सरः । तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवननोऽग्निहो
 त्रशब्दः प्रगोणांतरावधूतमेदेकुंडपाथिनामयनगतेकर्मणिमासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रसाध्य
 सादृश्येनगोणः । माणवकेवानुभवसिद्धमेदेसिंहात्सिंहशब्दः । नत्वहंकारस्यमुख्योऽर्थो
 निर्वृतिशक्तिरप्यदेहादिभ्योऽस्मिन्ननुभूयते । यतयेनपरशब्दः शरीरादौगोणोक्तवेत्तु । नवात्यंतनि
 रूढतथानगोणेपिगोणत्वानिमानः सार्वपादिषु तैल्लशब्दवदितिबदितव्यं । तत्रापिस्नेहितावति
 लभवात्तुभेदेसिद्धएवसार्वपादीनांतैल्लशब्दवान्यत्वमात्रा । निमानोनत्वर्थपोस्नेल्लसार्वपयो
 रभेदाध्यवसायः । तत्सिद्धिर्गोणत्वमुक्तपदार्थिनोऽगोणमुख्यार्थिवेकवित्त्वा नेन व्याप्तं तद्विद्वत्प्राप
 कवि वेकवित्त्वा न निवर्तमानं गोणतामपि निवर्तयतीति । नचबाळस्यविरशरीरभेदेऽपी साहमि
 त्येकस्यात्मनः प्रतिसंधानादेहादिभ्यो भेदेनास्यात्मानुभव इति वाच्यं । परीक्षकाणांश्च यंकथा
 नल्लौकिकानां । परीक्षका अपि व्यवहारसमयेनल्लोकसमान्यमतिवर्तते । वक्ष्यत्यनंतरमेव हि
 भगवान्भाष्यकारः पश्चाद्विनिश्चायि शेषादिति बाल्या अप्याहुः शास्त्रविंतकाः स्वव्येवंविवेच
 यंतिनप्रतिहार इति । तत्पारिशोष्याच्चिह्नहात्मगोचरमहंकारमहमिहास्मि सहने जानानरति

प्रयुज्जानो लोकि कः शरीराद्यनेदं गृहात् आत्मनः प्रादेशिकत्वमभिप्रन्यते न भ स र व घटमाणिकमाद्वि
काद्यपाध्य वद्येदादिति युक्तमुत्पश्यामः । न चाहं कारप्रामाण्यादे पृहादिबुद्ध्यात्मापि प्रादेशिक इति पुनः ।
तदाश्वव्ययमणुपरिमाणो वा स्यादेहपरिमाणो वा अणुपरिमाणत्वे स्फूर्द्धोहं हीर्घरतिवनस्या
तदेहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वं प्रसंगः किंचास्मिन् अयववसमुदायो वाचेत
येतु प्रत्येकं चावयवाः प्रत्येकं चैतन्यपक्षे बहूनां चैतनानां स्वतंत्राणां मेकवाक्यताऽभावात् अपर्यायं
विदुर्हृदि क्रियत पावशरीरमुन्मथ्येत अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे बह्वैकस्मिन्
वयवे विहात्मनोप्यवयवो बह्वकारति न चैतयेत् । न व बहूनां मप्यवयवानां परस्परविनाभावनियमो
दृष्टः । एवमहाविशीर्णस्तदा तदभावे न चैतयेत् । विज्ञानाच्छेदने त्वेप्यहं प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव ।
तस्यास्थिरवस्तुनिर्भासत्वात् । अस्थिरत्वाच्च विज्ञानानां । एतेन स्थूलोऽहमंधोऽहं गच्छामीत्यादयोप
ध्यासतया आख्याताः । तदेवमुक्तेन क्रमेणाहं प्रत्यये पूति कूस्मांडी कृते भगवती श्रुतिरप्रत्युहं कर्तृत्वं
कोऽकृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसंजितमात्मनोमिषे ह मर्तुमीति । तदेवं सर्वप्रवादिसृति
स्मृतीतिहासपुशण्णप्रथितमिथ्याभावस्याहं प्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्तफळे रूपाख्यानं । अन्येऽ

न्यस्मिन्नित्यादि। अन्योऽन्यस्मिन् धर्मिण्यात्म शरीरादौ अन्योऽत्मकतामध्यस्थाहमिदं शरीरादीति॥
 इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतितः। लोकाव्यवहारो लोकाणां व्यवहारः सवायमहमिति व्यपदेशः इति
 शब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रति कूलं प्रमेयजातं प्रमायप्रमाणेन तदुपादानपरिवर्तनादिः। अ
 न्योऽन्यधर्मोऽन्यस्यान्योऽन्यस्मिन् धर्मिणि देहादि धर्मान् जन्ममरणं जरा व्याध्यादीन् आत्मनि
 धर्मिण्यस्तदेहादि भावे समारोप्य तथा चैतन्यादीन् आत्म धर्मान् देहादावध्यत्तात्मभावे समारोप्य म
 मेदं जरा मरण पुत्र पशु वस्त्रादीति व्यवहारो व्यपदेशः॥ इति शब्दसूचितश्च तदनुपपत्तिः प्रवृत्त्यादिः अ
 त्रयाध्यास व्यवहार क्रियाभ्यां घः कर्तौ नीतः स समानरति समानकर्तृत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्य
 पपन्नः। पूर्वकाळत्वं सूचितमध्यासस्य व्यवहारो कारणत्वं स्फुटयति मिथ्याज्ञानमित्यत्रो व्यवहारः।
 मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तस्तद्भावाभावानुविधानात् व्यवहाराभावाभावयोरित्यर्थः। तदे
 वमध्यासस्य स्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह तरेतशिविवेकेना विवेकाग्रहणे
 त्यर्थः। अथाविवेक एव कस्मान्न भवति तथा च नाध्यास इत्यत आह तद्विविक्तयोर्द्वयमधर्मिणोः
 परमार्थतो धर्मिणो रतादात्म्यं विवेकेऽधर्मिणां वासं कीर्णताविवेकः स्यादेतत्। विविक्तयोर्वस्तुतो

सौं गृहणनिबंध नस्नादा न्यविभ्रमोयुज्यते शुक्तेरिव रजता द्वेदाग्रहनिबंधनस्नादात्मविभ्रमः ॥
रुद्रतुपरमार्थसतश्चिदात्मनोऽन्यभादेहाद्यस्मिन्नस्तत्तत्कृतश्चिदात्मनोमेदाग्रहकुतश्च तादात्म्यविभ्र
मस्तत्तज्ज्ञातुसत्यानृतेमिथुनीकृत्यविवेकाग्रहादध्यस्येति योजना। सत्यं चिदात्मा अनृतं बुद्धीं दिपदे
हादिते द्वेधर्मिणीमिथुनीकृत्यपुगळीकृत्य। न च संवृत्तिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनत्वमस्तीत्य
भूततद्भावार्थस्फुटः प्रयोगः। एतदुक्तं भवति। अप्रतीतस्यारोपायोगात् आरोप्यस्य प्रतीतिरूपमुज्यते न वरु
सतेति। स्यादेतत्। आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समाशेषः समाशेषनिबंधना च प्रतीतिरिति दुर्वारं प
रसंस्पराश्रयत्वमित्यत आहुते सार्गिक इति। स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः। व्यवहारा नादितया तत्का
रणस्य ध्यासस्यानादितोक्ता। ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्यात्वा नोपदर्शितस्य बुद्धीं दिपवारीरा हेरुतरोत्राध्या
सोपयोगरूपनादित्वाद्बीजां कुरु वन्नेपरस्पराश्रयत्वमित्यर्थः। स्यादेतत्। अहं पूर्वप्रतीतिमात्रमु
पयुज्यते आरोपेन तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता। प्रतीतिरेव त्वत्पंतासतोगगने कमळिनी कळस
देहं दिपादे नोपपद्यते प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोपेक्षत्वं ननु तदतिरिक्तसत्ता सामान्यसम
वायोऽर्थक्रियाकारिता दाद्वैतापत्तेः सत्ताया अर्थक्रियाकारिता याश्च सत्तां तस्यार्थक्रियांतरकळने

॥५॥

वसुधायाता तू प्रकाशमाने ते वसता भूपे तव्या तव्याव देहा दमः प्रकाशमानत्वान्नसंतश्चि
दात्मव तू असत्त्वेनानप्रकाशमानाः तत्कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो
भेदाग्रहः तदसंभवे कुतोऽध्यासरत्याकाशवानाहु आत्मा साकेयमध्यासो नाम करत्या हो पे समा
धाता लोका सिद्धमध्यासलक्षणमायक्ष्यणर बाह्ये पं प्रतिक्षिपति उत्पत्तेस्मृतिनूपः परत्र पूर्वदृष्टा
वभासः । अ व स नोऽव म तो वा भासोऽव भासः प्रत्ययांतर बाध्यश्चास्या वसा होऽव मानो वा एतावता
मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवती । तस्येदमुप व्याख्यानं पूर्वदृष्ट्यादि । पूर्वदृष्ट्या वभासः पूर्वदृष्ट्या वभा
सः । मिथ्या प्रत्ययश्चाशेषविषयाशेषणीयमिथुनमंतरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणी
यमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टं त्वमात्रमुपपुज्यते भवस्तु सत्त्वेति दृष्टग्रहणं । तथापि वर्तमानं दृष्टं
दर्शनं न आरोपयोगीति पूर्वोक्तं । तच्च पूर्वदृष्टं तस्य रूपेण सदापि आरोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतं ।
आरोपविषयसत्यमाहु परत्रेति । परत्र श्रुतिका दोषर मार्च्यसति तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तं । स्यादे
तत् । परत्र पूर्वदृष्टावभासरत्यलक्षणमति व्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिम सांग विपूर्वदृष्टस्य गोत्व
स्य परत्र काळा ह्यामवभासः । अस्ति च षट्छिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र भाटिका त्याम

॥५॥

॥५॥

वभासः सति मीनीनः। अवभासपदं वसमीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धं यथानीलस्यावभासः पीतस्या
वभासरत्यत आह स्मृतिरूप इति। स्मृतेः रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असन्निति तद्विषयत्वं
स्मृतिरूपत्वं। सन्निति तद्विषयं तत्प्रत्ययान्नित्यं न समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। नाप्यव्याप्तिः। स्वप्रता
नस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवं रूपत्वात्। तत्रापि हि स्मर्यमाणेऽपि त्रहोनिद्रोपयुक्त्वशात् असंनि
धानापरा मर्शे तत्र पूर्वदृष्टस्यैव संनिहितदेशकाळत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शंखः तिलो गुड इत्यत्र
प्येतच्छृण्वं योजनीयं। तथा हि त्रिनिर्गच्छदत्यलूनपरत्रिमस्यैकपितृद्वयवर्तिनी पीतता
पितृद्वयरहिता अनुभव नू शंखे च दोषाद्यादितशुक्लमानंद्वयमात्रमनुभव नू पीततायाश्च शंखा
संबंधमनुभव नू असंबंधाग्रहणसादृश्येण पीतं तपनीयमिति तद्विलक्षणमित्यादौ पूर्वदृष्टं सा
मानाधिकरण्यं पीतत्वं शंखत्वयो शोष्याह पीतः शंख इति इति तेन तिलो गुड इति प्रत्ययो व्याख्या
तः। एवं विज्ञातपुरुषानि मुखे दृष्टादृशो दृकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं ते जो ग्राह्यं पूर्वदृष्टानि मु
खादृशो दृकादेशात्मानि मुखं संपुक्तं मुखं ग्राह्यं दोषवशात् देशात्मानि मुखं संपुक्तं मुखं
स्याग्राह्यं च मुखस्यारोपपत्तीति प्रतीतिर्विभ्रमो विच्छिन्नो भवति। एतेन द्विवंद्यदिशो

ललातनकगंधर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्टपियथा संभवंच्छृणं योजनीयं। तेहं दुर्लभं वतिन
 प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं येन देहे दिष्टादेः प्रकाशमानतया स हा वोक्तं वेत्ता नृसर्पादिभावेनर
 द्वा दृष्टो वरुणादि कादयो वारुण्यादि गुणयोगि नोन प्रतिभा सं ते प्रतिभासमाना वा भवन्ति त हा
 त्मा नस्तद्गुणो वा त था सति मरुषु मरीची निवय मुञ्चावच मुकुळ त्रुंगतरंग भंगमाळे यम भ्यर्ण
 मवतीर्ण मंदा की नीत्यभिसंधाय प्रवृत्त नो यमापी यपिपासा मुपशम ये त तस्मा द्दकामे नाप्यारोपि
 तस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तु सत्त्वं प्रभक् पगम नीयं। न व मरीचि रूपेण सच्छिळ म वस्तु सत्त्वं
 रूपेण तु परमार्थ सदे व देहे दिष्टादि यस्तु रूपेणाप्यसंत रत्यनुभवा गोचरत्वात् कथं प्राप्तेतर
 तिसांप्रतयतो यद्यसन्नानुभवा गोचरः कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभव गोचरत्वं न च
 स्वरूपसत्त्वेन तोयतामनापि संतो भवन्ति। यद्यन्ये ते नाभावो नामभावादप्यः कश्चिदस्ति अपि तु भाव
 एव भावांतरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः। यथा दुः भावांतरमभा वो हि कयाचितु व्यपेक्षयेति।
 तत्र च भावात्मनो पारम्ये घृतयाऽस्य युज्येतानुभवा गोचरता प्रपञ्चस्य पुनरत्यंता सतो निरस्त
 समस्त सामर्थ्यस्य निरस्तस्य त्वं कुतोऽनुभवा विषयभावः कुतो वा तिरात्मन्यारोपः। न व विषयस्य
 समस्त सामर्थ्यविरहे पिप्पला नै मे वत ता दृश स्वप्रत्यय सामर्थ्या सादिता दृष्टांत सिद्धभावमे

॥७॥

॥७॥

दमुपजातमसतः प्रकाशनं। तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवास्याविद्येति सांप्रतंतौ ये ये यमसत्प्रकाशन
 शक्तिर्वितानस्य किंपुनरस्याः शक्तिरस्येति चेत्। किमेतत्कार्यं आहोस्विदस्यात्ताप्यं न तावत्कार्यं
 मस्तत्तत्त्वानुपपत्तेः नापि ताप्यं ज्ञानांतरानुपपत्तेः अनवच्छेदपाताच्च। वितानस्वरूपमेवासतः
 प्रकाशरतिवेत्। कः पुनरेष सदसतोः संबंधोऽसदधीनविन्यपणत्वं सतो ज्ञानस्यासतासंबंधरतिवेत्
 अहोवतापमिति निर्वृत्तः प्रत्ययतपस्यीयस्यासत्यपि। निनूपणमापततेन च प्रत्ययस्तत्राथ ते किंचित्॥
 असत्तु आधारत्वायोगात्। असदंतरेण प्रत्ययो न प्रथमं तत्र प्रत्ययस्यैष स्वभावेन त्वसदधीनमस्य
 किंचिदिति चेत् अहोवतास्यासत्यज्ञातोपदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति
 तस्मादस्य तासंतः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वानां भवविषयाभावितुमर्हतीति। अत्र ब्रूमः। निस्तत्त्वं तेनानु
 भवगोचरस्तत्किमिदानीमरीचयोऽपि तो यात्मना सतत्त्वाः यदनुभवगोचराः स्फः। न स तेत्वास्तदात्मना
 मरीचीनामसत्त्वान्। द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च तत्र पूर्वस्थितः परंतु परतः। यथा दुः। स्वरूपपर
 याभ्यां नित्यं सदसदात्मकैः वस्तुनिस्तपते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचनेति। तत्किमरीचिषु तोयैयनिर्भास
 प्रत्ययस्तत्त्वगोचरः तथा वसमीचीनैर्भ्यां तो नापि बाध्यते। अहान् बाध्येत यन्निदिमरीचीनतोचात्म

तत्त्वानमोपात्मना गृहीयात् तोयात्मनानुगृह्य न कथमभ्यांतः कथं वा व्याख्यातुं ततोपाभावात्मना
 मरीचीनां तोषभावात्मत्वं तावन्न सत् तेषां तोषाभावाद्देहेन तोषभावात्मनानुपपत्तेर्नाप्यसत् । वस्तुतरेण
 हि वस्तुतरेण सत्त्वमास्तीत्यनेभावांतरमभावोऽन्यानकाश्चिदनिनूपणादिति वदन्ति चेन्न वदन्ति । न चारोपि
 तं रूपं वस्तुतरे तद्दि मरीचपोवाभवेत् गंगादितं गं वा तोयं । पूर्वस्मिन् कळ्ये मरीचं परतिप्रत्ययः स्या
 न्न तोषमिति । उत्तरस्मिंस्तु गंगायां तोषमिति स्यान्न पुनरिहेति देशकोदाऽस्मरणेपि तोषमित्येव स्थान्ना
 त्विहेति । न वेदमत्यंतं असत् । हेतिरस्तमस्तस्व रूपमळीकमेवास्तिविति सांप्रतं । तस्मानुभवे गोचरत्वा
 नुपपत्तेरित्यक्तमथ स्तान् । तस्मान्न सत्त्वात् सत्त्वापि सत्त्वरस्परविरोधादित्यनिर्वाच्यमेव आरोपणीयं म
 रीविषु तोषमास्तेयं । तदनेन क्रमेण ध्यस्तं तोषं परमार्थं तोषमिव अतएव पूर्वदृष्टमिव तत्त्वतस्तु न तोषं न
 च पूर्वदृष्टं कित्वं न तन्निर्वाच्यं । एवं हे हे हि यादिप्रपञ्चोप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोपि पूर्वमिथाप्रत्यायोपदृशितं
 वपरत्रविहात्मन्यधस्य तद्वत्कपपन्नमथासत्त्वज्ञापयोगात् । हे हे हि यादिप्रपञ्चबाधने चोपपादयिष्यते
 विहात्मनोऽकृतिस्मृती विहासपुराणगोचरस्तन्मूलकतद्विरुद्धन्यायनिर्णीतः शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्व

॥८॥

नैव निर्विक्रयोऽबाधितस्य प्रकाशितैवास्पृशता। सा च स्य रूपमेव विहात्मनः। ननु तदतिरिक्तसत्त्वात् सा
मान्यसमवायेऽर्थाक्रियाकारिता बाधति सर्वमवदति॥ सवायमेवं लक्षणको ध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषां
मेव संमतः परीक्ष्य काणां तद्देहे परे विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां दृढयितुमाह तं केविदन्यत्रान्यधर्मि ध्या
स्य निवदति। अन्यधर्मस्य ज्ञानधर्मस्य रजतस्य ज्ञानाकारस्येति यावत्। अध्यासोऽन्यत्र बाधे। सो
त्रांतिकयेतावत् बाध्यमानि स्तौ वै सत्। तत्र ज्ञानाकाराध्यारोपः विज्ञानवादिनोपि यद्यपि न बाध्यं वस्तु
सत् तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमस्ती कं बाध्यं तत्र ज्ञानाकाराध्यारोपः उपपत्तिश्च यद्यादृशमनु
भवसिद्धं रूपं तदादृशमेवाभ्युपेत्य व्यमित्यत्सर्गोऽन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात् नेह
रजतमिति च बाधकस्येदं तामात्र बाधेनाप्युपपत्तौ न रजतगोचरतो विता रजतस्य धर्मिणो बाधे। तिरज
तं च तस्य धर्मि रंता व बाधिते भवेतां। तद्वदं रं तैवास्पृशधर्मो बाध्यतां नुपुनारजतमपि धर्मितथा च रज
तं बाधितं मन्थादांतरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिर्ध्यासः सिद्धयति केचित्तु ज्ञानाकारस्या
तान्तर्यामिणोऽप्युपपत्तिरिति। यत्र यदध्यासस्तद्विद्येकाग्रतुणनिबन्धनो भ्रमः। अपरितोषकारणं वादुःविज्ञाना
कारतारजतादेरनुभवाद्वावस्थाप्येत अनुमानाद्वा तत्रानुमानमुपरिष्ठान्निश करिष्यते। अनुभवो

उपरि जत प्रत्ययो वास्या इधिक प्रत्ययो वा। न तावद् जतानुभवः। सहीदं कारास्य पंदर जतमावेदपतिनत्वां
तरे जतमिति हितदास्यात्प्रतिप्रतुः प्रत्यपादव्यतिरेकात्। भ्यां न हि विज्ञानं स्या कारमेव बाध्यतया ध्वस्य
तितथा च नहि कारस्य दृष्टस्य गोचरः। ज्ञाना कारता पुनरस्य बाधिक प्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्। तंतवा
धक प्रत्ययमाळोचयेत्वा पुष्पान्। किंपुरो वर्तिद्वयं र जता द्विजेव पत्या हा स्थितू ज्ञाना कार कतामप्यस्य
दर्शयति। नत्र ज्ञाना कार तो पदर्शन व्यापारं बाधिक प्रत्ययस्य बुवाणः श्रद्धाद्यनीषप्रतो देवा वां प्रिय। पु
रो वर्ति त्वप्रतिवेधादर्थार्त् ज्ञाना कारतेति चेन्नासंनिधाना ग्रह निषेधादसन्निहितो भवति प्रतिपत्तु ॥८॥
अत्यंत सन्निधानं त्वस्य प्रतिपत्तात्मकं कुतस्त्यं। नचैष र जतस्य निषेधो नवेदं ताप्यः किंतु विवेकाग्रहप्र
संजितस्य र जत व्यवहारस्य। नच र जतमेव शुक्तिकायां प्रसंजितं र जत। ज्ञाने न हि र जत निर्भासस्य नशु
क्तिकाळंबनं पुक्तमनुभवावरोधात्। नच वळु सतामात्रेणाळंबनमिति प्रसंगात् सर्वेषां मर्थानां सत्त्वाविज्ञे
षाद्वळंबनत्वप्रसंगात्। नापि कारणत्वेन रं द्वि पाहीनामपि कारणत्वेन तथा त्वप्रसंगात्। तथा च भासमान
मेतैवाळंबनार्थः। नच र जत ज्ञाने शुक्तिकाभासत इति कथमाळंबनं भासमानाताभ्यपगमे वा कथं ननु

नवविरोधः। अपि वेदेषादीनां समीचीनज्ञानोपजननसामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्योपि ध्यातानसंश
यः दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेत्। न दोषाणां कारोपजननसामर्थ्यविद्यातमा
त्रहेतुत्वात्। अन्यथा स्यादपि कुटजबीजाद्वटकुशोत्पत्तिप्रसंगात्। अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञाना
नां सर्वज्ञानाश्वासप्रसंगः तस्मात्सर्वज्ञानसमीचीनमास्तेयं। तथा च रजतामिति रदमिति तद्वैज्ञाने स्मृ
त्यनुक्तं वनूपे तत्रेदामिति पुरोवर्तिद्वयमात्रग्रहणं दोषवशात् तद्वत्तु त्वसामान्यविशेषस्याग्रहा
त् तस्मात्तत्र गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधनक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति सा च गृहीतग्रहणस्य भावा
पि दोषवशात् गृहीततया प्राप्ता सा तत्र गृहणमात्रमवतिष्ठते। तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्वयमा
त्रग्रहणस्य समिधः स्वनूपतो विषयतश्च बोद्धव्यं। सन्निहितं रजतगोचरज्ञानसादृश्येणैवं रजतमि
ति निमित्ते अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारसामानाधिकरण्यात्पदैशं च प्रवर्तयतः। क्वचित्तु न रजत
णे एव मिथोऽगृहीतमेवैव ध्यापीतः सार्वरतिः। अत्राहुर्बाहुनिर्गच्छन्तप नूरश्चिमेव त्रिभिः। पितृद्वय
सकाजस्मेनातिरिच्यस्य पीतत्वं गृह्यते पितृनु न गृह्यते तस्यैवोपि दोषवशात् शुक्लशुणराहेतः स्वरूपमा
त्रेण गृह्यते तदहनयो गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसादृश्यात् पीतनयनीयपि ३ प्रत्यया विशेषेणा नैदव्य

सा मा ना धि कर ण्य व्य प दे श श्च ने दा ग्र ह प्र सं जि ता भे द व्य व हा र बा ध ना च ने हं र ज त मि ति वि
 वे के प्र लो क स्म बा ध क त्व म प्यु प प द्य ते । त दु प प तौ च प्रा ची न स्य प्र त्य प स्य भ्यां त त्व म पि षो क सि द्धं सि सि
 द्धं भ व ति । त स्मा द्य धा र्थाः स त्व वि प्र ति प न्नाः सं दे ह वि भ्र माः प्र त्य प त्वा त् द्य णा दि प्र त्य प व त् । ता र्हि दं मु क्तं
 यत्र य स्मि न् शु क्रि का दौ प स्य र ज ता दे र ध्या स श ति षो क प्र सि द्धिः । ना सो अ न्य धा र म्मा ति नि बंध ना किं
 तु त स्य र ज ता दे स्त स्म र ण स्य च गृ ही त त तां श प्र मो खे ण गृ ही ति मा त्र स्य घ र द मि ति पु रो व स्ति
 ता त् र व्य मा त्रा त त्ता ना च वि वे कः त द्वा ग्र ह ण नि बंध नो भ्र मः भ्यां त त्वं व स्म र ण ग्र ह ण यो रि ति रे त द
 सा मा ना धि कर ण्य व्य प दे शो र ज ता र्हि व्य व हा र श्चे ति । अ न्य त्वे त्रा प्य परि तु ल्यं तो यत्र घं द ध्या स ॥१०॥
 स्त स्यै व वि प री त ध र्म त्व क ल्म ना मा च ह ते । अ त्रे हे मा कू तं । अ स्ति ता व द्वा ज ता र्थि नो र ज त मि द मि ति
 प्र त्य या त् पु रो व त् ति नि द्ध ये प्र वृ त्तिः सा मा ना धि कर ण्य व्य प दे श श्चे ति स र्व ज नी नं । त द्वा त न्ना ता व द्वा
 ग्र ह ण स्म र ण योः त द्वा च र षो श्च मि थो ने द्वा ग्र ह मा त्र द्वा वि तु म र्ह ति ग्र ह ण नि बंध नो हि चे त न व्य व हा र व्य प
 दे शो ना ग्र ह ण मा त्रा द्वा वे ल । न नू तं ना ग्र ह ण मा त्रा न् किं तु स्म र ण ग्र ह णे र व मि थः स्य नू प तो वि ज य त श्चा
 गृ ही त ने दे स मी ची न पु रः स्ति त र ज त वि त्तान स द्वा शी त द्वा व हा र सा मा ना धि कर ण्य व्य प दे शं व प्र वर्त य त

अथ समीचीन ज्ञानसादृश्यमनयोः गृह्यमाणं व्यवहारप्रवृत्तिहेतुः। अगृह्यमाणं वास्तवमात्रेण गृह्यमाणत्वेऽपि समीचीन ज्ञाने सादृश्यमनयोरिदमिति चरजतमिति वदन् ज्ञानयोरिति ग्रहणं। अथ वातपोरे वस्य रूपतो विषयतश्च मिथो बोद्धाग्रहं निग्रहणं। तत्र न तावत्समीचीन ज्ञानसादृशीरिति ज्ञानसमीचीन ज्ञानवत् व्यवहारप्रवर्तकं न हि गोसदृशो गवपदिति ज्ञानंगवार्थिनंगवपे प्रवर्तयति। अनयोरेव बोद्धाग्रहं नितु ज्ञानं पशुहंतं। न हि बोद्धाग्रहे अनयोरिति भवति अनयोरिति ग्रहणे बोद्धाग्रहमिति व भवति। तस्मात्सत्तामात्रेण बोद्धाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यं। तत्र किमप्यमारोपोत्यादिक्रमेण व्यवहारहेतुरस्त्वहो अनुत्यादि तारोप एव स्यतरति। वयं पशुपामः। चेत्त न व्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः आरोपज्ञानो त्यादिक्रमेणैवेति ननु सत्यं न ज्ञेयं न व्यवहारोऽज्ञानपूर्वकः किंतु अविदितविवेकग्रहणं स्मरणपूर्वक इति मैवं। न हि रजतप्रातिपदिका च मात्रस्मरणं प्रवृत्ता बुधपुज्यते। रङ्गकारस्योद्दामि मुरवीश्वर्युरजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादा कथं वापि रङ्गकारस्योद्दे प्रवर्तते यदि न तदिच्छेत्। अन्यदिच्छत्प न्यत्करोतीत्येति व्याहृतं न वेदं हि कारस्पंदरजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी न दिच्छेत्। पद्यतथात्वेनाग्रहणादिति दूपात्सप्रतिवक्तव्यं। अथ तत्रात्वेनाग्रहणात् कस्मान्नोपेक्षतेति सोऽप्युपादानोपेक्ष्याभ्यामाभित आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यव

न दं काश्च देर जन समारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यतरति ने दाग्रहः समारोपेणोपादानेन क्रमेण
 र इति हेतुः तथाहि ने दाग्रहो यदि दं काश्च देर जनत्वं समारोप्य तत्तातीयस्योपकारहेतुभावम
 तातीयतया र दं काश्च देर जने तमनुमापनदर्थी प्रवर्तन इति आनुपूर्व्यं सिद्धं न च तदस्त्वर
 जनत्वं निरिदं काश्च देर स्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति र जन त्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात्
 एकदेशदर्शनं स्वच्छनुमापकनत्वेने कदेशदर्शनं यथाहुः तातसंबंधस्यैकदेशदर्शनोदिति स
 मारोपे तु एकदेशदर्शनमस्ति तस्मिन्मेतत्तां विवादध्यासितं र जनतादिज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविधेयं
 र जनतादिनिस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् यद्यदर्थेन यत्र नियमेन प्रवर्तयति तत्तात तद्विषयं यथोभ
 यवादि सिद्धमस्तीति न र जनताज्ञानं तथा वेदं तस्मात् येति यद्योक्तमनवभासमानतया न शुक्तिराख्यं न
 मिति तत्र भावानुपपत्त्यो व्यावर्तकं किं शुक्लं किं कौत्वं र कात्वस्येदं र जनतामिति ज्ञानं प्रतनाख्यं न त्वं अहो
 इत्यमात्रस्य पुरस्ति तस्य सितभास्य रस्य यदि शुक्ति कात्वस्य जनाख्यं न त्वं अहो उतरस्यानाख्यं न त्वं
 बुवाणस्य न वेतानुभवविशेषः तथाहि र जनतामिति नुभव ननु भविता पुरोवर्तिवस्त्वं गुणानिर्दिशति
 दृष्टं बुद्ध्यानां कारणानां मोक्षार्थं किं कार्यं प्रतिबंधेन कार्यं तरो प जनतामन्यं यदर्थं वाग्निदग्धा
 नां वेत्रवीजानां कदलीकां उ जननं भस्म कदुष्टं चोदर्थं स्यते जलोद्वहून् न पानपचनमिति प्रत्यक्षं

१११॥

॥११॥

बाधकापत्तनविषयं विभ्रमाणां यथा र्थत्वानुमानमाभासो दूतवहानुष्णत्वानुमानवत्पद्योक्तं मि
थ्याप्रत्ययस्य व्यक्तित्वारे सर्वज्ञानाभासप्रसंगरति तद्वैधकत्वेन न्यतः प्रामाण्यानां व्यक्तित्वारेणैति व्य
त्सादृशद्विरस्मानिः परितृप्तं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यतो दिङ्मात्रं चास्पृष्टमृतिप्रमोषभंगस्यो
क्तं विस्तारस्तत्त्वं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायां प्रवर्गं तद्व्यतिरिक्तं दिदमुक्तं । अन्येतु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरी
तधर्मत्वकळ्मनामाचक्षते इति यत्र शुक्तिका होयस्परं जतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्म
त्वकळ्मनां रजतत्वधर्मत्वकळ्मनामिति योजनाननुसंतुपरीक्षाकाणां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु कि
मापातमित्यत आह । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न कविशरति । अन्यस्यान्यधर्मकळ्मना
अनृततासावा निर्वचनीयते त्वधस्तादुपपादितं । तेन सर्वेषां मेव परीक्षाकाणां प्रते अन्यस्यान्यधर्म
कळ्मना अनिर्वचनीया अत्र वक्ष्यभावे नीति अनिर्वचनीयता सर्वतंत्रसिद्धांतरत्यर्थः । अख्यातिवादि
निरकामोरपि सामानाधिकरण्यो व्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्नेहादिदमभ्युपेतव्यमिति भावः । न केव
ळं निमग्नतां तैपरीक्षकाणां सिद्धा अपितु षोडशिका नाम पीत्याहुतथा च षोडशेऽनुभवः शुक्तिका
तिष्ठति तद्वदभासतरति । ननु नारजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत् । अन्यस्यान्यात्मनाविभ्रमो षोडशे
किं ह । एकस्य त्वकिन्नस्य जेहविभ्रमो न दृश्यते कुतश्चिदात्मनोऽ किन्नानां जीवानां जेहविभ्रम

तत्राहु एकश्चिद्वितीयेवदिति पुनरपि विदुः तन्मन्यथा समाक्षिपति कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यवि
 जयेत्तथा सो विषयधर्माणां । अयमर्थः । विहात्मा प्रकाशते न वामचे प्रकाशते कथमस्मिन्नध्यासो विष
 यधर्माणां नखवत्प्रतिभासमाने पुरोवर्तिव निद्रव्ये रजतस्य वा तद्वर्माणां वा समारोपः संभवति ।
 प्रतिभासेवानेतावदयमात्मा जडोद्यतादिवत् परार्थी न प्रकाशरति युक्तं । नखवत्स एव कर्मचकर्तृव
 भवतीति विशेषात्परसमवेतक्रियाफलशालिष्ठिकर्मनक्षत्रानक्रियापरसमोपवापिनीतिकथमस्यां
 कर्मनक्षत्रदेवस्थानपरविवेधात् । आत्मा तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रग
 गः एव तस्यैव न वस्थानात् । स्मादेतत् । आत्मा जडोपि सर्वार्थज्ञाने लुभासमानोऽपि कर्तृवै न कर्म
 परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावाद्येनैव तत् । यथा हि वैत्रसमवेतक्रियाया चैत्रनगरप्राप्तावुभय
 समवेतामपि क्रियमाणायानगरस्यैव कर्मता परसमवेतकर्तृयाफलशालित्वात् न तु चैत्रस्य
 क्रियाफलशालिनोऽपि चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाधारति । तन्न श्रुतिविशेषात् । अथ ते हि सत्यं
 ज्ञानमनंतब्रह्मेति उपपद्यते च । तथापि यो यमर्थप्रकाशः फलमस्मिन्नर्थश्चात्मा स प्रथमे ते स किं
 जडस्य प्रकाशो वा जडश्चेद्विषयात्मानावापि जडाविति कस्मिन्किं प्रकाशताविशेषात् प्राप्तामांथ
 मशेषस्य जगतः । तथा च भाषकः । अंधस्य बांधवस्य विनिपातः पदे पदे न च निष्ठीनमेव

विज्ञानं अर्थात्मानोऽप्यति च ह्यरुणं वदति वाच्यं तापनं हि ज्ञानं जननं जनितं च ज्ञानं जडं सन्ने
तं दूषणमिति वर्तेतेति एवमुक्तं शेषपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था तस्मादपराधीनप्रकाशा
संविदुपेतव्यातथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावज उच्यते एतदायातं यतयोः संविदुज्जुतेति
तत्किंपुत्रः पंडित इति पितृपंडितोऽस्त्यभाववदप्यसंविदः स्वयंप्रकाशायाः यदर्थसंबन्धितेति
चेत् तदुक्तं पुत्रस्यापि पंडितस्य स्वभाववदप्यसंबन्धितारतिप्रधानं सहा र्थात्मप्रकाशेन संवि
त्प्रकाशेन त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाववदति चेन्न तत्किंसंविदोऽस्मिन्नौ संविदात्मान्यप्रका
शोत्तथाचनस्य यंप्रकाशासंक्रवितूनचसंविदर्थस्य प्रकाश इति अथ संविदर्थस्य प्रकाशो न सं
विदो निश्चेतसंविदेव तौ एवं चेत् यावदुक्तं भवति संविदात्माथौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदर्थ
स्य प्रकाशो सहेति तथाचननिवृत्तिता र्थसिद्धिः न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभा
वोपि तादृशघटा नोपदानोपेक्षा बुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेत् न अर्थसंविदरवृत्ता नादिवुद्धी
नामापि तादृशपत्न्यानुपपत्तेः अर्थविषयता नादिजननाद्वा नादिवुद्धीनामर्थविषयत्वं अर्थविषय
ता नादिवुद्धिजननाच्च अर्थसंविदस्तादृशपत्न्यमिति चेत् तत्किं देहस्य प्रपन्नवहात्म्यसंयोगो देहप्र
वृत्ति निवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोऽस्त्यज्ञाया देहात्म्यसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत् न न्वयं स्वयं

॥ काशोऽपि स्यात्मान्येवरवद्योतवत्प्रकाशार्थे नु ज उ र त्यपपादितं न च प्रकाशस्यात्मनो विषयः । ते
 विवेकि न स्तूळ हीर्घ तथा नु भूयं ते प्रकाशश्चापमांतरोऽस्तूळो नऽणुः अ दू स्योऽहीर्घश्चेति प्र
 काशतो तस्माच्च देऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चंद्रमाः प्रकाशो ह भ्योऽन्यो निर्वचनीय एवेति पुन
 मुत्पत्त्यामः न तौ स्य प्रकाशस्या ज्ञान तः स्तूळ क्षण नो दोनु भूयं ते न चानिर्वाच्योर्थभेदः प्रकाश
 निर्वच्यं भेदमर्हति जति प्रसंगात् न चार्थानां मपि परस्पर बोधः समीचीन ज्ञान पद्वति मथा
 स्त इत्यपरिहृष्टं दुपपादायैव्यते । तदयं प्रकाश एव स्य पं प्रकाशः एकः कूटस्थ नित्यो निरंशः
 प्रत्यगात्मऽशक्य निर्वचनीयेभ्यो देहे हि यादि भ्य आत्मनं प्रतीपं निर्वचनीय मं जति जौ विना नीतिप्र
 त्ययः स वासावात्मैति प्रत्यगात्मा स चा पशधीन ज्ञान प्रकाशत्वा द नं शत्वाच्च विषयः तस्मिन् न ध्या
 सो विषय धर्माणो देहे हि यादि धर्माणां कथं किमापेक्षेपे अयुक्तोऽयम ध्या स इत्याक्षेपः । कस्मादयुक्त
 इत्यत आह सर्वो हि पुरे वस्थिते विषये विषयान्तर मध्यस्थति एतदुक्तं भवति । यत्पशधीन प्रकाशमं
 शवक्षतत्वाभावात् शग्रहे करण दोषाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते प्रत्यगात्मात्व पशधीन
 प्रकाश त मास्य साने कारणान्यपेक्षते येन तदा श्रये दोषे दूष्ये त न जां श वा नू येन कश्चिदस्यांशो
 गृह्येत कश्चित् न गृह्येत न हि तदेव तदानी मेव ते नैव गृहीत म गृहीतं च संभवतीति न स्य पं प्रकाशपक्षे

॥१३॥

॥१३॥

ध्यासः सदातेनप्यप्रकाशोपुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावाभाध्यासः नहिशुक्तावपुःस्थिता
यांरजतमध्यस्थतीहंरजतमिति तस्मादत्यंतग्रहेजत्यंतग्रहेनवाध्यासरतिमिदं स्यादेतत् अविष
यत्वेविदात्मनोनाध्यासोविषय एवतुविदात्माअस्मत्प्रत्ययस्यतत्कथंनाध्यासरत्यतआहुषुक्तो
त्यत्प्रापेतस्यचप्रत्ययत्मात्मनोऽविषयत्वंब्रवीविषयत्वेहि विदात्मनोऽन्योविषयीकवेत्ताद्यावा
त्रयोविषयीसएवविदात्माविषयस्तततोऽन्योपुष्पप्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसंगा
नवस्थानपरिहारायपुष्पप्रत्ययप्रापेतत्वंअतएवअविषयत्वमात्मनोवक्तव्यंतथावनाध्यासरत्यर्थः ।
परितुरति । अत्यन्तेनतावदमेकांतेनाविषयः । कुतः । अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् । अयमर्थः । सत्यं प्रत्य
यात्मास्यप्रकाशत्वादविषयः अनन्नाश्वतथाप्यनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनः सू
क्ष्मसूक्ष्मशरीरंदिष्टावच्छेदोनाऽनवच्छिन्नोपि वस्तुतोवच्छिन्नइवाऽनिन्नोपिनिन्नरवाकर्तृपिक
र्तृवाचोक्तोपिचोक्तेवाविषयोप्यस्मत्प्रत्ययविषयरवतीवभावमापन्नोऽवभासतेनभरवद्यटमणि
मकुम्भोकाद्यवच्छेदोदेननिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । नहि विदेकरसस्यात्मनश्चिदंशो गृहीते
नहि तंकिंविदस्ति नखळ्वान्दृष्टित्वविभुत्वादयोऽस्यविदूपादस्ततोनिर्द्यंतेपेनतद्गृहेन
वेरन् । गृहीताएवतु कश्चित्तेन नोदेवेनोवेयिता इत्यगृहीताइवाभौभातिनवात्मनो

ह्यो सोदस्तात्वि को येन विहात्मनि गृह्यमाणे सो वे गृहीतो भवेत्तु बुद्ध्या हीनामनिर्वात्य त्वेना
 त्वेति ॥ १४ ॥ निर्वन्नीयत्वा तस्माच्चिदात्मनः स्वयं प्रकाशस्यैवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्या
 ॥ १५ ॥ निर्वन्नीयत्वेन तन्नेव बुद्ध्यादिभ्यो नैदाग्रहात् तद्व्यासेन जीवभाव इति तस्य जानिदमिदमात्म
 नोऽस्मात्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते तथा हि कर्ता नोकाविहात्मा तु प्रत्यये प्रकाशभासते न बोदासीन
 स्य तस्य क्रिया शक्तिर्भोगशक्तिर्वासंभवति प्रत्ययबुद्ध्यादेः कर्पकं रणसंघातस्य क्रियानो गशक्ती न
 तस्यैवैतन्मयं तस्माच्चिदात्मैव कर्पकाण संघातेन यं ग्रथितो ब्रह्मक्रिया भोगशक्तिः स्वयं प्रकाशोऽ
 विबुद्ध्यादिविषयविस्तुरणात् कथं निदस्मत्प्रत्ययविषयोऽतुं कारस्य दो जीव इति न जंतु इति वद्वेन
 इति जलव्यापतेन स्वयं जीवश्चिदात्मनो निद्यते तथा हि श्रुतिरनेन जीवेनात्मनेति तस्माच्चिदात्मनो ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ व्यतिरेकात् जीवः स्वयं प्रकाशोऽप्यतुं प्रत्ययेन कर्तृत्वोक्तपायवहारयोग्यः क्रियतरत्यतुं प्रत्य
 याच्छब्दनमुच्यते न बाध्यासे सति विषयत्वं विषये जाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति सांप्रतं बीजाकुर
 वदनादिस्वातु पूर्वपूर्वाध्यासतदासनाविषयीकृतस्यो तरो तदाध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तं
 नैसर्गिकोऽप्येव कथं वहार इति भाष्यग्रंथेन तस्मात्सुष्ठु कृतं न तावदप्येकांतेनाविषय इति जीवो

तुविहात्मतयास्यप्रकारातयाऽविषयोऽप्यौघिकेन रूपेण विषपरतिभावः। स्यादेतत्तूनवयमपराधीनप्रकारातया
ऽविषयत्वेनाध्यासरत्यत आह परोक्षत्वाच्चप्रत्यगात्मः। सप्रपाकुर्मः किंतु प्रत्यगात्मानस्यतो नापि परतः प्रथ
तस्यविषपरतिब्रूमः तथा तस्या अपरोक्षत्वसर्वथा न्यमानेप्रत्यगात्मानिकुतोऽध्यासरत्यत आह परोक्षत्वा
च्चप्रत्यगात्मप्रमिद्वैः। प्रतीत आत्मनः प्रमिदिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात् यद्यपि चप्रत्यगात्मानि नान्याप्रथा
स्ति तथापि भेदोपवाशे यथा पुरुरूपस्य वै तन्यमिति एतदुक्तं भवति अवश्यं विहात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेयः त
दप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदां ध्यप्रसंगादित्युक्तं श्रुतिनिष्वात्र भवति तमेव भां तमनुभाति सर्वतस्य भा
सा सर्वमिदं विभातीति तदेव परमार्थपरिहारमुक्ता अभ्युपेयत्वापि विहात्मनः परोक्षतां प्रौढिवाहितया परिहा
रांतरमाहो न वा यमस्ति नियमः पुरोवस्ति ते एव परोक्ष एव विषयो विषयांतरमध्यसितव्यं कस्मादयं न नियम
ः तत आह अप्रत्यक्षोऽपि त्वा कात्रोक्ता लब्धमब्धिन ताद्यध्यस्यंति हि र्यस्मादर्थेन भोहिद्वयं सत् रूपस्य
न विरहात् न बाह्ये। द्विपप्रत्यक्षं नापि मानसं मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः तस्मादप्रत्यक्षं अथ च त
त्र बाह्यं अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवं चक्षुषां व्यामता भाशेय कदाचित् जसं श्रुतं न माशे
न तत्र पक्षाश्रया मब्धमिति वा राजहंसमाब्धय व ल्भमिति वानि वर्णयंति न चापि पूर्वदृश्यते जसं

विवेकाग्रहे निवर्तिते अध्यासापवाधात्मकं वस्तु स्वरूपा बधारणं विद्यावि विहात्म रूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठ
तरत्यर्थः। स्यादेतत् अति निरूढ निविड वासनानुबद्धाऽविद्याविद्यायापवाधिताऽपि स्ववासनावशा-
त्पुनरुद्विष्यति प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्ये स्वोचितमित्यत आह तत्रैवं सति एवंभूत वस्तु तत्त्वावधा-
रणे सति यत्र यदध्यासः तत्कृतेन दोषेण न बाणुमात्रेणापि स्वन बंध्यते अंतस्करणदि दोषेण शनायादि
नाविहात्मा विहात्मनो गुणे न चैतन्या नंदादिना अतः करणादि न सं बध्यते एतदुक्तं भवति तत्त्वावधारणा
भ्यासस्य हि स्थभाव एव सतादृशो यदनादिमापि निरूढ निविड वासनमापि मिथ्या प्रत्यक्षप नयति तत्त्व
पक्षपातो हि स्थभावो धियां। यदा दुर्बलत्वा अपि निरूप इव भूतार्थस्त्वभावस्य विपर्ययैः। न बाधोऽप्यत्र
वत्त्वेऽपि बुद्धे स्तत्त्वक्षपाततरति। विशेषतस्तत्त्वविहात्मस्य भावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यं तां तरंगस्य कुतोऽनि-
र्वाच्यताऽविद्याया बाधरतिपदुक्तं सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याह मिदं ममेदमिति लोकाव
हार इति तत्र व्यपदेश लक्षणो व्यवहारः। दोक्तरति शब्दसूचितं लोक व्यवहारमादर्शयति तमेतविद्यारव्य
मिति निशब्द आख्यातं। आह्वयति कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षा ही निप्रमाणानि। तत्त्वपरिच्छेदो
हि प्रमाविद्यातत्साधनानि प्रमाणानि कथं न विद्यावद्विषयाणि नाविद्या वतं प्रमाणान्या प्रयंतितत्कार्य

१

स्यविद्यः सन्तु वा प्रत्यक्षा हीनिसं वृत्तापि सन्तु तथा शास्त्राणि नुपुरुषा हि
तानि सन्तु यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि सन्ति तु मर्तुं निरत्या तृशास्त्राणि वेति।
समाप्तये उच्यते इहेन्द्रियादिष्वमर्तुममगन्ते मानुषी नस्यतादात्म्यतद्गमाध्यासुहीनस्य प्रमातृत्वानुपप
त्तिरस्य च प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्चाख्यातं स्यात् तस्य प्रमातुरितरकारका प्रयो ज्यस्य सम
स्तकारकप्रयो कृत्वं तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयो जनीयं न वर्य व्यापारमंतरेण करणं प्रयोक्तुमर्तुं ति
नवकूटस्थ नित्य सिद्धात्मा परिणामी स्यतो व्यापारान्न तस्माद् व्यापारबुद्ध्यादि तादात्म्याध्यासात् व्या
पारवत्तया प्रमाणमाधेष्टानुमर्तुं तीति न वत्स विद्यावत्पुरुषविषयत्वं अविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणा
नामिति। अथमाप्रवर्तिकस्य तत्प्रमाणानि किन्तः नमित्यत आह नर्तुं हि प्राणेषु पादाप्यप्रत्यक्षादि
व्यवहारः संभवति यवद्विपतेऽनेनेति व्यवहारः कळं प्रत्यक्षा हीनां प्रमाणनामित्यर्थः इन्द्रियाणीति
इन्द्रियलिंगादीनीति इह व्यदं उनो गच्छंतीति वत् एवं हि प्रत्यक्षा हीनपपद्यते। व्यवहारक्रियया वत्स
वहार्थाज्ञेयात् समानकर्तृकता अनुपादाप्योव्यवहारशति योजना। किमिति पुनः प्रमातोपादते प्र
माणानि अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तते इत्यत आह ननाधिष्ठानमंतरेणेन्द्रियाणां व्यापारः प्रमाणा

॥१६॥

॥१६॥

ना व्यापारः संज्ञयति न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रीस्य कार्ये व्यापि यं ते मा भूत्कु विंदरहि तेभ्यो वेमा
दिभ्यः परोत्यत्रिरिति। अथा दृष्टवाधिस्या ता कस्मान्न भवति कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आहुनवाऽनध्यस्ता
त्माभावेन देहेन कश्चिद्व्यापि यते। सुषुप्तेऽपि व्यापार प्रसंगादिति भावः। स्यादेतत्तथाऽनध्यस्तात्माभा
वं येमादिकं कुर्विहो व्यापारप नू पटस्य कर्ता एव मनस्य त्माभावं देहादे कं व्यापारप नू भविष्यति त
दभिलः प्रमातेऽनध्यस्तात्माभा नू त्यत आहुनचैतस्मिन् सर्वस्मिन् रतरेत रात्माध्यासे रतरेतरधर्माध्या
से वासति आत्मनोऽसंगस्य सर्वथा सर्वदा धर्मधर्मि विपुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते व्यापारवतो हि कु
र्विहादपो वेमादी नधिष्ठाय व्याप र्णंति। अन्यथ्यस्तात्माभा वस्य तु देहादिषु आत्मनो न व्यापारयोगो
ऽसंगत्वादित्यर्थः। अतश्च वाध्यासा श्रयाणि प्रमाणानीत्याहुनव प्रमातृत्वमंतरेण प्रमाणप्रवृत्तिरिति
प्रमापारवत्तु फलैस्वतंत्रः प्रमाता भवति अंतःकरणपरिणामभेदस्यः प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थितित्वमा
वः प्रमा। केचंच ज्ञातुऽस्मांतःकरणस्य परिणामश्चिदुपो भवेत्तु यदि विहात्मा तत्र नाध्यस्येत कथं वै ज्ञातुः
त्मा कर्तृको भावतु यद्यंतःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनेनाध्यस्येत। तस्मादितरेतराध्यास्यात् विहात्मकत
स्तु प्रमाफलं सिद्ध्यति तस्मिहौ ज्ञप्रमातृत्वं तामेव ज्ञप्रमा मुरीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः। प्रमातृत्वेन तत्र

॥१७॥ अथ ते प्रमाणाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तते तथा च प्रमाणं प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ संहरति
 तस्माद्विद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षा ही निप्रमाणानि। स्यादेतन्मवतु प्रथमं नान्नामेवं। आगमोपप
 त्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्वा नां कृत्यनामपि पुंसां प्रमाणं प्रमेयव्यवहारादृश्यंतरतिकथमविद्या
 वद्विषयाण्येव प्रमाणा नीत्यत आह पश्चाद्विनिश्चयाः विशेषादिति विदंतु नामागमोपपत्तिभ्यां
 देहेन्द्रियादिभ्यो निन्नं प्रत्यगात्मानं प्रमाणं प्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रे धर्मतां नातिवर्तते याद
 शो हि पशुशक्तं तादीनां अविप्रतिपन्नमुग्धभावा नां व्यवहारास्त्वादृशो व्युत्पन्ना नामपि पुंसां दृश्यते
 तेन तत्सामान्यात् तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयं। वक्ष्यतेऽसमुच्चये। उक्तं कानि वर्त
 नसहिता पूर्वोक्तौ पपत्तिरविद्यावत्पुरुषविलपत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः। एतदेव विभज्यते यथा
 हि पश्चादपरिनिअत्रवशादादिभिः श्रोत्रादीनां संबधे सतीति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितं शब्दादि विस्ताने
 इति तत्फलमुक्तं प्रतिकूलरतिनानुमानफलं। तथा हि शब्दादि स्वरूपमुपलभ्यमाना ती यस्य प्रतिकू
 लतामनुस्मृत्यत जा ती यत तो पलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति उदाहरति यथा दंडे वि
 शेषमतिशेहिता च स्यादेतन्मवतु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि ननु ज्योतिष्यो मे न सर्वका

मो यजेतेत्यादि न देहात्माद्यासेन प्रवर्तितुमर्हति अत्र खब्बा मुष्मिक फब्बोपभोगयोग्योपाधिकारी प्रतीयते ।
तथा वपारमालं सूत्रं । शास्त्र फब्बं प्रयोक्तृति तद्धुक्षणत्वास्मात्त्ययं प्रयोगे स्यादिति न च देहादि भस्मीभूतं पा
रब्बो किं काय फब्बाय कब्ब तरति देहाद्यतिरिक्तं कविहात्मानमधिकारिणमाप्तिपतिशास्त्रं तद्वगमश्च विद्येति क
न्यमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशंक्या तृशास्त्रीयेत्विति नुशब्दः प्रत्यक्षादिमवगारादिनतिशास्त्रीयं अधिकार
शास्त्रं । हि सुगं कामस्य पुंसः परब्बो क संबंधं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमेवा हि पेत्त नत्वस्याऽसंसा
रित्वमपि तस्माधिकारेऽनुपयोगात् प्रत्य तज्जोपनिषदस्य पुरुषस्या कर्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात् प्र
योक्ताहिकर्मणः कर्मजनित फब्बभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्यामी भवति तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता कथं
वा भोक्ता कर्मजनित फब्बभोगभागी तस्मादनाद्यविद्याब्ब्य कर्तृत्वतो कृत्वब्राह्मणत्वाद्यतिमानिनं नरम
धिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदांता अपि अविद्यावत्पुरुषविषया एव न हि प्रमात्रादिविभागा
दृते तदर्थं धिगमः तेषां विद्यां च तमनु शासतो निर्मृष्ट निखिब्बा विद्यमनु शिषं स्व रूपेण वच्छा पयतीति
एतावान्तेषां विशेषः तस्मादविद्या वद्विषयाण्येव शास्त्रीणीति सिद्धं । स्यादेतत् । यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्या
मोपनिषदः पुरुषोऽधिकारेनापेक्षते तथा च फपनिषद्भ्यां वगम्यमानः शाक्तो त्याधिकारे निरोहंतथा च

२४/४४

परस्परपराहृतार्थत्वेन कृत्वोपिवेदः प्रामाण्यमप्युत्थादित्यत आहृत्वा कृत तथा भूतात्मेति सत्यमोप
नितदपुरुषाधिगमोऽधिकारविशेधीतस्मात्पुरुषात्कर्मविधयः स्योविते व्यवहारनिर्वर्तयंतो नानु
पज्ञातेन ब्रह्मज्ञानेन नृकाया निरोद्धंन परस्परपराहृतिः विद्याऽविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः य
थानाहंस्यात्सर्वाभूतानीति साध्यां शनिषेधेऽपि इमेनेनासिचरन् पज्ञोतेति शास्त्रप्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यने
न विरुद्धतेतत्कस्य हेतोः पुरुषभेदादिति अवजित क्रोधाशतयः पुरुषाः निषेधोधिक्रियंते क्रोधाशतिवशी
कृतास्तु इमेनादि शास्त्रेति। अविद्यावत्पुरुष यत्वेनातिवर्तते इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति तथा हीनिवर्णी
ध्यासः राज्ञाश ज्ञामूये न यज्ञतेत्यादिः आश्रमाध्यासः गृहस्थः सद्दशीं भार्याविदेतेत्यादिः वयोध्यासः कृष्ण
केशोग्रीवादधीतेत्यादिः अवस्थाध्यासोऽप्रतिसमाधेयव्याधीनां जगदादि प्रवेशेन प्राणत्याग इत्यादिः ॥१८॥
आदिग्रहणपातकोपपातकसंकरी करणीयात्री करणमस्मिनी करणाद्यध्यासोपसंयहार्थं तदेवमात्माना
त्मनोः परस्परध्यासमाधेयसमाधानाभ्यामुपपाद्यप्रमाणप्रमेयव्यवहारवर्तनेन वदृढीकृत्य
तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेनै प्रतिपादयिष्यंस्तत्त्व रूपमुक्तं स्मारयति अध्यासो नाम तस्मिंस्तदु
चिदिति बोद्धव्यमस्मृतिरूपः परब्रह्मवदृष्टावभासरत्यस्य संक्षेपानिधानमेतत्। तत्राहुमिति धर्मि ता

हात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारे साक्षादशेषानर्थ
संसारोत्तराणामुदाहरणप्रपञ्चेनाह तद्यथा पुत्राभ्यां हि विवृतिहेतुता हात्म्यमात्मन्यध्यसदेहधर्मे पुत्र
कळत्रादिस्वाम्येव दारोप्याह अहमेव विकळः सकळ इति स्वीयस्य पुत्रादेरित्यर्थः स्वस्वबुद्ध्या कळमेव
स्वाम्यस्या कळ्यात् स्वामी श्वरः सकळः संपूर्णो भवति तथा स्वस्य वै कळ्येन स्वाम्येवै कळ्यात् स्वामी श्वरो
विकळोऽसंपूर्णो भवति वा सधर्मापेवै कळ्यादयः स्वाम्यप्रणाडिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्य
तीत्यर्थः यदा न परोपाध्यपेदेहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिः तदा कैवल्याऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादि
वित्याशयवानाह तथा देहधर्मातिहेतुदृष्टं तरंगाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूक
त्वादीस्ततोप्यंतरंगस्यांतःकरणस्याध्यस्तात्मभावस्य धर्मान् कामसंकळ्यादीनात्मन्यध्यस्यतीति योजना
तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्ता तस्य मूळधर्मध्यासा समाह एवमहं प्रत्ययिनं अहं प्रत्ययो अहं च त्रिप
स्मिन्नंतः करणादौ सोपमहं प्रत्ययीतं स्वप्रचारसाक्षिणि अंतःकरणप्रचारसाक्षिणि चैतन्योदासीनताभ्यां
प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते चैतन्यमुपपादयति तं च प्रत्यगात्मानं सर्वप्रचारसाक्षिणं
ताद्विपर्ययांतःकरणादिविपर्ययेणांतकरणद्यचेतनं तस्य विपर्ययश्चेतनं तेन इत्थं भूतं नृणां तृतीया
अंतःकरणद्विष्यध्यस्यति तदनेनातःकरणद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इह मनिर्हं रूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्य

कारणं द्वाद्वाधा रोहं कारस्य दं संसारी सर्वानर्थं संभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः तदुपादानं
 न श्लाघ्यं स इत्यनादित्वात् त्वी ज्ञां कुरास्य दं संसारी सर्वानर्थं संभावनैतरेतराध्यासत्वमित्युक्तं भवति ।
 प्रमाणप्रमेयत्वव्यवहारदृष्टी कृतमपि विविधा हिताय च यूपानिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतया ध्यासं दृष्टी
 करोति एवमयमनादिरनंतः तत्त्वज्ञानमंतरेणाशक्यमुद्येदः अनाद्यनंतत्वे हेतुरुक्तो नैसर्गिके इति
 मिथ्याप्रत्ययरूपो मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य सतथोक्तः अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतं
 तमुपसंहरति अस्मानर्थं हेतोः प्रहृणा यविरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहृणमित्यत उक्तमात्मैकत्वविद्या
 प्रतिपत्तय इति प्रतिपत्तिः प्राप्तिः स्तस्येन तु ज्ञापमात्राय नापि कर्म सुप्रवृत्तये आत्मैकत्वं विगच्छितनिश्चलप्रपं
 चत्वमानंदरूपस्य सतः तत्प्रतिपत्तिनिर्विचिकित्सां संभावयंतो वेदांताः समूहव्यातमध्यासमुपध्वनित
 दुक्तं भवति अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणे तातत्वात् निःप्रयो ज्ञानत्वाद्यनजिज्ञा
 सात् तदभावेन ब्रह्मज्ञानाय वेदांताः पश्येरन् अपि त्वविवक्षितार्था ज्ञापमात्रे उपयुज्येरन् न हि तदोपनि
 षदात्मप्रसयः प्रमाणतामश्नुते न चास्मावप्रमाणमभ्यस्तोपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनोदितु
 मर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते ननु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन हि रज्ज्वा रज्जुत्वं स हस्यमपि स पं

आश्रयस्ययाः अपवदितुमुत्सहं वेमिथ्याज्ञानप्रसंजितं तु रूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुमिथ्याज्ञानसंस्कार-
रश्चसुहृदोऽपितत्त्वज्ञानसंस्कारेणादूरनेरंतर्यहीर्षकाळतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति। स्यादेतत् प्राणाद्युपा-
सना अपि वेदांतेषु बहुलमुपलभ्यंते तत्कथं सर्वेषां वेदांतानामात्मैकत्वं प्रतिपादनमर्थरूपत आह यथा
आपर्थः सर्वेषां वेदांतानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः शरीरमेव शरीरकं तत्र नि-
वासी शरीरको जीवात्मा तस्य त्वं पदानि धेयस्य तत्पदानि धेयपरमात्मरूपतया यामीमांसासपादयता
कर्माविधिनिषेधांनामि व वेदांतानामपि स्यात्प्रायश्चित्तवाच्यानां फलवद्दर्शना बबोधपरत्वमापादितं। स-
मद्यपि वाविशिष्टस्तु वाकार्यरतिन्यायात्संज्ञाणामिव वेदांतानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं यद्यपि तवेदांतेभ्य-
श्चेतन्यानंदधनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निः प्रपंच एकः प्रत्यगात्मा न वंगम्यते। तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्व-
दुःस्वशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहं प्रसूयेन संदेहबाधविरहिणा विरुद्धमाना वेदांताः स्यादर्थ-
तु प्रकृतौ तदव्यतिरिक्तार्थावाज्ञापमात्रोपयोगिनो वेत्त्या विवक्षिता र्थाः तथा च तदर्थं विचारात्मिका च त-
त्त्वज्ञानी शारीरकमीमांसा नारद्व्यानच सर्वज्ञ नीनाहमनुभवसिद्धात्मा संदिग्धो वा सप्रणो ज्ञो वा ये न जि-
ज्ञास्यः सन् विचारप्रयुं जीनोति पूर्वः पक्षः॥ सिद्धांतस्तु भवेदेतदेवं यद्यहं प्रत्ययः प्रमाणं। तस्य तूक्तेन क्रमेण

मृत्पादिबाधकत्वानुपपत्तेः। मृत्पादिनिश्चयसमस्तोतीर्थं करैश्च प्रामाण्यान्मप्यपगमात्। अथ सत्त्वं एवं
 च वेदांताः नावेव हि ता र्था नाप्यपवरितार्था किंतु उक्तं क्षणः प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योर्थः तस्यैव
 व्युत्पादनेन क्रमेण संहितत्वात् प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता। जिज्ञासा रत्या शयवान् सूत्रकारः तज्जिज्ञासा
 मसूयैत्रैत्। अथतो ब्रह्म जिज्ञासेति। जिज्ञासा मया संहित प्रयोजने सूचयति तत्र साक्षाद्विष्णोर्वाप्यत्वा
 त् ब्रह्मज्ञानं कंठे क प्रयोजनं न च कर्मज्ञानात् पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात् पराचीनं किं सिद्धं
 येन एतद्वां तर प्रयोजनं न वेत् किंतु ब्रह्ममीमांसा रव्यं न केति कर्तव्यं तानुज्ञात विषये वेदांतेः आ
 हितं निर्विकल्पां ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुः श्वोपशमरूपमानं हे कर संपरं नः प्रयोजनं तमर्थं माघे कृ॥२०॥
 त्यहिप्रोक्षावतः प्रवर्तते तं तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशात् अप्राप्तमिवेति प्रेक्षितं भवति मथास्वर्गो वा
 अतमपि ग्रैवेयं कुतश्चित् आमातूनास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिवाप्नोति जिज्ञासानुसं
 शयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयसूचयति संशयश्चामीमांसा रं भं प्रयोजयति। तथा च शास्त्रे वेदावत्
 वृत्तिहेतुसंशयजनसूचनात् युक्तं मस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याहुः भगवान् भाष्यकारः वेदांतमीमां
 सा शास्त्रस्य व्याख्येयत्वात् तया स्मीमांसा निरिदमादि मं सूत्रं। कृत्वा तं विचार वचनोमीमांसा शब्दः

परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयकळताचविचारस्पष्टजिततातस्यामीमांसायाः शास्त्रसंस्था
नेनाशेष्यते त्रिष्येभ्योपथावत्प्रतिपाद्यतशते। सूत्रं बलद्वयसूचनाद्वयति। यथाहुः। बलद्वयनिर्णय
तार्थानि स्यैव पदानि च सर्वतः सारकृतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिण इति। तदेवं सूत्रतात्पर्यव्याख्याप
तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे तत्राप्यंशद्वयजनं तद्वार्थः परिगृह्यते तत्र तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽपमथसा
द्वयसंज्ञानंतर्यर्थ इति योजनानन्वयिकाशर्थोपशब्दोद्भूयते यथा अथैव ज्योतिरिति वेदेयथातच्छेके अ
थशब्दानुशासनं अथयोगानुशासनमिति तत्किमत्राधिकाराथो न गृह्यते इत्यत आह नाधिकाराथः
कुतः ब्रह्मजिज्ञासाया अनर्थकार्यत्वात्। जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानाद्विशदतः यथा
न प्रतीयते न च यथा हेतुप्रैषानन्वाहेऽप्यत्र प्रधानमापि हेतुः शब्दार्थो विवक्ष्यते एवमित्यादि ब्रह्मतत्त्वज्ञा
नेत्युक्तं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्तसंगसंशयप्रयोजनसूजनार्थत्वेन। जिज्ञासा एव विवक्षितत्वात्
तद्विवक्षया तु तदसूचनेन का कदं तपरीक्षाया मि व ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावंतः प्रवर्तन्ते नूनान्ते
तदानीं ब्रह्मवातत्त्वज्ञानं वा नित्येयप्रयोजने भविनुमर्हते। अन्यध्यस्नातुं प्रत्ययविशेषेन वेदांता
नामेव विधेये प्रामाण्यानुपपत्तेः कर्मप्रवृत्त्यपयोगि तयोपचरितार्थानां वा जपोपयोगिनां वा दुर्मिहेव

गहीनामिदं विहितार्थानामपि तद्वाधापाध्ययनविध्यभीनग्रहणत्वस्य संनवात् तस्मात्संदेहप्रयोजनसूचनीजिता
 सेतुपदतो वाक्यतश्च प्रथानं विवक्षितव्या न च तस्या अथि कार्यत्वमप्रस्तूयमानत्वात्। येन तत्त्वमात्रे व्याहृतोऽथ
 रादोऽथि कारार्थः स्यात्। जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मज्ञानमधिकार्यमवेन्न वदप्यथ शब्दे न संबध्यते। प्राधान्यात्
 वात्। न च जिज्ञासाभीमांसायेन योगानुशासनवदधिक्रियेतेनां तत्त्वं निपात्य भाष्याने रत्यस्माद्वामानपूजाया
 मित्यस्माद्वाधातोमान् लघेत्यादिना निष्ठायेति निष्कर्षादितस्य भीमांसापदस्य पूजितविचारवचनत्वात् ता
 नेष्टावाचकत्वात् जिज्ञासापदस्य। प्रवर्तिकाहेभीमांसाया जिज्ञासास्यात् तस्मान्मूढकजिज्ञासाया अन
 धि कार्यत्वादिति। न च प्रवर्त्यप्रवर्तकयोरेकमेकत्वे तद्वावानुपपत्तेः न च स्यात् परत्वा स्पोपपत्तौ सत्यां अन्या ॥२०॥
 र्यपरत्वकळनायुक्तातिप्रसंगान्न तस्मात्सूक्ष्मकजिज्ञासाया अनधि कार्यत्वादिति। अथ मंगळान्योऽयं श
 दः कस्मान्न न वतितथा च मंगळहेतुत्वात् प्रत्यो हं ब्रह्म जिज्ञासेति सूत्रार्थः संपद्यत् रत्यत आह मंगळ
 स्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते स च वाक्यो वाळ् ह्यो वा न चेत्तु मंगळ
 मयशब्दवाच्यं लक्ष्यं वा किंतु मृदं गंधानिव दथ शब्दप्रवणमात्र कार्यं न च कार्यत्वाप्यपो वाक्यार्थे समन्वयः
 शब्दे व्यवहारे दृष्टचर इत्यर्थः। ताकिमिदानीं मंगळान्योऽयं शब्दशेषु प्रयोगेषु न प्रयोक्तव्यः तथा च न

कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कंठेनित्वाविनिर्घातौ तस्मान्मां मळिकावुभोरिति स्मृतिर्याको
पदस्य तत्राह अन्योतरप्रयुक्त एवत्यथशब्दः। अस्यामंगळप्रयोजनो भवति अर्थोतरेषु अनंतार्था
दिषु प्रयुक्तोऽयशब्दः। अस्याश्रवणमात्रेण मात्रेण वेणुवीणाध्वनिवन्मंगळं कुर्वन्मंगळप्रयोजनो भवति
यति अन्यार्थे नीयमानो ह कुंभ इति नवतूतेन न स्मृतिर्याकोपः नचेहानंतर्पार्थस्य सतो नश्रवणमात्रेण मं
गळार्थे तेत्यर्थस्यादेतत् पूर्वकृतापेक्षोऽयशब्दो न विष्यति विनौवानंतर्पार्थत्वं तद्यथे ममेवायशब्दं
ह्येप्रत्यविमृश्यते किमयमथशब्दोऽनंतर्पार्थेऽनर्थधिकारे इत्यत्र विमर्शवाक्येऽयशब्दः पूर्वप्रकृतमन्यत्र
द्वमपेक्षप्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे नचास्यानंतर्पार्थमर्थः पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासे
नववादात् नचप्रकृतानपेक्षस्तदनुपेक्षस्य तद्विषयत्वात् नचावेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः नहि ज्ञातु
मवति किं नित्यं आत्मा अथानित्या बुद्धिरिति तस्मादानंतर्पार्थे विना पूर्वप्रकृतापेक्षारहाथशब्दः कस्मान्नभवतीत्यत
एकाह पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनंतर्पार्थमिति रेकात्। अस्यार्थे न वयमानंतर्पार्थतां न्यस्यति तर्पार्थो
वयामहे किंतु ब्रह्मजिज्ञासो हेतु कृत पूर्वकृत सिद्धये सा च पूर्वकृतार्थापेक्षत्वेऽथशब्दस्य सिद्धितीति
त आनंतर्पार्थत्वावधारणाग्रहोऽस्माकमिति तदिदमुक्तं फलतरति। अरमार्यतस्तु कल्पान्तरोपन्या

॥२३॥

ॐ

लेख्यप्रकृत पेशानचेह कळ्यांतरोपन्यासशतिपाशिशेष्यातुआनंतर्थाथेवेति युक्तंभवत्वा नंतर्पार्थ कि
केवसांतीत्यतआहु सति जानंतर्थाथेवेसति। नतावद्यस्यकस्यविद्वानंतर्थाथेवेति वक्तव्यंतस्यापिधान
मंतरेण प्राप्तत्वात् अवश्यं हि पुरुषः किंचित् कृत्वा किंचित् करोति नतानंतर्थाथेवेतिमात्रस्यदृष्टप्रयोजनंप्रत्या
मातस्मात्स्यानंतर्थाथेवेति वक्तव्यं। यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न ज्ञायति यस्मिन्सतिनवतीनवत्येवतदिदमुक्तं यत्पूर्व
वृत्तनिपमेनापेक्षेत इति। स्यादेतत्। धर्मजिज्ञासापारव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्स्वाध्यायानंतर्थाथेवेति
वत्ब्रह्मणोप्याम्नायेकप्रमाणस्यत्वात्। तस्यजागृहीतस्यस्यविषयेज्ञानजननात्। ग्रहणस्यच स्वाध्या
योध्येतव्यइत्यधेनेनेविनयनेनेव नियतत्वात्। तस्मादेवाध्ययनानंतर्थाथेवेति ब्रह्मजिज्ञासाया अप्यथश
ब्दार्थइत्येतआहु स्वाध्यायानंतर्थाथेवेति सामानं धर्मब्रह्मजिज्ञासायोः। अत्रच स्वाध्यायेन विषयेणतद्विलपमध्य ॥२३॥
पनळह्यतितावाधातो धर्मजिज्ञासासौत्येनेनेवगतमितिनेदंसूत्रमारुज्यं धर्मज्ञादस्यवेदार्थमात्रो
पपक्षणतयाऽधर्मवत् ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वावेकोषेणवेदध्ययनानंतर्थाथेवेतिपदेनास्मादित्यर्थः जोह
यतिनन्विठकमविवोधानंतर्थाथेवेति शेषो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः अस्यार्थः विविदिषंति यत्नेवेति ये
नेनतयाभूत्या यत्तादीनामंगत्वेन ब्रह्मज्ञानेविनियोगात् ज्ञानस्यैव कर्मतया इकां प्रतिप्रधानप्रधानसंबंधा

ज्ञा प्रथमानां पदार्थां तद्वर्णनं तत्रापि न च वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ अंग भावो यस्मादीनां वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यार्थे
वोत्पत्तौ न च वाक्यं सृष्टकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तं अकृतकर्मणा अपि विदितपदतदर्थसंगती
नां समाधिगतशब्दव्यापकत्वानां गुणप्रधानकृतपूर्वापरपदार्थाकांक्षासन्निधि योग्यतानुसंधानव
तां अप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरि
वर्जनाभावप्रसंगः तद्दोषतस्तत्तै तदनुष्ठानपरिवर्जने परस्परशब्दप्रतस्मिन्सति तदर्थानुष्ठानपरि
वर्जनंततश्च तद्दोषश्रुतिनैवेद्यां तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यापने कर्मापेक्षानवाक्यां तद्वर्णनमिति सांप्र
तविशेषहेतोरन्तावात् तत्त्वमसीत्यादि वाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्ध
बुद्धोदासीनस्य भावेन तत्पदार्थेन परमात्मानाद्रेक्यमसंकरागित्येव प्रतिपन्नमापाततोऽशुद्धसत्त्वैः
योग्यताविरहनिश्चयात् यस्तत्पदोदानतनूकृतांतर्प्रच्छास्त्रविशुद्धसत्त्वाः श्रद्धधानयोग्यतावगमपुरः
सरं तदात्म्यमवगमिष्यंतीति चेत्तत्किं रक्षणीप्रमाणकारणं योग्यतावधारणं अप्रमाणात् कर्मणो वक्तु
मध्यवर्ती तेषां सत्त्वशून्यविरिक्तं वाक्यार्थप्रमाणं वेदांताविरुद्धतन्मूल्यापलब्धेन तु योग्यतावधा
रणे कृतकमिति न ज्ञातत्त्वमसीत्यादिः श्रुतिमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूल्या

ज्ञेयमप्यत्रावस्थाप्य तदुपासनायां भावना पशति ध्यानं। यां दीर्घा काळं नैरं तर्प वत्प्रा ब्रह्मसाक्षात्कारक हर
 ज्ञमपामलादीनां मुमुक्षुयोगः यथाहुः सनुदीर्घा काळं नैरं तर्प सत्कारा सेवितो दृष्ट कृमिरिति ब्रह्मचर्य
 तपश्च द्वाय त्वा ह्यश्च सत्कारः पलादीनां अतएव श्रुतिः तमेव धीरो विस्वाप प्रसां कुर्वीत ब्राह्मण इति
 विस्वाप तं कौपिकरणेन शब्देन प्रसां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः अत्र च यत्ता दीनां श्रेयः परपार्थिक कर्मण
 निवर्तण द्वारेणोपयोग इति केचित् पुरुष संस्कार द्वारेणेत्यनेन यत्तादि संस्कृतो द्विपुरुष आदर नैरं
 तर्प दीर्घ काळेश सेवमानो ब्रह्म भावना मनाद्या वासनां समूह काजं कल तिलतो ऽस्य प्रत्यगात्मा प्रस
 न्नः केवळो विशदीक्यति अतएव श्रुतिः। महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः। प्रत्येते चत्वारिंशत्सं॥२३॥
 स्कारा इति च अपरे तु अणत्रयापाकरणेन ब्रह्म तानोपयोग कर्मणा माहुः अस्ति हि श्रुतिः शृणु नि श्री
 ण्य पपा कृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति अन्ये तु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मे ह्यणो विविदि वंति यज्ञे न त्यादौ श्रु
 तिभ्यस्तत्तत्फलाय जो देता ना मापि कर्मणां संयोग पृथक्त्वेन ब्रह्म भावनां प्रत्यंग भाव मान अते कृत्य च
 स्पेवश्वादि रत्नस्य वीर्यार्थतामेकस्य तु भयत्वे संयोग पृथक्कमिति न्यायान् अतएव पारमर्षे सूत्रं। स वापि
 श्वा च यत्तादि श्रुते रश्च वदिति यत्त तपो ह्यनादि सर्वं तदपेक्षा ब्रह्म भावनेत्यर्थः तस्माद्यदि श्रुत्या

॥२३॥

यः प्रमाणं यदि वापारमार्गं सूत्रं सर्वथा यत्तादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासनाविशेषणत्रयवत्तनाद्यविद्याद्व
द्वसनासमुच्चैर्दृष्टमेव ब्रह्मसाक्षात्कारयमोक्षापरनाम्ने कळ्मत इति तदर्थं कर्माणि नुष्ठेयानि। नदेता
निदृष्टादृष्टसामवापिकाशदुपकारहेतुभूतौपादशिकातिदोशिकं प्रययंतां गद्यामसहितपरस्परमिनि
नकर्मस्य रूपतदाधिकारिकेदपरिज्ञानविनाशकान्पुनुष्ठानुनवधर्ममीसां सापदिशीकनविनात
त्यरिज्ञानं तस्मात्साधूक्तं कर्मवधोधानं तर्पविशेषज्ञाने। कर्मवधोधानं बोधेन हि कर्मानुष्ठानसाहित्यं
भवति ब्रह्मोपासनापारमार्थः तदेतन्निराकरोति। न। कुतः कर्मवधोधात्प्रागप्यधीतवेदां भस्मब्रह्मविज्ञा
सोपपत्तेः। इदमत्राकृतं ब्रह्मोपासनयाभावनापरमिधानपाकर्माणिपेक्षयंत इत्युक्तं तत्र ब्रह्मः क्वपुन
रस्याः कर्मापेक्षाके कार्ये पथाधेयादीनां परमापूर्वे विरभावि फळानु कृते जनयित ये समिहोद्यपेक्षा
स्य रूपे वा यथा तेषामेव द्विरवतपुरोडाशादि इत्यादिदेवताद्यपेक्षानतावत्कार्ये तस्य विकल्पासहत्वात्त
जातिब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्य रूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्यपेयः सचोसाद्यावोस्याद्यथा सर्वयनस्य पि ३ः वि
दंति वा यथा उच्यते तस्य ग्रीहपः संस्कारो वा यथा तैः प्रोक्तस्य उच्यते वा दयः प्राप्ये वा यथा गोहोतुनस्य प
थः। न तावदुच्यते न खलु पटादिषां साक्षात्कार इव ज्ञात उच्यते भावेभ्यः पटादिभ्यो निन्नः इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्म
साक्षात्कारो भावमाधेयः संभवति ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्त्वाभावेन नि

त्यतः यो ह्येतत्त्वानुपपत्तेः ततो भिन्नस्य वाभावनाथेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाकृततया
 प्रामाण्यामोगात् न हि यस्मिन् तस्मात्प्रीकस्य वदुल्लं व्यभिचारोपलब्धेः न खल्वेव गुमानविवृद्धवद्विभावय
 तः शीतानुरस्याग्निश्चिरभद्रमन्थरतरकाय कांडस्य स्यु तद्व्याख्यातविद्वानलसाक्षात्कारः प्रामाण्या
 तरेण संवाद्यते विसंवादस्य वदुल्लं मुपलब्धभात् तस्मात्प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावात् नोपासा
 नाप्राप्त्याद्ये कैमर्षिषे सा न न कूटस्थ नित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासना तो वि कारसंस्कारप्राप्तयः संभ
 वंति स्यादेत तस्मात्तद्व्याख्यातविद्वानलसाक्षात्कार उत्याद्यादि रूप उपासनायाः संस्कार्यस्तु अनिर्वचनीयानाद्यविद्या
 द्वापि धानापनयनेन भविष्यति प्रतिशीशापि हितानर्तकी वप्रतिशीशपनयनद्वारा रंग व्यापृतेन तत्र
 कर्मणां मुपयोगः एता वां स्तुतिविशेषः प्रतिशीशपनयनेन पार्षदानां नर्तकी विजयः साक्षात्कारो भवति इह तु अ
 विद्यापि धानापनयनमात्रमेव नापरमु त्याद्यमास्ति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्य भावस्य नित्यत्वेनानुत्या
 दत्तत्वात् अत्रोच्यते कापुनरियं ब्रह्मोपासना किं शाब्दज्ञानमात्रसंततिः आहो निर्विकल्परश्च न संत
 तिः यदि शाब्दज्ञानमात्रसंततिः किमेप्रियमभ्यस्यमानापि अविद्यामुच्छेत्तुमर्हति तत्त्वविनिश्चयस्य दभ्यासोत्ता
 स वासनं विपर्ययसि मुन्मूळयेत् न संशयाभ्यासः सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा न हि स्थाणुर्विपुरुषो वेति

॥२४॥

॥२४॥

वारो ठपरिणा ठवत् दृष्टमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुषं वेति निश्चया यदप्याप्तमृते विज्ञेय
 दर्शनात् न नूतं प्रतिमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन व्यवस्थाप्येति तस्मा
 निर्विकल्पात् ज्ञानसंज्ञात् तद्विषयस्य कर्मसहकारिण्यविद्यादयो ह्येते तु न चास्मादनुत्पत्ति
 तद्वत्त्वात् न वा तदुच्छेदाय पर्याप्तता साक्षात्काररूपो हि विषयः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञाने नोच्छेद्यते
 ननु परोक्षभावमात्रे न हि ज्ञोता तत्त्ववत्त्वं हृद्भ्यस्मरुमरी विसृष्टिद्विविधमेव अपरोक्षभावमात्रसिद्धि
 परोक्षभावमात्रे न हि ज्ञोता तत्त्ववत्त्वं हृद्भ्यस्मरुमरी विसृष्टिद्विविधमेव अपरोक्षभावमात्रसिद्धि
 तत्त्वानां हि ज्ञोता तत्त्ववत्त्वं हृद्भ्यस्मरुमरी विसृष्टिद्विविधमेव अपरोक्षभावमात्रसिद्धि
 दार्शन्यदुःखित्वशोकित्वादि साक्षात्कारनिवृत्तिरन्यथा न चैव साक्षात्कारो मीमांस्यसहि न स्यापि शब्दस्य
 प्रमाणस्य फलमापितुं प्रत्यक्षस्यैव तत्त्वत्वं निपन्नात् अन्यथा कुटजली जादपि बरां कुरोत्यत्रिप्रसं
 र्ज्ञात् तस्मान्निर्विकल्पात् वा क्यार्थभावनापरिपाकसहितमंतःकरणत्वं पदार्थस्यापरोक्षस्य तत्त्वदुपा
 द्याकारनिषेधेन तत्त्वार्थता प्रनुभावयतीति युक्तं न हायमनुभवो ब्रह्मस्य भावो येन न ज्ञानेन अपि
 तद्वत्त्वं करणस्यैव ब्रह्मनिर्देहा ब्रह्मविषयो न वैतान्येव ता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशानां हि शाब्दज्ञान

प्रकीर्तयेत्प्रत्यक्षं प्रकाशं न भवति । सर्वोपाधि विहीनं तृतीयं ज्योतिरिति गीयते न उपहितमपि य
 थाहस्मन्नगवान्भाष्यकारः नायमेकांतेनाविषय इति । न च तत्करणवृत्तावापि अस्मिन् साक्षात्कारे स
 र्वोपाधिनिर्वाकः तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यद्वस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधि नो विद्यमानत्वात् अन्यथा तु चे
 तस्य छायापत्तिं विना तः करणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः प्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानु
 मितभावितवादि साक्षात्कारवत् प्रतिभात्वेनास्या प्रामाण्यं । तत्र वद्विस्वच्छक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह
 ब्रह्मस्य रूपस्योपाधिकं व्युत्पत्तस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । नहि शुद्धबुद्धौ वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यते जीव
 एव न तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धत्वादि स्वभावो ब्रह्मेति गीयते न च तत्तदुपाधिविरहोऽप्येततोऽतिरि
 त्यते तस्माद्यथा गंधर्वशास्त्रार्थाज्ञानाभ्यासादित संस्कारस्यापि वशो त्रैविध्येण लज्जादिस्वरग्राममू
 र्छनास्वरसौहर्म्यमनुभवति अनुभवत्येवं वेदां तार्थज्ञानाभ्यासादित संस्कारो जीवस्य ब्रह्मभा
 वमंतत्करणेनेति । अंतःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मक्षेपेति । न त
 स्याः कर्मानुष्ठानसहभावाभावे न तत्सहकारित्वानुपपत्तेः न खलु तत्त्वमसीत्यादेर्वाक्यानि विविकि
 त्संशुद्धबुद्धौ दासीनस्य भावमकर्तृत्वाद्यपेक्षं अयित ब्राह्मणत्वादि जातिदेहाद्यतिरिक्तमेकमात्म

॥२५॥

नंप्रतिपद्यमानः कर्मसुखे कारमवबोद्धमर्हति अनर्हश्च कथं कर्त्ता वाऽधिकृतो वा। यद्वद्येत निश्चितेऽपि
तत्त्वेऽपि पर्याप्तनिबन्धनोऽयं बहुरोनुवर्तमानो दृश्यते। तथ्यागुत्स्यमाधुर्यं विनिश्चयेऽपि पितोपहृतं
तेऽपि पाणांतिकावभासानुवृत्तिरस्याद्ययूक्त्यत्यागात् तस्मात् अविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मनुवृत्तौ
तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुद्येद उपपत्स्यते। न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुद्येन त्रि कर्मणो वा
तदुद्येदकस्य कुत उद्येद इति वाच्यं स जातीयस्य परविरोधेनाभावा नांबहुषुपलब्धेः यथापयः पयो
नरंजरयति स्वपंच जीर्णते तथा विषं विषांतरे शमयति स्वपंच साप्यति यथा वा कत करजोरजोंतरा विषे
पाथसि प्राप्ते संरजोंतराणि निंदत स्वपमापि निंदमानमना विळपाथः करोति एवं कर्माविद्यात्मकमपि अ
विद्यांतराण्यपगमयत् स्वपमप्यपगच्छतीति। अत्रोच्यते। सत्यं सदेव सोम्येदमग्र आसीद्वित्यपक्रमात् त
त्त्वमसीत्तत्तात्वात् तद्ब्रह्ममीमांसां सोऽप्यकरणात् असकृदभ्यस्तात् निर्विविक्तत्वेऽनाद्यविद्योपादान
देहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तते सांसारिकाः प्रत्ययाः
तद्व्यवहारश्च तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययानुमित्येति मन्यमानो विद्वान् न श्रुतेऽपि तोपहृतं
द्विपरवैगुडं धूकृजगपि न तस्मिन्निक्तां। तथा वा यं क्रिया कर्तृकरणेति कर्तव्यता फलप्रपंचमना

त्विक विनिश्चिन्वन्तं विदुः स्वमानरुहां वदन्ति भिमतः कर्मकांडे अतएव भगवान् अविद्वद्विषयत्वं शास्त्रा
वर्णयितुं भूवं भाष्यकारः । तस्माद्यथा राज्ञातीयाणि मानि कर्तृके वैशजसूत्रेन विप्रवैश्यजातीया
णि मानि नोऽधिकारः एवं द्विजाति कर्तृक्रिया करणादिविभागानि मानि कर्तृके कर्माणि न तदभिमानि नो
ऽधिकारः न तानाधिकृतं ते न समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलपक्वते वैश्यस्तोमद्रव्याप्यणराजन्याभ्यां
तेन दृष्टार्थेषु कर्मेभ्यो अशक्तः प्रवर्तमानः प्राप्तो तु फलं दृष्टत्वात् । अदृष्टार्थेषु पुरुषाश्चैकस्माद्योग्यं
फलं अनधिकारिणि न युज्यते शतितो पासनायाः कार्ये कर्मपेक्षा । स्यादेतत् मनुष्यानि मानवदा
धिकारिके कर्माणि । विद्वद्विद्वत्ते यथा तदभिमानरहितं तस्यानाधिकारः एवं निषेधविधयोपि मनुष्या
धिकाराशते तदभिमानरहितं स्तेष्वपि नाधिकारः । किं त्वविद्या
वेद्यातुतिर्पगादिवदितिकिन्ने कर्मनापातः । मैवं । न श्वव्यसं सर्वथा मनुष्यानि मानरहितं । किं त्वविद्या
संस्कारानुवृत्त्यास्पृश्यात् तदभिमानोऽनुवर्तते । अनुवर्तमानं जमिथेति मन्यमानो न श्व इति र
त्नकं किमतीतं यद्येवं । एतदतो भवति विधिषु आहोऽधिकारीना आहो त तश्च मनुष्यादभिमानेन न श्व

॥२६॥

॥२६॥

कथमाधिकृतो नापि विदुषो न त्वधिकारोऽन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् क्रियाकर्ता विद्विष्यरूपविभागं ॥२॥

वेधिशास्त्रेणाधिक्रियते। तथा वस्मृतिः। अथ ह्यप्युक्तं तन्मि त्यादि कानि वेध शास्त्रं नुनश्च
वे अपि तु निषिध्यमान क्रियो मुखो न ररत्येव प्रवर्तते तथा वसांसारि कर व शब्दावगते ब्रह्मत
सस्त्रं नुमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवे तीति नानि न्नकर्म ताभ्यः परमः तस्मान्नोपासनामा
अतएव नोपासो मास्य नूपोत्पत्तावपि निर्विचिकि त्स शब्दज्ञानोत्पत्तत्तर काळमनाथे
भावविविदिषन्ति यस्मैनेत्याद्याः। त्कृत्तं तथा च श्रुतिः न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनै
नात्किमिदानीं अनुपयोग एव सर्वथेऽकर्मणां तथा च विविदिषन्ति यस्मैनेत्याद्याः प्र
विरुद्धे रनु आश दुपकारक कत्वात्कर्मणां यत्ताहीनां तथा हि तमे तमात्मानं वेदानु
येन प्राप्तिना विविदिषन्ति वेदिनुमिच्छन्ति न तु विदंति वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदन
तो गुणत्वादि छायाश्च प्रत्यमार्थं तथा प्राधान्यात्। प्रधानेन लकार्यसंप्रत्यपात्
वस्तुतः प्रधानमपि रा जापुरुष विशेषणतया शब्दत उपसर्जन आनीयते अन
प्रधान्यात् एवं वेदानु वचन स्पेव यत्तस्मा पीछा साधन तथा विधानं एवं त पस्यो
न शन मेव तपः। तितमित मे ध्याशि नो हि ब्रह्मणी वि विदिषन्ति ननु सर्वथा

बांशायणादितपः श्री लक्ष्म्य धानु वैषम्यापत्रेः एतानि च नित्यान्फपातु दुरितनि
तथाच श्रुतिः सठ वा ज्ञात्मपा जी मो वे दे दं मे ने नां संस्क्रियते रं मेऽनेनां
नेने ति। हि प्र कृतं य लादि परा मृश्यते स्मृतिश्च। यस्यैतेऽच त्वारि शस्त्रं स्कार
नप्रक्षीण कळमवश्यं नविशुद्ध सत्त्वस्याविदुष ए वो त्यन्ने विविदिष स्यता नो त्यति
तेः विशुद्ध सत्त्वस्या तस्मिन् पश्यते निष्कळं ध्यायमान इति। स्मृतिश्च तान मुत्यद्यते
कर्मण इत्यादि का कु मे नैव च नित्या नां कर्मणो णां नित्ये हि ते नोपातु दुरितनिवर्तणे
तानो त्य तां वंशभावो पपत्तौ न संयोग पृथक्त्वे न साक्षा दंगभावो युक्तः कळमनागोरे ॥३॥
नित्य कर्मानुष्ठाना ह मोत्यादः ततः पाप्मानि वर्तते सत्यनित्या शुचि दुःखरूपे संसारे नित्य
तै लक्षणेन विपर्ययेन चित्तं सत्त्वं मळिन पति अतः पाप्मानि वृत्तौ प्रत्यक्षो पपत्ति प्रवृत्ति
सति अत्यक्षो पपत्तिभ्यां संसारस्या नित्या शुचि दुःखरूपता मप्रत्यूह मवबुद्धा ते ततोऽस्या
नैरति संशयैः शम्भुपजायते ततस्तस्मिन् हि त्रा सोपाव तै तै ततो हानो पायं प र्यवर्तते प र्यवर्तमानं श्वा
तान मस्योपाय इत्यपश्रुत्य तस्मिन् हि त्रा ज्ञाते ततः श्रवणादि क्रमेण त तानातीत्यारा दुपकार

प

वत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रतिविश्रुतसत्त्वशुद्ध्या कर्मणा युक्तं। रम्यं चार्थं नुवदति भगवद्गीता। आरुरुक्षोर्मुने
चेजि कर्मकारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते। एवं चाननुष्ठितं कर्म पि प्राक् सवीय
कर्मवशात् पोविशुद्धसत्त्वः संसारसारतादर्शननिष्पन्नवैराग्यः कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पा
दो ध्योयिना प्राक् सवीय कर्मानुष्ठानादेव न सिद्धेः। रममेव च पुरुषधोरेषमधिकृत्य प्रवृत्तेः श्रुतिः। य
दि वनरतैः चा ब्रह्मचर्यादेव प्रयत्नेन हि तदिह मुक्तं कर्मावबोधोत्प्राप्यधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासासोप
पत्तेरिति ज्ञात एव न ब्रह्मचारिणः अप्यानि संति येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् एतदनुशेधाच्च ज्ञापमा
नो ह वै ब्रह्मणि स्थितिर्भवेत्तन्मणवा इति गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयं। अन्यथा यदि वेतरथा ब्रह्म
चर्यादेवेति श्रुतिर्विरुद्धो गृहस्थस्यापि लक्षणपाकरणं सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव जरामर्षवाहौ भस्मात्
तावादेश्व कर्मज्ञानविदुषः प्रतिनत्वात्मतत्वं विदुः पंडितान् तस्मान्न कर्मावबोधनं तथर्मेवाथ श्रुत्यै
पदिना ब्रह्मजिज्ञासानभवति यस्मिंस्तु सति भवतीत्येव न चेत्तु कर्मावबोधः। तस्मान्न कर्माव
बोधानंतर्यर्मेवाश्रयार्थ इति सर्वमवहातं। स्यादेतत्तु मा भूदग्निहोत्रपवागूपाकवदार्थः क्रमः आ

तस्मात्तस्यानंतर्यर्मेवाश्रयार्थोपादिना ब्रह्मजिज्ञासानभवति यस्मिंस्तु सति भवतीति २

संभविष्यति गृहीत्वा वनीकवेत् वनीसूत्वा प्रव्रजेदिति जा बाळ श्रुतिः गार्हपत्येन हि पलाय नु
 द्यानें सूत्रमस्मि रतिवः। अथीत्यविधिर्वहेदानु पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः। इह वाच शक्तिनो मसैर्मनो ह्येविवेश।
 येतु। वि। इति वजनं धीत्यदि जो वेदानु नैत्याद्युत आत्म ज्ञान्। अनिष्ट्याने व पसैरुक्त मोक्षमिच्छ नूत्रजत्य
 ध इति अत आह पथावत् दया द्य वदानानानंत र्धनिममः कुतः। हृदयस्याग्रे वद्यति अथ जिह्वायाः अथ
 वक्षसः इति अथाग्रे शब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात् न तथैव क्रम नियमो विवक्षितः श्रुत्या तथैव नियम
 स्य दर्शितत्वात् यदि वेतरथा व्रतमन्वया देव प्रव्रजेत् गृहा द्वा वना द्वेति एतावता हि वैराग्यमुपपद्यते
 पति अतएव यदहरे वविरजे तदहरे वप्रव्रजेत् इति श्रुतिः निहावचनं चाविशुद्ध सत्वपुरुषाभिप्रायं
 अविशुद्ध सत्वो हि मोक्षमस्ति अतएव यमिच्छ नूत्राळ स्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थ धर्ममापिनित्य
 नेमित्येकैत्रिंशत्तत्परं प्रतिक्षणमुपजीयमानपाप्माऽधोगच्छतीत्यर्थः स्यादेतत्तूमाभूत् औत अथो वा
 क्रमः। पाठस्तु न मुखप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न जवतीत्यत आह शेषशक्तित्वे प्रमाणाभावात् श
 षाणां समिदादीनां शोषिणां चाग्नेयादीनां एकफळवदुपकारोपनिबद्धानां एकफळावच्छिन्नानां।

एक प्रयोग वचनोपगृहीतानां एकाधिकारिषेककर्तृकाणां एकपौर्णमास्यमावास्याकाष्ठसंबन्धनां
युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्याक्रमप्राप्तौ तद्विशेषावेक्षायां पातादयः तद्भेदनिर्णयप्रभवन्ति यत्रनु
नवोषनिष्प्रेषणं शिषिभावेनाप्येकाधिकारावच्छेदोपस्थासौर्ष्यप्रणप्रज्ञापत्वादीनां तत्रक्रमसेदापे
क्षाभावात् नपागादिः क्रमविशेषनिष्प्रेषणं अवर्जनीयतया तस्य तत्रावगतत्वात् न चेत्तदर्थमवस्थिति
तासायोः शेषशेषिभावे पि क्रमनिष्प्रेषणोपस्थागोहोतृनस्य पुरुषार्थस्य दार्शिकपौर्णमासि कैरंगैः सत्प्र
थावदर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टासोमेन मजातेति दर्शपूर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आहुताधि
कृताधिकारे वा प्रमाणाभावादिनियोजनसुवर्गकामस्य हि दर्शपूर्णमासाधि कृतस्य पशुकामस्य सतो दर्श
पूर्णमासकत्वार्थ ए प्रणयानाश्रिते गोहोतृनेधिकारः स्वच्छुहोतृनंदव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात्पशून्
भायपितुमर्हति न व व्यापारां तशविदं श्रूय ते पतस्तदंगक्रममतिपतेन प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते च
मसेनापः प्रणयेत् गोहोतृनपशुकामस्येति समासि व्याहारात् योग्यत्वाच्च स्या यां प्रणयनं प्रति तस्मा
त्कत्वार्थ ए प्रणयनाश्रितत्वाद् गोहोतृने नैधस्य तक्रमेण पुरुषार्थमपि गोहोतृनक्रमवदिति सि
द्धं श्रुतिनिराकरणे नृदि सोमक्रमवदपि क्रमोऽपास्तो वेदितव्यः शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावे

पे क्रमो विवक्ष्येत यद्ये रूपं लब्धं चेदो भवेत् यथाग्नेयादीनां षण्णाभे कश्चिर्गर्भे फळावाप्तिना नां यदि
 वाजिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो शोधर्मः स्यात् यथा बनुर्ध्वं जीव्यत्वाद्यं ब्रह्मकेन वित्तं केन विदुः शोने के
 केन लब्धेन प्रतिपाद्यते तत्र चतुर्णां ब्रह्मणानां जिज्ञास्योभेदेन परस्परसंबंधैः सति क्रमो विवक्षितः
 तन्मे ह्यप्येकं जिज्ञास्यतया धर्मं ब्रह्म जिज्ञास्योः क्रमो विवक्ष्येत न वै तदुभयमप्यस्तीत्याहुः फलं जि
 ज्ञास्योभेदेन फलभेदं विवक्ष्यते। अत्र भूयः फलं धर्मज्ञानमिति जिज्ञासायाः वस्तुतो ज्ञानतंत्रत्वा
 त्ज्ञानफलं जिज्ञासा फलमिति भावः। न केवलं च नृपतः फलभेदः तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्देहद
 स्माहुः। न ज्ञातुं ज्ञानापेक्षं ब्रह्म ज्ञानं वनानुष्ठानांत रापेक्षं। शास्त्रज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानांत मपेक्षतेति
 त्यने। मित्त्रिक कर्मनुष्ठानसह भावस्यापातत्वादेति भावः। जिज्ञास्योभेदमात्यंतिकमाहुः। भव्यश्च धर्म
 इति भावितव्यं। नै कर्तारि कृत्य भावितौ। न भावक व्यापार निर्वर्त्यतया तत्र प्रवर्तिततः प्राकृतानकाळेना
 स्तीत्यर्थः। कृतं सत्यं सदेकांततः न हा कविदसदित्यर्थः। न केवलं च नृपतौ जिज्ञास्योभेदो ज्ञापकप्र
 भाणप्रवृत्तिभेदादपि नैदृश्याहुः। जोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च चोदनेति वैदिकं शास्त्रमाहुः विबोधेण सामा
 न्यस्य लब्धेनात्। प्रवृत्तिभेदं विवक्ष्यते। याहि बोदना धर्मस्येति अग्रादीनां पुरुषाणि प्राप्य नैदाना

प्रसक्तवान् अपौरुषेयवेदे चोदनोपदेशः ततैर्दधीननिरूपणत्वात् प्रत्यप्यनस्य भावनायाः। पितृवंधेन
रत्यस्य धातोर्विषयपदं व्यपत्तेः भावनायास्तद्वारेण च यादेशूपैः। नितोपायतामावगमयंती तत्रेष्टोपहार
मुखेन पुरुषं निपुंजानैव यागादिधर्मप्रबोधयति नान्यथा ब्रह्मचोदनात् पुरुषमवबोधयत्येव केवलं
ननु प्रवर्तयत्यवबोधयतिकृतः अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात्। नन्वात्माज्ञातव्य इत्येत
द्विधिपरे वेदान्तैस्तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्तयतिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोधयति इति समानत्वं धर्मचोद
नातिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह। पुनैरुच्यते। अवबोधे निपुंज्यते। अयमपि संधिः। न तावद्ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरु
षो नियोक्तव्यस्तस्य ब्रह्मस्याभाव्येन नित्यत्वादेकार्थत्वात् नाप्युपासनायां तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षहेतु
भावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतायाऽप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नापि शास्त्रे बोधे तस्याप्यर्थितदेवस्य पुरुषस्य वि
हितपदं तदर्थस्य समाधिगतशब्दस्याप्यर्थे तस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः अत्रैव दृष्टान्तमाह यथा सार्थेति दाष्टी
ति केचो ज्ञयति तरेद्विनि। अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शास्त्रः स्यान्न हित
दात्मतत्त्वतया स्तुतिस्तत्त्वज्ञानविधिपतः यत्पराश्वते तद्वत्तेषामर्थः न च बोधस्य बोधनिष्ठत्वात् अ
पेक्षितत्वादन्यपरे न्योपि बोधतत्त्वविनिश्चयः समारोपेणापि तदुपपत्तेः। तस्मान्न बोधो विधिपरावेदां

तस्मिन्निह प्रकृतमुपसंहरति। तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति। यस्मिन्प्रसक्तिप्रमाणे ज्ञासा न भवति सति
 तु भवतीति न वक्तव्यं वेत्यर्थः। तदाह उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकरत्यादेर्नित्यः प्रत्यक्षात्मा अनित्यादे
 र्हेतुविषयपादयः। तद्विषयश्चेत्तु विवेको निश्चयः कृतमस्य प्रमाणे ज्ञासा पाता तत्वात् प्रमाणः।
 अथ विवेको ज्ञानमात्रं निश्चयः तथा सत्यं विपर्ययात् साहचर्यः संशयः स्यात् तथा च न वैशग्यं भावये
 त् अभावयन् कथं प्रमाणे ज्ञासा हेतुः तस्मादेवं व्याख्येयं नित्यानित्ययोर्वसंतीति नित्यानित्यवस्तुनि
 त्वमर्थः। नित्यानित्ययोर्द्विर्माणोस्तद्विर्माणोऽविवेकः नित्यानित्यवस्तुविवेकः एतदुक्तं भवति भासूदि
 दं तद्वतं नित्यं रदं तद्वन्नित्यमनृतमिति धार्मिकविशेषोऽप्योर्विवेकः। धार्मिकमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्व
 र्मयोऽविवेकं निश्चिनोत्येव नित्यत्वं सत्यत्वं तद्वस्यास्ति तानित्यं सत्यं तथा वा स्थागोचरः अनित्यत्वं
 मसत्यत्वं तद्वस्याति तद्वन्नित्यत्वं मैतंतथा च नास्त्वागोचरः तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मात् सत्यपमो
 चरेषु विषयविषयिषु यद्वतं नित्यं सुखं रं व्यवस्थस्य ते तदा स्थागोचरोऽविवेकनियतवृत्तमनित्यं दुःखं रं
 सविषयितापत्रपपरीतं न तत्सत्यतश्चित्तोयं नित्यवस्तुविवेकः प्राप्नुवीयादेष्टिकादाकर्मणो विष्णुहस्तस्य
 कवत्यनुभावे पप्रतिपादं न रवत्सत्यं नाम न किंचिदस्तीति वाच्यं तदभावे तद्विष्णुन स्यात् न तस्याप्य-

नुपपत्तेः शून्यवादिनामपिशून्यतायाएतत्वात् अथास्पृश्वपुरुषथोरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यां वंसुनि
चे पुणानिदूषयनः आवसत्पळोकादा-सर्वी जे ज्ञापिथ्यप्रियस्येतिविप्रवर्तमानं दूषणमु दूर्तयामाहोराशह
मासमासत्वं येनसंवत्सरयुगचतुयुगप्रत्यंतरप्रलयमहाप्रलयसर्गावर्तनंतरसर्गः संसारसाग
रोर्ध्वनिराशमुत्थमानंतापत्रयपरीतमात्मानजीवळोकं च वळोकगमिन् संसारमंडले नित्याशुविदुः
श्चात्मकप्रसंख्यानमुपावर्ततेततोऽस्येदं शान्तिनित्यवस्तुविवेकळक्षणतत्प्रसंख्यानादिहामुत्रा
र्चभोगेविरागोभवति अर्प्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थः फळमिति यावत् तस्मिन्विरागोऽनाक्तो गाल्मिको ये शो
बुद्धिः ततः शमदमादिसाधनसंपत्ता शगादि कषायमदिराम तं हिमनस्तेषु विषयेषु व्यववर्ति दिघाणि प्रव
र्तयन्त विविधाश्चप्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफळाः भावयन्त पुरुषमतिद्योरेयिविधदुःखद्वालाजटीळे संसार
दुतमुजिह्वुहोतिप्रसंख्यानभ्यासळञ्च वैराग्यपरिपाकनग्नशगादिप्रारब्धायेते कषायमदिरामदंतु
मनःपुरुषेणावर्जयतेवशीः क्रियते सोयमस्य वैराग्यहेतुकोमनोविजयः शमइति चयशीकारसंतकरति
चारब्धायते विजितं मनस्त्वविषय विनियोगयोग्यतां नीयते संप्रस्ययोग्यतादमः अथादांतोयं दृष
कमुदाहृतं कदादिबहुनयोग्यः कुतरतिगम्यते आदिग्रहणेनचविषयति तिह्नातदुपरमतत्त्वज्ञाः सं
गृह्यते अतएवमृतिः तस्माच्छांतो हातउपरतस्ति तिक्तः अद्वावितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्त

वैष्णवात्मनि पश्यतीति । तदेतस्य शमदमादि रूपस्य साधनस्य संपत् प्रकर्षः । शमदमादि साधनस्य संपत्तौ
 तोऽस्य सारवन्धनात् मुमुक्षा भवति । रत्याह मुमुक्षुत्वं च । तस्य च निमित्तं शुद्धं बुद्ध्यभावब्रह्मज्ञानं
 मोक्षस्य कारणमित्यप्युक्तं । तज्ज्ञानसाधनं धर्मजित्सासायाः प्रागुद्धं न तस्मात्तेषां ग्रेवानंतर्धनं धर्म
 जित्सासायां रत्याह तेषु हीति । न केवलं जित्सासायां मपि तु तानमापि रत्याह तां चेति उपसंहरति त
 स्मादिती । क्रमप्राप्तमतः शब्द व्याचष्टे अतः शब्दो हेत्वर्थः तमेवातः शब्दस्य हेतु रूपमर्थमाह यस्मादेत एवे
 ति ज्ञानं वै परिचोद्यते सत्यं यथोक्तसाधनसंतोषनंतरं ब्रह्मजित्सासा भवति सैव त्वनुपपन्नाहो रं मु
 नार्थलोगविशगस्यानुपपत्तेः अनुकूलवेदनीयफलमिष्टलक्षणत्वात्फलस्य नानुशागतेतावस्य वै ॥३१॥
 राग्यं न वितुमर्हतीति दुःखानुषंगदर्शनात् सुखेऽपि वैशग्यमिति चेत्तु तभोः सुखानु गतदुः
 खेऽप्यनुशागे न कस्माद्भवति तस्मात्सुखउपादीपमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यं अवर्जनीयतया दुः
 खमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते तद्यथा मत्साथी स शब्कान् स कटं कान् मत्स्यानुवा
 दत्रे स पावदा देयं तावदाहो य निवर्तते यथा वाथान्यथी स पळ्ळाळानि धान्या न्याह रति स वा वै द्वा
 देयं तावदाहो य निवर्तते तस्मान् दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमेति केवा मुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तुं

माविर्तनं नृमृगाः संतीति शाळयो नो रोष्यं ते निष्ककाः संतीति स्त्रुगळपो नाधि श्रीयंते। अपि च दृष्टं
सुखं चंदनवनितादि संगजिन्म क्षापिता लक्षणैर्न दुःखेनाद्यातत्वात् अति भीरुणा ज्येष्ठे त्वापि न
त्वा मुष्मि कं स्वर्गादि तस्या विनाशित्वात् श्रूयते हि अनाम सोममृतं अभूमेति तथा वा क्षय्यं ह
वे वा तु मां स्य या जि नः सु कृतं भवतीति न च कृतं कत्व हेतु कं विनाशित्वा नुमान मत्र संज्ञ वति नरशि
रः कपाळ शौवानुमान व द्वा गम वाधित विषयत्वात् तस्माद्यथोक्त साधनं पत्न्यभावात् न ब्रह्मजिज्ञा
सेति प्राप्तं एवं प्राप्ते आह भगवान् सूत्रकारः। अत इति। तस्या र्थं व्याचष्टे भाष्यकारः यस्माद्देह
एवेति अपमक्षिसंधिः सत्यं भृगु निष्ककादयः शक्याः परिहर्तुं पावक कृषी वळादिभिः दुःखं त्वेन
कान्धाने क कारण संपात जयमशक्य परिहारं। अतः तः साधन पारतं य क्षापिता लक्षणैर्न दुः
खयोः समश्न कृतं क सुखादि नाभाव नियमात् न हि विषयं ए क मन्त्रं विषं पारित्य उपमधु मिश्रं श
क्यं। नैव देण्यपि नोक्तं। क्षापितानुमावे नोक्तं। अतः च तद्यथेहेत्यादि वचनं क्षापिता प्रतिपादकं
अनाम सोमेत्यादि क वचनस्य मुख्यार्थ संज्ञ वे जद्यन्य वृत्तिता मापादयति। यथा दुःखौ राणि काः।
आभूत सगु वं स्त्रुगळानममृत त्वं भाष्य त इति अत्र च ब्रह्मपदे न तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितं स च योग्य
त्वात् तद्यथेह कर्म जित इत्यादिः अत इति सर्वनाम्ना परममृश्य हेतु पञ्चम्या निर्दिश्यते। स्यादेतत्

मभाष्यगर्हणे कृतकस्य सुखस्य दुःखानुलङ्गः तथा ब्रह्मणो पीत्य त आह तथा ब्रह्म विज्ञानाद्
 पीति । तेनापमर्थः जनतः स्वर्गादीनां अपिताप्रतिपादकात् ब्रह्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थताप्रति
 पादकात् अगमात् यथोक्तसाधनसंपत्तत्तत्तश्च ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धं ब्रह्मजिज्ञासापदव्या
 ख्यानमाह ब्रह्मलक्षण इति । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राच्यवृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञा
 सति चतुर्थीसमासः परस्मैवेदितव्यः तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति कात्या
 यनीप्रयत्नेन पूर्वोदाहृदिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनिष्पन्ना अप्रकृति
 विकारभूत इत्येवमाहोतन्निषेधात् अश्वद्यासादयः षष्ठीसमासात्तद्विषयं तीत्यश्वद्यासादिषु ॥७२॥
 षष्ठीसमासप्रतिविधानात् । षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वारुवप्राधान्योपपत्तेरिति । स्यादेतद्ब्रह्म
 णो जिज्ञासेत्युक्ते तजाने कार्यत्वात् शब्दस्य संशयः कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति अस्मिन् ब्रह्मशब्दो विप्र
 त्वे जातौ यथा ब्रह्महृत्तेत्यादि अस्ति च वेदे यथा ब्रह्मो इति अस्ति च परमात्मनि यथा ब्रह्म वेदं
 ह्येव सवति तस्मिन् संशयमपराकरोति ब्रह्म च ब्रह्ममाणलक्षणमिति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञा
 यतत्तत्प्रापनामपरमात्मलक्षणं प्रणयति ततो वगल्लभः परमात्मजिज्ञासे वेचनविप्रत्वादिज्ञा

तिजिज्ञासेत्यर्थः। ननुषष्ठीसमासपरिग्रहे विनेयं कर्मषष्ठी किं नुशेषस्य स्यात्संबन्धमात्रं नुशेष इति
ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्तं ब्रह्मसंबन्धिनी। जिज्ञासेत्युक्तं भवति तथा च ब्रह्म स्वरूपं प्रमाणं मुक्ति साधनं
प्रयोक्तव्यं जिज्ञासाः सर्वा ब्रह्म जिज्ञासाया वरुद्धा भवन्ति साक्षात्पारं धर्मेण ब्रह्मसंबन्धात्कर्मषष्ठां
नुब्रह्म शूद्रार्थः कर्मसंबन्धरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुद्धे रन् तथा चोपनिता तावन्विता प्रमा
णादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याह ब्रह्मण इति कर्मणीति अत्र हेतुमाह जिज्ञास्येति इच्छायाः अनिपत्य
नुबन्धोत्वात् प्रथमं जिज्ञासा कर्म वापेक्षते धो ज्ञानं ज्ञानस्य च त्रैय ब्रह्मे प्रनोश्य व्युत्थानं तेषां विना
निनूय तेन च जिज्ञासा न विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धात् प्रथमं जिज्ञासा कर्म वापेक्षते न तु संबन्धिमात्रं
तदतरेणानि सति कर्मणि तान्निनूयणात् नाहि चंद्रमसमादित्यं वोपलभ्य कस्यापि मिति संबन्धये
षणा भवति भवति तु ज्ञानमित्युक्तं तैविषयान्वेषणा किं विषयमिति तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात्कर्म तये
वडात्प्रसंबन्धते न संबन्धितामात्रेण तस्य जघन्यत्वात् तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः। ननु सत्यं न जि
ज्ञास्ये मंतरेण जिज्ञासानि नूयते जिज्ञास्या तरेत्वस्या भाविष्यति ब्रह्म नुशेषितया संभूतस्य तदस्य त
आह जिज्ञास्यां तरेति। निगूढानि प्राप्य श्रोतव्यं ननुशेष षष्ठीपरिग्रहे कीति सामान्यसंबन्धस्य वि

शेषसंबंधा विरोधेन कर्मतायो अविद्यानेन जिज्ञासा निरूपणोपपत्तेरित्यर्थः निगूढासि प्राप एव दृश्ययति
 एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण इति । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासायां प्रथममपेक्षितस्य न प्रथमसं बंधार्ह
 स्मृत्या न्वय पारित्यागेन पश्चात्कथं विदुषो ह्येतस्य संबन्धि मात्रस्य संबन्धो ज्ञेयः प्रथमः प्रथमश्च
 ज्ञेयस्य शान्ति सुखवदातं न्याय तत्त्वं प्रत्यक्षं परोक्षं ध्यानीधानं ज्ञातव्यं प्राथम्यं स्फुटत्वा स्फुटत्वमपि
 प्राप्य बोद्धकः स्यान्निप्राप्य मुह्यति । न व्यर्थो ब्रह्माग्निता शेषेति व्यख्यातमेतदर्थं स्मृतं समाधातव्यं
 निसंघि मुह्यति न च प्रधानपरिग्रह इति वाक्यं प्रधानं ब्रह्मणः शेषं सनिदर्शनमतिरोहिता
 न्यश्च तनुगमश्चाति शोऽहं हितः तदेवमस्मि तं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह तानुमि
 छेति स्मृते तत्तत्तानि मिच्छा विषयः सुखदुःखा वासि परिहारेता बहुपायो वातद्वारेणे छागोचरः ॥३३॥
 न वै ब्रह्मज्ञानं न स्वप्नैतदनुकूलमिति वै प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वानु कूयते नापि तयो नूपायः
 तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्मादभेदनात् । अनुवर्तमानस्य दुःखस्य ज्ञानेन तैः न सूत्रकारमोत्रवच
 नादिभिः कर्मता ज्ञानस्येत्यत आह । अवगतिपर्यंतमिति न किं वच्छेत्तानि । मिष्यते कित्वं गेवति साक्षा
 त्कारं कुर्वद् अवगतिपर्यंतं नूवाच्या या इच्छायाः कर्म कस्मात् फलविलयत्वादि कृत्वाः तदुपायं फ
 लं चैतं गोचरयतीति शेषः न नु भवत्वस्य गतिपर्यंतं ज्ञानं किमेताव नापीष्टु भवति न ह्य

नवे क्षणी पवित्रमवगति प र्पेत मपि तान मिष्यते इत्य त आहो हे नेन हि प्रमाणेना वगं तु मिष्टं ब्रह्म
भवतु ब्रह्म विषयव गतिः एवमपि कथं मिष्टे त्यत आह ब्रह्मा वगति हि पुरुषार्थः किं प्रम्भदधः। नाकिं
नु निः श्रेयसं विगच्छित निर्विच्छदुः खानुलंगं परमानंदं न ब्रह्मा वगतिं तिर्हि ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव
निः श्रेयसं पुरुषार्थ इति स्मादेत नूनं ब्रह्म वगतिः पुरुषार्थः पुरुष व्यापार व्याप्यो हि पुरुषार्थः न ब्रह्मा
ब्रह्म भाव इति ताया उक्त्या त्रि वि का संस्कार प्राप्तायः संभवति त आसति अनित्यत्वे न तत्त्वाभा व्यानुपपत्तेः
न चो त्पत्याद्यभावे व्यापार व्याप्य ता तस्मान्न ब्रह्मा व गतिः पुरुषार्थ इति त आह निः शेष संसार बीजा
विद्याद्यनर्थ निवर्तुणात् सत्यं ब्रह्मा वगतौ ब्रह्मभावेनो त्पत्यादयः संभवति त आप्य निर्वर्तनीयानां द्य
वि वशात् ब्रह्म स्वभावोऽपराधी न प्र का शोपि प्रतिनपि न प्रतिभा ती वपराधी न प्र का श इव हेतु इति
पादिभ्यो नि नोप्यनि न्न इ व भासत इति संसार बीजा विद्याद्यनर्थ निवर्तुणात् प्राग प्राप्ता इ व तास्मि
त्यति प्राप्त इ व भवतीति पुरुषेणाप्य प्राणत्वात् पुरुषार्थ इति युक्तं। अविद्या दीत्यादिग्रहणेन तत्संस्कारो
वरु द्यते। अविद्या विदि निवृत्तिरूप स ना का र्यो दंतः करण वृत्ति ने दा तू साक्षात् कारादिति इष्टं। उ
पसं हृतं ते तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितं स मुक्तं छेदने न मुमुक्षुणा न रव द्यु त तू तानं विना सजासन विवि
धदुः ख निदानं म विद्योच्छेद्यते न च न दुच्छेद मंतरेण विगच्छेत दुः खानुलंगं नंदं न ब्रह्म ता स्मात्ता

त्काराणि विभो जीवस्य तस्मान्न दोहान ब्रह्म वापि ह्युतातदुपापोस्तावमेवित्यतश्च न केवळेभ्यो
 वेदांतेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इती छानि सेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते न तु वेदांतेषु न
 दर्शयिष्यायां वा तत्र फल वेदा र्थोपलक्षणत्वेनाथेव बोध परतां स्यात्पायाध्ययनविधेः सूत्रमता
 जथा तोय ह्यजिज्ञासेत्यनेनैव अवर्जितोत्वात्। धर्मग्रहणस्य वेदार्थोपलक्षणत्वेनाथर्मवत्तु अत्र
 ह्यणोप्यप्यलक्षणत्वात् यद्यपि च धर्ममीमांसा व वेदार्थमीमांसायां ब्रह्ममीमांसाप्याहो सुं शक्या
 तत्त्वमिमांसायां मांसायां न तदुत्पत्त्येव तेनापि ब्रह्ममीमांसायां अध्ययनमात्रा नंतर्यमिति। ब्रह्ममी
 मांसात्त्वत्वेनैव संभारं भाषयित्वा नित्यविवेकाद्यानं तर्प प्रदर्शनाय वेदं सूत्रं आरेभणीपमित्य
 योनिरुक्त्या स्मादेतत् एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायतामीमांसायाः प्रतिपाद्य तद्व्यक्तं तदेतद
 युक्तं वि कल्प्या सट्त्वादिती चोदयति तत्पुनर्ब्रह्मेति। वेदांतेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतः सिद्ध प्रमाण
 भावेभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् यदि प्रसिद्धं वेदांत वाक्यसमुत्थेन निश्चयत्वा नेन विवरी कृतं ततो
 न जिज्ञासो तत्त्वं निष्पादित। क्रिये कर्मणि अविशेषा धायेनः साधनस्य साधनन्यापाति याता तू अ
 याप्रसिद्धं वेदांतेभ्यस्तर्हि न तद्देहांताः प्रतिपादयंतीति सर्वथा अप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुं अनु
 कूलतेति प्रिये कवती छानतु सर्वथाननुकूलत पूर्व न वैल्यमाणापि शक्यं ज्ञातुं प्रमाणाभावात्

राद्योऽतिस्यप्रमाणं वक्तव्यः यथा वक्ष्यति शास्त्रापोनेत्यादिति। सचेन्नावबोधयति कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यं न च
प्रमाणानंतरं ब्रह्मणी। क्रमते तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्यापि अज्ञितासनात् अत्रासिद्धस्येष्टापन्नविषय
त्वान् अशक्यत्वात् न त्वाद्यन ब्रह्मजिज्ञासास्यमित्याक्षेपः। परिहरति। उच्यते। अस्ति तावत् ब्रह्मनित्यमुद्भूतमुद्भूत
मुक्तस्याभावं। अयमर्थः ब्रह्ममीमांसायाः पूर्वमधीतवेदस्य निगम निरुक्त व्याकरणादिपरिशीलनविधि
तपश्चतुर्थसंबंधस्य सदेव सोम्ये इमं ग्रन्थासीदित्यपक्रमात् तत्त्वमसीत्यंतात्संदर्भान्नित्यत्वाद्यपे
तब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विनाशदिनाप्यस्ति। अत्र च ब्रह्मेत्यादिना अवगम्येन तादृशवर्गमंगमं
लक्षयति। तदस्त्वित्यस्य सति विमर्शविनाशत् प्रागनिर्णयात् नित्येति ध्यायिताल्लक्षणं दुःखमपक्षिपति शुद्धे
तिदे। अथाधिकमपि दुःखमपाकरोति बुद्धे। विअपराधीनप्रकाशमानानंदात्मतां दर्शयति आनंदप्रका
शयोरनेदात्तस्याहेतुमुक्तौ सत्यामस्येते शुद्धत्वादयः प्रथं तेनाततरक्तप्राग्देहाद्यभेदेन तद्दर्मजन्मजग
मरणादिदुःखयोगान्तरं तत्तत्कमुद्भूतेति सदैवमुक्तः सदैव केवळोऽनाद्यविद्यावशान् भ्रांत्या तथा ना
वभासतरत्यर्थः तदेव मनोपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा। विद्योपाधिकं रूपमाहु सर्वतंसर्वशक्तिसम
न्वितं तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दाशितं शक्तिज्ञानभावाभावा नुविधानात् कारणत्वभावाभावयोः॥
कुतः पुनरेवं कृतं ब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आहु ब्रह्मशब्दस्य हीति। न केवळं सदेव सोम्येत्यादीनां

वाक्यानां योर्वचिर्पदार्थोच्यते न मा रत्नं भूत ब्रह्मरूपावगतिः अपितु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिम
मेवार्थं स्मृतं तदर्थं निर्वचनमाह वृत्तेर्हानोरर्थानुगमात् । इति कर्मादि वृत्तिराशये शब्देनेव तत्तत्तत्
हमातिशयमनमनवच्छिन्नं दानं रावगमितं नित्यं शुद्धं बुद्धत्वाद्यस्याप्यनुज्ञानातीत्यर्थः तदेवं तत्त्वार्थस्य
शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिर्मन्त्रिधायत्वं पदार्थस्याप्याह । स र्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्ति त्वप्रसिद्धिः । सर्वस्यां
सुष्ठुमादस्य ह्यधिकस्यापि ब्रह्मास्ति त्वप्रसिद्धिः । कुतः । आत्मत्वात् । एतदेव स्फुरयति स बोद्धीति प्रतीति
मैवाप्रतीतिनिराकरणेन दृढयति ननेति । ननप्रत्येक्यहमस्मीति किंतु प्रत्येक्येवेति योजनात् न-वहमस्मीति
ह्यस्मिन्मात्रासीदात्मानमित्यत आह पदीति । अहमस्मीति न प्रतीयते । अहंकारस्य दं हि जीवात्मानं
वन्नप्रतीयादहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येक्येन स बोद्धेन आत्मानं महं कारस्य दं ब्रह्मपि तु किमाया
तमित्यत आह च ब्रह्मतदस्त्वभासा मानाधिकरण्यात् । तस्मात्तस्य दार्थस्य शुद्धं बुद्धत्वादेः शब्दतः त्वपदार्थ
स्य जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमः
तत्त्वमस्मीति वाक्यादुपपद्यत इति भावः । आहो म्ना प्रत्येक्यमकल्याणं पदोषमाह यदि न हि ब्रह्मकरोति अध्या
पकाथेन परंपरा ब्रह्मकः तत्त्वमस्मीति वाक्यात् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति आत्मा ब्रह्मत्वेनेति व

क्रमेण ब्रह्मात्मनेन त्वमेव विवक्ष्यमाणमपि त्वयं। पारितुहति। न कुतः। तद्विशेषं प्रतिविप्रतिपत्तेः। तदनेन विप्रति
 पत्तेः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयवर्जितमुक्ता ततश्च संशयात् जिज्ञासोपपद्यत इति भावः। विवा
 दार्थिकरणधर्मी सर्वतंत्रसिद्धोभयः अन्यथा अनाश्रयानिन्नाश्रयावा विप्रतिपत्तयो न स्युः। विरुद्धादिप्रति
 पत्तयो विप्रतिपत्तयः नवानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति अनाखंडनत्वात् पत्तेः। न वानिन्नाश्रया विरुद्धाः न त्व
 नित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्ती विप्रतिपत्तीः तस्मात्तदर्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेर्वैदांतेभ्यः प्रतीतिस्त्वं पदार्थस्य
 च जीवात्मनो लोकोक्तः सर्वतंत्रसिद्धांतः तदाभासत्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमविप्रतिपत्तयः तस्मा
 त्स्याम्यर्थतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ पुक्लस्तद्विशेषेषु संशयः। तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रतिप
 त्तीर्हं। तदेतन्मात्रमित्यादिना नोक्तैव केवलं न कर्तव्यं तेन। अत्र हेतुद्विप्रमनः श्लाघिकविज्ञानवैतन्य
 यश्चेत्युक्तं तत्पदार्थनित्यत्वादयः त्वंपदार्थेन संबध्यते योग्यताविरहात् शून्यपक्षेऽपि सवोपाख्यारहितोऽ
 पदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः कर्तुं नोक्तस्य भावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसंगतिरेव। अकृत
 त्वेऽपि नोक्तस्य भावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसंगतिरेव अस्मिन् नोक्तेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वा
 त्वात् नित्यत्वादिप्रसक्तः अद्वैतहानाद्यतत्पदार्थासंगतिस्तदवस्थेव। त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तद्वैतपदार्था
 न्यऽपि विप्रतिपत्तिर्दृष्टितावेदाप्रामाण्यावादिनोऽपि लोकायति कादयः तत्पदार्थप्रत्ययमिथ्येति मन्यंते वेद

प्राप्ताण्य वादिनो व्योपचारिकं तत्पदार्थमविबक्षितं वामन्यं तदिति । तदेवं त्वं पदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्प
 दार्थविप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात् तत्पदार्थविप्रतिपत्तिमाह अस्ति तद्वतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्ति
 रितिकेविनूतदिति जीवात्मनः परामृशति न केवलं शरीरादिभ्यो जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः स च सर्वस्यैव ज
 गत् ईश्वर ईश्वर्यसिद्ध्यर्थं भाविकमस्य रूपद्वयमुक्तं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति अस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकात्
 न त्वं पदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति । अतः माह आत्मा स नोक्तुरित्यपरे भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य
 स ईश्वरः तत्पदार्थ आत्मा अत ईश्वरादिति नो जीवात्मा परमाकाशादि वद्यटकादि त्वर्थः विप्रतिपत्तिरप
 संहार नूविप्रतिपत्तिर्वीजमाह एवं बहव इति । युक्ति युक्त्या भासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः संतदिति योजनान् ॥३६॥
 नुसंतु विप्रतिपत्तयः तान्निमित्तः श्वसंशयः तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसा आरभ्यत इत्यत आह तत्राविचार्येति । तत्त्व
 ज्ञानाद्यनिःश्रेयसाधिगमो न तत्त्वज्ञानाद्विमुक्त इति । अपि च अतत्त्वज्ञानान्नास्ति को सत्यनर्थप्राप्तिरित्य
 न्तिः । सूत्रतात्पर्यमुपसंहारति । तस्मादिति । वेदां तमीमांसा तावत्तर्क एव तद्विरोधिनश्च येन्येऽपि तर्का अधर्म
 मांसा मांसाया येव वेदप्रत्यक्षादिप्रमाणपरि शोधनादिषु तेऽप्यकरणं यस्याः सा तथोक्ता तस्मात्परमानेः श्रेयस
 साधनं ब्रह्मज्ञानप्रयोजनं ब्रह्ममीमांसा आरब्धव्येति । तदेवं प्रथमसूत्रेण मीमांसारंभमुपपाद्य ब्रह्ममीमां

स्मारेकमुपपाद्यब्रह्मत्वमीमांसासारसते। जन्माद्यस्य यतः। एतस्यसूत्रस्य पातनिका मातु भाष्यका
रः ब्रह्मजिज्ञासासितव्यमित्यक्तं किञ्च दूषणं पुनस्तु दुहेति अत्रवपद्यपि ब्रह्मस्य रूपत्वा नस्य प्रथा
नस्य प्रतिज्ञातदंगान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् न देवादिष्वप्रथमं
समर्प्यते। तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितं अविशुद्धं मयुर्द्विविधं सिन तेनोपलब्धे न तद्विरुद्धं
स्यनित्यं शुद्धं बुद्धमुक्तं स्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुं न हि जातुकश्चित् कृतकत्वेन हेतु
नित्यत्वं लक्षयति। न न तद्भवेन नित्यत्वादेना तद्बुद्ध्यते तस्मानुपलब्धं चैतत्वात् प्रसिद्धं हि लक्षणा
नैवात्यं ता प्रसिद्धं एव न शक्योप्यत्र क्रमते अत्यं ता प्रसिद्धं तस्मात् ब्रह्मणो पदार्थस्य वाक्यार्थत्वप्र
संगत्वात् तस्मात् लक्षणाभावात् न ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्यापेक्षया सिद्धायः तन्निमित्तमाक्षेपं न गवान्
सूत्रकारः परिहरति जन्माद्यस्य यत इति। मा भूदनुकूपमानं जगत्तु हर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्ष
दूषणं तदुत्पत्त्यानुभावेत्यतिदेशांतरप्रसिद्धिरिव सावेतुर्ब्रह्मपादः। नैतात्पर्यार्थः सूत्रावयवो न वि
ज्ञातते जन्मोत्पत्तिरिति। आद्यवायस्य सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतः तदुपपादना
यस्य मातु र मातु जन्मादिति भंगमिती जन्म नश्चेत्यादिः करणनिर्देशात् ततः संहर्षो निर्गद व्याख्या

स्यादेतत्प्रधानं काळग्रहलोकपाळक्रियाय दृष्टसौख्यं पश्य भावाभावेषु उपपूवमानेषु सन्सु सर्वस्य
 वाकिर्यभावं ब्रह्म जगत्तन्माहि कारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह अस्य जगत्तरति अत्र ना
 मरूपाभ्यां व्याकृतस्यैति चेन्नभावकर्तृकत्वं संभावनया प्रधानाद्येतेन कर्तृत्वं निर्गुणारब्धकर्तृत्वं स
 च व्यासेधनिघ्नं यद्युनाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चैतनं कर्तृकं दृष्टं यथाद्यटादि विवादाध्यासि
 तं चान्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चैतनं कर्तृकं संभाव्यते चेन्नोहि बुद्ध्या वाळिरव्यनामरूपे द्यटर
 तिनान्नामरूपेण च कंबुग्रीवादिना बाल्यं द्यटं निष्पादयति अतएव द्यटस्य निर्वर्त्यस्यापि अंतः संक
 ष्मात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो द्यटं करोतीति पथाहुः बुद्धिसिद्धं तु तदसदिति तथा वाचेतनो बु
 द्ध्यावनाळिरिवितं करोतीति तत्राक्यं संभावयितुमिति भावः स्यादेतत्चेतनाग्रहाल्लोकपाळावाना
 मरूपे बुद्ध्या वाळिरव्यजगत्तन्निष्पत्तिरुक्तं मुक्तस्य भावेन ब्रह्मणे त्यत आह अनेककर्तृकोक्तं
 संमुक्तस्येति केचित्कर्तारो भवन्ति यथा सूक्ष्मत्वे जादयो न भोक्तारः केचित्कोदोक्तारो यथा आह
 वैश्वानरीयेत्यादिषु पिता पुत्रादयो न कर्तारः तस्माद्ब्रह्मण्यग्रहणं देशकाळनिमित्तक्रियाफला
 नीतिरतरेतरद्वंद्वः देशादीनि चतानि प्रतिनिधितानि चेति विग्रहः न हाश्रयो जगत्तस्यां केचित्त्व

॥३७॥

॥३७॥

प्रतिनिपतदेशोत्पादाः यथा कृष्णमृगादयः केचित्प्रतिनिपत काळोत्पादा यथा कौकिष्ठाष्ठापादयः
केचित्प्रतिनिपत निमित्ता यथा नवां बुद्ध्यानादिनिमित्ता ब्रह्माकाशभादयः केचित्प्रतिनिपतक्रिया
यथा ब्राह्मणानां पात्रनादयोने तरेषां एवं प्रतिनिपत फळा यथा केचित्सुरिविनः केचित्दुःखिनः
एवं यदवसुरिविनः एते वदुःखिनः सर्वमेतदा कस्मिन् कत्वा परनामिया दृष्टिकत्वेव स्याभाविकत्वेवा
सर्वज्ञासर्वशक्ति कर्तृत्वचन घटते परिमितज्ञानशक्ति निर्गुह्यो कपाळादिनि स्तुतुं कर्तृवाशक
त्वात्तद्विदमुक्तं मनस्यपि त्वरवना कूपस्येति। एकस्या अपि शरीररचनायाः रूपमनसो नशव
विनयतुं कदाचित् प्रागेव जगद्वचनायाः किं मंगपुनः कर्तुं प्रित्यर्थः सूत्रवाक्यं पूरयति तदुच्यते वाक्यं
शेषः। स्यादेवम् कस्मात्पुनर्जन्मस्थिति क्लेशमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते ननु ह्यपि परिणामाय
क्षपात्रपीत्यत आह अन्वेषामपि भावविकाराणां वृद्धादीनां त्रिष्वेवांतर्भाव इति वृद्धिस्तावदव
यवोपचयस्तेनास्मा वयवा दययविनोदितं तुकादेरन्येव महानूपटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः
परिणामोपि त्रिविधो धर्मलक्षणवस्थालक्षण उत्पत्तिरेव धर्मिणो ह्युदात्तकादेर्धर्मलक्षणः
कटकमुकटादिभ्योऽप्युत्पत्तिः। एवं कटकादेरपि प्रत्यक्षत्वं त्वादिलक्षणपरिणाम उत्पत्तिः। एवं

कृत्वादेशविप्रत्ययानुमवस्थपरिणामो न वपुराणत्वाद्यत्यतिः। उपरक्षपस्त्ववयव सो नाशएव
 तस्मात्तन्मादिषु यथा स्थमंतर्भावात् वृद्ध्यादयः पृथक् नो क्ताः। अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादि
 ध्वंतर्त्तवन्ति तथाप्यत्यतिस्थितिभंगमेवोपादातव्यं तथास्यतिहितत्प्रतिपादकेषु तोवाइमानिभू
 तानीति वेदवाक्येषु हि स्थीकृते जगन्मूलकारणं ब्रह्मलक्षितं न वति। अन्यथा तु जायतेस्तिवद्
 तत्तद्वाहीनां ग्रहणेतत्प्रतिपादकनिरुक्तवाक्येषु द्वौ भवेत्तद्यनमूलकारणप्रतिपादनपरं म
 सगादूढं स्थितिकाळेपितद्वाक्योदितानां जन्माहीनां नाववि कारणाभ्युपपत्तेरिति शंका निराकर
 णार्थं वेदोक्तजन्मास्थितिभंगग्रहणमित्याह पास्कपरिपठितानां त्विति। नन्वेवमपि उत्पत्तिमात्रं सूच्यतां
 तन्नांतरीयकतया तु स्थितिभंगगम्यत इत्यत आह पोत्यतिर्ब्रह्मणः कारणादिति। त्रिभिरस्योपादनत्वं
 सूच्यते। उत्पत्तिमात्रं नुनिमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत्। तदिह मुक्तं तत्रैवेति। पूर्वोक्तानां
 कार्यकारणविशेषणानां प्रपञ्चनमाह नयथोक्तेति। तदनेन प्रबंधने प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्य
 रूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता तत्र प्रमाणं वक्तव्यं यथा नैषाधिकः। संभावितः प्रतिज्ञायां प

पक्षः साध्ये तदेतन्ना न तस्य हेतुनिःस्त्राणमुत्पन्नेवपोहतः । पथावबंध्याजननीत्यादिः । इत्थं ना
मंजन्मादि संज्ञवनाहेतुः पदस्यैवैशेषिकादयः ३ त एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छंतीति संज्ञावो
नाहेतुतां दृष्टपितुमाह तदेविति । बोधयति नन्विहापीति । एतावतैवाधिकरणार्थे समस्तैरेव रूप
प्राणाधिकरणार्थे वदन्सुहृद्भावेन परिहरति न वेदांतेति वेदांतवाक्यकुसुमग्रथनार्थतामेव दर्श
यति वेदांतेति विचारस्याध्वयसानंस्ववासनाऽविद्याद्वयोद्येदः ततोहि ब्रह्मावगतेनिर्वृतिराविभावः ।
तत्किं ब्रह्मणि शब्दद्वयेन मानांतरमनुसरणीयं तथा च कुतो मननं कुतश्च तदनुभवसाक्षात्कार
इत्यादिषु सत्सु नु वेदांतवाक्येष्विति । अनुमानं वेदांताविरोधितदुपजीवित्वेऽपि दृष्टं यं शब्दाविरो
धिन्मातदुपजीविन्याचयुक्त्या विवेचनं मननं युक्तिः । आर्थापत्तिरेनुमानं बाध्यादेतत्तथा धर्मे
पुरुषबुद्धिसाहाय्यं एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्नभवतीत्यत आह न धर्मजिज्ञासा भवेति प्रत्याहय
ति श्रुतीतिहासपुण्यस्मृतयः प्रमाणमनुक्तवोतत्करणकृतिभेदो ब्रह्मसाक्षारस्त्वस्याविद्यानि
वृत्तिद्वारेण ब्रह्मरूपपावेर्भावः प्रमाणफळं तच्छफळमिव फळमिति गमयितव्यं यद्यपि धर्मजि
ज्ञासायामपि ज्ञानस्याप्रत्यक्षादीनां व्यापारः तथापि साक्षान्नास्ति ब्रह्म जिज्ञासायां तु साक्षाद्

अनुभवादीनां संभवोऽनुभवार्थान्न ब्रह्म जिज्ञासे साह अनुभवो वा वसानत्वात् ब्रह्मानुभवो ब्रह्म सा
 हात्कारः परपुरुषा भौनिर्मृष्टनिश्चिच्छेदः स्वपरमानंदरूपत्वादिति । ननु भवनुब्रह्मानुभवार्था
 जिज्ञासा तदनुभव एव त्वं शक्यो ब्रह्मण स्ते दिव्यत्वा योग्यत्वा । दित्यत आह भूतवस्तुविषयत्वा
 न्न ब्रह्म जिज्ञासा न स्पष्ट्यतिरेकसाहात्कारस्य विकल्पो विषयविषयिभावः । न त्वेवं धर्मज्ञानमनुभवाव
 सानंतदनुभवस्य सायमपुरुषार्थत्वात् तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य अनुष्ठानस्य च विनाप्यनु
 भवं न पुनस्तानमात्रादेवा सिद्धेरित्याह कर्तव्ये हीत्यादिना न चायं साहात्कारविषयता योग्योपवर्तमान
 नत्वादवर्तमानश्चानवस्थितत्वादित्याह पुरुषार्थीनेति पुरुषार्थी नत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह
 कर्तुमकर्तुमिति लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति यथाश्वेनेति लौकिकेनोदाहरणेन साह वै
 दिकमुदाहरणं समुच्चिनोति तथाऽतिशय इति । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तं कर्तुमन्यथा
 वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह उदितरति । स्यादेतत्पुरुषस्यातं आत्कर्तव्ये विधिप्रतिषेधेऽसामान
 र्थक्यं अतस्तैर्हीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवतः स्फः ।
 गृह्णातीति विधिर्न गृह्णातीति प्रतिषेधः उदितानुदि तहोमयोर्विधी एव नारा स्मिन् स्पर्शननिषेधो

अप्रद्वयश्चतुष्टयविधि रित्येवंजातीयकाविधिप्रतिषेधादन्यवन्तः। कुत इत्यत्राहुर्विकल्प
नापि बाह्यश्चोहेतोयस्माद्गुणग्रहणयो रहितानुहितौ मयोऽप्यविशेषात् समुच्चयासंभवे तु व्य
वृत्ततया चर्यायत्नाय कभायाभावे सत्यगत्या विकल्पः नारास्ति स्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्ध
योरतुल्यवृत्ततया न विकल्पः किंतु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविषयेण विशेषशास्त्रे
ण व्यायः। एतदुक्तं नवविधिप्रतिषेधैरेव सतादृशो विषयोऽनागतो त्याद्यनूप उपनीतो येन पुरुषस्य
विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिरपि स्यात्तं न्यं नवतीति सूते वस्तुनि नुनेयमस्ति विधेः त्याह न तु वस्तुवै
नेति। तदनेन प्रकारेण विकल्पो निरस्तः प्रकारि विकल्पनिषेधति अस्ति नास्तीति स्यादेतत् भूतेऽपि
वस्तुनि विकल्पो दृष्टः यथा स्थाणुर्वापुरुषो वेति तत्त्वार्थेन वस्तुविकल्प इत्यत आहुर्विकल्पनास्ति
पुरुषबुद्धिरंतःकरणं तद्वेदाविकल्पनाः दोषं विपर्यायाः सवासनमनोमात्रपो नयो वा यथास्य मे स
नासने द्विमनोपो नयो वा यथा स्थाणुर्वापुरुषो वेति स्थाणौ संशयः पुरुष एवेति विपर्यासः न तु पुरुष
तत्त्वस्थाणुतत्त्वं या अपेक्षंते समानधर्मधर्मि दर्शनमात्राधीन अस्तत्वात् तस्मादयथा वस्तुवो विकल्प
स्तद्वस्तुविकल्पमिति वा अन्यथयं निवेत्यर्थः तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितंत्रं किंतु वस्तुतंत्रं अतस्ततो वस्तु

विनिष्कपोपुक्तेन तु विकल्पानां भयरत्याह न वस्तु तत्रैवं सतीति अत्र बोद्धव्यं यथा तमेति। एवमुक्तेन प्र
कारेण भूतवस्तु विषयाणां ज्ञानानां प्रमाणस्य वस्तु तत्र तां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तु तत्र मोक्षो तत्र
त्रैवं सतीति अत्र बोद्धव्यं ननु नृतेति यत्किञ्च नूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणां तरंगोचरार्थं तथा नुवादकं दृष्टं
यथानद्यास्तीरे कळा निसंतीति तथा च वेदांताः तस्माद् नार्थं तथा प्रमाणां तरंगोचरार्थं मनु वेदेषु उक्तं च
ह्यणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणां तरं। एवंच मोक्षिकं तदेव परस्परणीयं ननु वेदांता वाक्यानि तदधी
सत्यत्वा नीति कथं वेदांत वाक्यार्थानां नार्थं ता सूत्राणामित्यर्थः परिहरति नेद्विधा विषयत्व इति। कस्मात्पु
नरिद्विधा विषयत्वं प्रतीचरत्यत आह स्य भावत इति अतएव श्रुतिः परं विरक्तानि व्यतृणस्य यं भूतस्मा ॥४०॥
त्यशब्दोपपत्तिनां तशक्तमिति। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयोत्वमुपपादितं यथाच सामान्यतो दृष्टमप्यनुमा
नं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्ठा निपुणतरमुपपादयिष्यामः। उपपादितं चेत्तदस्मान्निर्विशेषेणान्याय
कणि कस्याननचभूतार्थतामात्रेणानुवादतेत्युपरिष्ठा दुपपादयिष्यामः तस्मात्सर्वमवदातं श्रुतिर्यतो वे
ति जन्म दर्शयति। येन ज्ञातानि जीवन्तीति जीवनं स्थितिः। यत्प्रयं तीति तत्रैवं ब्रह्म। अत्र न प्रथानादि
संशये निर्णयवाक्यं आनंदाद्वैवेति। एतदुक्तं भवति यथा रज्ज्वज्ञानसाहितरज्जुपादानां सर्वधारक

रज्ज्वां सत्यामे वास्तिर ह्यामे वच षी यते एवमविद्या सहित ब्रह्मोपादानं जगत् ब्रह्मण्ये वास्ति तत्रैव वच षीय
तशते सिद्धं। सूत्रांतरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह जगत्कारणत्वप्रदर्शननेति। शास्त्रयोगित्वात्।
न केवलं जगत्तु योनिर्वाहस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञता शास्त्रयोनिर्वादापि बोद्धव्या। शास्त्रयोनिर्वाहस्य सर्वज्ञता
साधनत्वं समर्थयते महत्तमं वेदादेः शास्त्रस्येति। ज्ञातुं वर्ण्यस्य ज्ञातुं श्रम्यस्य यथा यथा निषेकादि
स्मृशानां तासु ब्रह्मसू. दू. तौपक्रमप्रदोषपरिसमापनीया सुनित्यनौमि. त्रिक काम्य कर्मप हतिषु च ब्रह्मतत्वे
वाशिष्याणां शासनाद्या स्त्रमृ. वेदादेः अतएव महाविषयत्वात् महत्त्वं न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं
आपितुं अनेकां गोपां गोपकरणतया पीत्याह अनेक विद्यास्थानोपबृंहितस्य पुराणन्यामैयमीमांसादयो
दृष्टविद्या स्मृतानां नितैस्तथा द्वा शो कृतस्य तदनेन समस्त शिष्टं ज्ञानपरिग्रहेणा प्रामाण्या शंकापपा
कृता। पुराणादिप्रणेता शो हि महर्षयः। शिष्टास्तैस्तथा द्वा रावेदानुव्याचक्षाणौ स्तदर्थे नादरेणानुति
रुद्धिः परिगृहीतो वेदशतैर्नवायपनवबोधको नाथस्य बृबोधको येन न प्रमाणं स्यादित्याह प्रदीपवत्सर्वा
वद्योतिनः सर्वमर्थं ज्ञातुं सर्वथा बोधयन्नात्र बवबोधको नाप्यस्य बृबोधको इत्यर्थः अतएव सर्वज्ञकव्य
स्य सर्वज्ञस्य वेदास्य सर्वज्ञस्य महिमानं सर्वविषयशास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यं तदेव

वाताञ्ज

भवयमुत्काव्यतिरेकमाह न हीट् स्मितेभ्येति। सर्वतस्म्युणः सर्वविषयता तदन्वितं शास्त्रं अस्यापि सर्ववि
षयत्वात् उक्तमर्थं प्रमाणपतिपद्यपि द्विस्तारार्थं शास्त्रं यस्मात्पुण्यविशेषात्संभवति सपुरुषविशेषस्ततो
पि शास्त्रादधिकतरवितानेन रतियोजना। अद्यत्वे व्यस्यदादि किर्यत्सीवीनार्थं विषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्मा
कं वक्रुणां वादयातुस्तानमधिकविषयं। नाहिते ते असाधारणधर्माः अनुभूयमाना अपि शक्यावक्तुं न ख
रुहीरगुडादीनामधुरसक्षेदाः शक्याः सरस्यत्याप्यारव्यातुं विस्तारार्थमपि वाक्यं न वक्तुं तानेन तु व्य
विषयपरिकथयितुं विस्तारग्रहणं सोपनयनिगमनमाह किमुवक्तव्यमिति। वेदस्य यस्मान्मृतो भूता तथेवे
संभवः तस्य मृतो भूतस्य प्रमाणो निशतिशयं सर्वसत्त्वं सर्वशक्तित्वं च किमुवक्तव्यमिति योजन्या अत्र चानेक
शाखा भेदनिनस्य वेदस्येत्यादि संभवरत्यं तउपनयः तस्येत्यादि सर्वसत्त्वत्वं चेत्यंतं निगमनं अप्रयत्ने
नैवेति ईषत्प्रयत्नेन। यथा अलवणाय वा गूरुतिदेवर्ष्यो हि महापारि श्रमेणापि यत्रा वाक्तास्तदयमीषा
त्प्रयत्नेन लब्धी लयेव कशेतीति निशतिशयस्य सर्वसत्त्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति अप्रयत्नेन न स्य वेदक
नृत्वे प्रतिसृक्ता अस्य मृतो भूतस्येति येषां पिता वदुर्णानां नित्यत्वमास्थिषततैरपि पदवाक्यादीनां प्रतित्य
त्वमभ्यपेतव्यं। अनुपूर्वी भेदवतो हि वर्णाः पदपदानि जानुपूर्वी नोदवन्ति वाक्यं तं व्यक्तिधर्मश्चानु

॥४९॥

॥४९॥

पूर्वीनवर्णधर्मः वर्णानां नित्यानां विभूनां च काळतो देशतो वापौर्वापर्यायोगात् व्यक्तेश्चानित्येति कथं तदु-
पगृहीतानां नित्यानां नामपि पदानि नित्यापदानि नित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता तस्मान्न त्रा-
नुकरणवत् पदानुकरणं यथा हि यादृशांगञ्च लब्धनादिन त्रैकः करोति तादृशमेव विभ्रमाणां अनुकरो-
ति न त्रैकीननु तदेव व्यनक्ति एवं यादृशी मानुषु वीर्यौदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यप्यप्यपि तादृशी-
मेवानु करोति माणवको ननु तामेवोच्चारयन्निजार्थव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात् तस्मान्नित्या-
नित्यवर्णवादिनां न लोकि कवेदि कपदवाक्योक्त्यादियोरुल्लेखत्वे विवादः केवलं वेदवाक्ये पुरुषस्वातंत्र्यात्वा-
त्तज्ज्येति पत्रिः यथाहुः यन्नतः प्रतिषेधानः पुरुषाणां स्य तत्र तेति तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छतौ तौ मिनी याः।
वेदा न प्रतिज्ञासादृशगुरुशिष्यपरेपशमविशिष्टाप्रनादिमात्रज्ञते वैपासिकं तु मतनुवर्तमानाः प्र-
तिस्मृतीतिहासादिस्मिद्सृष्टिप्रलयानुसारेण अनाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नि-
त्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्यात्तज्ज्यपूर्वपूर्वसर्गादनुसारेण तादृशानुपूर्वीविरचनात् यथा हि यागादिब्रह्म-
हत्यादयोऽर्थानर्थहेतवोऽप्रविवर्ता अपि न सर्गांतरे विपरियंति नाहि जातुकं किं तसर्गे ब्रह्महत्यार्थहे-
तुश्चाप्रवर्तमानो सवति आग्निर्वाक् कुंदयति आपो वा दहंति तद्वत् यथा त्रसर्गे निपतानुपूर्व्ये वेदाध्ययनमभ्यु-
दयनिः श्रेयससंहेतुरन्यथा तदेव वाग्वज्रतथानर्थहंतुः एवं सर्गांतरेऽपि तदनुशेधात् सर्वतो

मि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयन्त्येनैतन्त्रः पुरुषाख्यातं त्रमात्रं चापौरुषेयत्वं रोच
यंते जैमिनीया आपितव्याः समाकमपि समानमन्यत्राणि निवेद्यात् नचैकस्य प्रतिभा नेऽनाश्वासदतिपुक्तं
न द्विबहुनामप्यस्यानां विलानां वा अत्रापि दोषवता प्रतिभा ने पुक्तं आश्वासः तत्त्वज्ञानवतस्तु
अपौरुषेयसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभा ने पुक्तं आश्वासः सर्गादिभुवा प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञान
वैशगैश्वर्यसंपन्नानुमुपपद्यते तस्य रूपवधारणं तत्प्रत्ययेन चार्चि कीना नामापि तत्र संप्रत्ययः
तत्त्वज्ञानं ब्रह्मणः शास्त्रयोनि त्वशास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति । वर्णकांतरमारभते अथवेति ।
नूर्वेणाधिकरणे न ब्रह्मस्य रूपलक्षणा संभवा शंका व्युत्पद्यते ब्रह्मण संभव उक्तः तस्यैव तु लक्षण
स्यानेनानुमानत्वा शंका मपाकुत्या गमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तं अक्षरार्थस्त्विति रोहितः
शास्त्रप्रमाणत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिलामात्रेण तदनेन सूत्रेणोपपादनीयमिति तत्सूत्रं पूर्वपक्षमारचय
ति भाष्यकारः । कथं पुनरिति । किमाक्षेपेषु द्वुहोदासीनस्य भावतपोपेक्षणीयं ब्रह्म सूतमाक्षेप्य तां वेदां
तान्नामपुरुषाथोपदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः सूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया व्योक्तिकवा
क्ययतदर्थवादे कत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् न खलु व्योक्तिकानि वाक्यानि प्रमाणांतरविषयमर्थमवबोधयंति

॥४१॥

॥४२॥

अथ प्रमाणं एवं वेदांताज्जीत्यनपेक्षत्वेऽप्युक्तप्रमाण्यमेवां व्याहृत्येतनवैतैरप्रमाणैर्न विदुः युक्तं न च
प्रयोजनैः श्रुत्या यादृशं न विधायादित प्रयोजनवत्त्वं निपमात् तस्मात् तद्विहितं कर्मापेक्षितं कर्तुं
देवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वादे त्वसंनिधानात् तत्परत्वं न रोचयते तत्तन्निहितेष्वा
मनादे क्रियापरत्वं वा वेदांतानामेवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजन
वत्त्वं चाभिहितं इति तात्पर्यार्थः पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षद्वाराप्याहानर्थक्यं चाप्रयोजनत्वं
सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं वा अनुवादकत्वादेति अत इत्यादि वातं ग्रहणं वाक्यं अस्य विभागसाध्यं
न हि साधुपपन्ना वेत्यंतः श्यादेतत् अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्य रूपविधिपरावेदांतास्तद्विषयितया वि
धिः त्वेकवाक्यत्वादेति राहृतसूत्रमनुग्रहीष्यते न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः उत्पत्तिविधेर
ज्ञानसाधनार्थत्वात् वेदांतां तांश्चाज्ञातं ब्रह्म सापयतां तथा ज्ञात्वादेत्यत आह न च परिनिष्ठितरति
अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वो विधिरूपेऽप्युक्त्यधिकारविनियोगदूषणां परस्परं विनाभा
वात् स्थिते च तेषां समं न वात् तद्वाक्यानां त्वेदं पक्षे विनियते यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादिभ्यो
धिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिषेधत्वात् अग्निहोत्रं जुहुतीत्यतिमात्रपरं वाक्यं न तत्र विनियोगा

हो न सति संतोष्य न्यतो लब्धत्वात् केवलमविबक्षिताः । तस्माद्वाचना विषयो विधिर्न सिद्धे वस्तु निव
 वितुमर्हतीति उपसंहरति तस्मादिति । उत्रासु वि कारणमुत्कोपश्चांतरमुपसंहरति अन्येति एवं च
 सत्यं तेन रूपेण अपि वादस्या तात्पर्यात् प्रमाणां तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन
 विरुद्धते तस्योपासना परत्वात् समाशेषणोपासना या उपपत्तेरिति प्रकृतमुपसंहरति तस्मान्ने
 ति । सूत्रेण सिद्धांतयति एवं प्राप्ते उच्यते ॥ तत्तु समन्वयात् । तदेतद्वाच्ये तु शब्दरति तद्विपर्ययपक्ष
 प्रतिज्ञा विभजते तद्वृत्तेति पूर्वपक्षी कर्कशाशयः पृच्छति कथं कुतः प्रकाशयितुं । सिद्धांतीत्यपक्ष
 हेतु प्रकारजेदमाहुः समन्वयात् । समन्वयश्च स्मृत एतदेव विभजते सर्वेषु वेदांतेषु विति वेदांताना
 मेकांति कीदृशपरतां आविरक्त्य सुर्वद्विवाक्यान्कदा हरति सदेवेति । यतो वा इमानि भूतानि तितु वाक्यं ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मदातुं तज्जगदुत्पत्ति स्थिति नाश कारणमिति चेत् स्मारि तमिति न पठितं । येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन च उपसं
 तद्विषये स एव वाक्यार्थ इति शास्त्राद्यथोपाश्रयात्त वाक्ये नूचोः पुरोडाशोऽतोऽपि तादोषसंक्षेपेन पूर्वकोश
 श्रुता विधाने तस्मिन् समाधानोपसंहारे वा पूर्वोपाश्रयात्त कर्मविधिपरता एव वाक्यता बलादाश्रितं एव मत्रा
 दि सदेव सोम्येदमिति ब्रह्मोपक्रमात् तत्त्वमसीति जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तद्वरते व वाक्यस्य खं वा

क्वांतस्य नामपि नो वर्तय पर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगंतव्यं न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति संभवेऽन्य
 परताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुं अविश्रंसं शक्यं । न केवलं कर्तृपरता तेषामो दृष्टा अनुपपन्ना चेत्याहु न च
 तेषामिति । सापेक्षत्वेनाप्राप्ताप्यं पूर्वपक्षे जीतस्मारयित्वा दृष्टयमिति । न च परिनिष्ठितरूपत्वेपीति । अ
 यमपि संधिः पुनः क्यदृष्टा ते नहि भूतार्थतया वेदांतानां सापेक्षत्वमाशंक्यते तत्रैव भवान् पृथो व्या
 चक्षा के पुनः क्वांतां सापेक्षता र्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि परस्म
 शपेक्षत्वेनाप्राप्ताप्यं प्रसंगः तान्पि हि क्वांतार्थान्येव अथ पुरुषबुद्धिप्रभवं तमापुनः क्वांतां सापेक्षं एव तद्वि
 तदपूर्वकाणां वेदांतानां भूतार्थानामपि नाप्राप्ताप्यं प्रत्यक्षादीनामिव नियते हि यच्छिंसादिजन्यमना । यद्य
 येन सिद्धे किञ्चापौरुषेयत्वे वेदांतानां मनपेक्षतया प्राप्ताप्यं सिद्धे तदेव क्वांतार्थत्वेन सिद्ध्यति क्वांता
 र्थस्य वा दानपेक्षेण पुरुषेण मानांतरतः शक्यत्वात् नत्वात् बुद्धिपूर्वविशेषो नोपपत्तेः वाक्यत्वादिच्छि
 न्नास्मदेव पौरुषेयानुमानस्याप्रत्यूहस्य तैः तस्मात्पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं न तु क्वांतार्थत्वेन
 कार्यत्वे हेतुकार्यस्यापूर्वस्य मानांतरगोचरतया अत्यंताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन न स माशयेण वा पुरुष
 बुद्ध्या नत्वात् हेतुतदर्थानां वेदांतानां अशक्यं रचनं तथा पौरुषेयत्वाभावात् अनपेक्षप्रमाणत्वं
 तीति प्राप्ताप्यं वेदांतानां कार्यपरत्वमिति ह्यमहो । अत्र ब्रूमः । किंपुनरिदं कार्यमास्ति मतमायुज्यतः

इह शक्यं पुरुषेण ज्ञातुं। अपूर्वमिति चेत् तदुक्तं तस्मिन् स्याद्विंशत्यर्थत्वं तेनालौकिकेन संगति संवे
दनादिवरहात्। कानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याद्विंशद्वे र व गमात्। स्वर्गकामो यजने
तिसाध्य स्वर्गविविधौ नियो ज्योऽ वगम्यते सत्यं तदेव कार्यमवगच्छति यत्सर्गानु कूळनं यक्रियाक्षणा
कागुराजामुष्मिकार्यस्यर्गाय कक्ष्यं त शति पारि शोष्पात् वेद एवापूर्वकार्ये ल्विंश हीना संबध प्र
हरति चत्। तत्तत्त्वत्वं बंद नादिवाक्ये ज्वपि स्वर्गकामादि पद सत्वं धात् अ पूर्वकार्यत्वं प्रसंगः तथाच
तेषां मध्यशक्य रचनत्वेनापौरुषेयत्वा पक्षेः स्पष्ट दृष्टे न पौरुषेयत्वे नवा तेषां मपूर्वार्थत्व प्रतिबोध वाक्य
त्वादिरा ल्लिगे न वेदाता मपि पौरुषेयत्व मनुमिा नमिति अपूर्वार्थता न स्यात्। अत्यंत सूक्त वाक्यत्वा हीना
प्रनुमानाभा सत्वोपपादे न कृत मपूर्वार्थत्वे नातदुं दुपपाद केन। उपपादितं चापौरुषेयत्व मस्मानि ॥४४॥
व्यापकणि कार्यापि तु नुविस्तर भभा नोक्तं तेन पौरुषेयत्वे। सिद्धे भूता र्थानामपि वेदांता नां न सापेक्षता
याप्रामाण्य विद्यतो न चानुधिगत मंतृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्यात् जीवस्य ब्रह्मतया ज्ञेयत्वेनाथि
गमात् तदिदमुक्तं न च पारिनिष्ठित रूपत्वे पि द्वितीय पूर्व पक्षे द्वाबीजं स्मारयित्वा दूषयति यत्तु हेपो
पादे मशतृ तत्वादिति विविधार्था वगमात् खलु पारंपर्येण पुरुषार्थ प्रतिष्ठंभः इतुतत्व मसीत्येव गति

न

पर्यतात्वाकार्यत्वात् तत्वात्मानुष्ठानायासानपेक्षा तस्मात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिबन्धो नाप्यस्योपरि नु
यमिति तानादि वेति सोपमस्य विध्यर्थत्वात् तत्कारणः एतदुक्तं कवतिद्विविधं ही सितं पुरुषस्य कि
विह प्राप्तिं प्राप्तादिकिं विद्युनः प्राप्तमपि विप्रमवशाद् प्राप्तिमित्यवगतं यथा स्वर्गीयान्नद्वयं ये वैश्वं
एवं जिह्वासितमपि द्विविधं किं विदहीनं जिह्वासितं यथा बळपितवरणं फणिनं किं विद्युनं ही नमेवाजि
ह्वासितं यथा चरणा चरेण नूपुरे फणिनं मारोपितं एव वा प्राप्तिं प्राप्तिं वा त्यक्तं त्यागे च बाध्योपाया
नुष्ठानसाध्यत्वात् तदुपायतत्वं तानात् आस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा न ज्ञातुं तानमात्रं वस्त्वप
नयनिर्गुह्यं स तुल्यमपि रज्जुप्रत्यया वस्तु संतं फणिमन्यपि तु मीशते समारोपिते नुप्रेक्षितं जिह्वासे
ते सत् साक्षात्कारमात्रेण बाध्यमानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तिमिव हा तुमिव समारोपमात्रं जीविते
हिते समारोपितं तत्त्वसाक्षात्कारः समूहद्वारा मुपहृतीति तथेहाप्यविद्या समारोपित जीवभावे ब्रह्म
पदानां देवस्तुतः शोकदुःखादिशक्तिं समारोपितं निबन्धनस्तद्भावः तत्त्वमसीति वाक्यार्थतत्त्वज्ञाना
दुत्पत्तिर्यत्तात्पर्यं वर्तते तान्निह तौ प्राप्तिं पानं द्रूपं अप्राप्तिं वशात् भवति त्यक्तमपि शोक
दुःखादि अत्यक्तमिव त्यक्तं भवति तदिदमुक्तं ब्रह्मात्मा वगमादेव जीवस्य सर्वस्य सर्वकुत्रास्य सवासन

स्यविषयोसस्यमहि किं आनिजंतूनतः केशः तस्यप्रकर्षेपाहानातपुरुषार्थस्यदुर्वानिवाति सुरवावाप्ति
 अक्षरस्यसिद्धिरिति यत्वात्मेत्येवोपासीत आत्मानमेव लोकमुपासीतेत्फपासनावाक्यगतादेवता
 दिप्रतिपादने नोपासनापरत्वं वेदांतानामुक्तं तद्व्यपत्तिः देवतादिप्रतिपादनस्यत्वामेत्येत्येतावोभ्यां
 स्पष्टवाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपिन कश्चिद्विरोधः यदि न विरोधः संतुतर्हि वेदांतादेवताप्रतिपादनद्वारा
 रोपासनाविधि पराएवेत्यत आह नतु तथा ब्रह्मण इति उपस्थोपासकोपासनादिभेदसिद्धयधीनाउ
 पासना न निरस्त समस्त भेदप्रपञ्चे वेदांतयेद्ये ब्रह्मणिसंभवतीति नोपासनाविधि शेषत्वं वेदांतानांत
 द्वविरोधित्वादित्यर्थः स्यादेतत्पदिविधिविरहेपि वेदांतानां प्रामाण्यं तदतर्हि सोरोदीहित्वादीनामप्यस्त
 स्यतं प्राणामेवोपेक्षाणीयार्थानां प्रामाण्यं नाहं हानोपदानबुद्धिरेव प्रमाणस्य फलं उपेक्षाबुद्धेरपित
 त्फलत्वेन प्रामाणि कैरभ्यपेतत्वादिति कृतं बहिर्विरतत्वं न हेयमित्यादि निषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत
 आरुथद्वयीति स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदशास्त्रिः पुरुषार्थं न ब्रह्मवगतं तत्रैकेनापि
 वर्णेन न पुरुषार्थेन न विवृतं युक्तं किं पुनरियता सोरोदीहित्वादिनापदप्रबन्धेन न च वेदांतेभ्यरेव तद
 र्थावगममात्रादेव काचित् पुरुषार्थो व्युत्पद्यते नैव यदसदर्थः साको ह्येवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणाः
 बहिर्विरजतं न हेयमित्ययमापे निषेधविधिः स्य निषेधास्य निहासपेक्षते न त्वन्यथा ततश्चेत नः शक्यो

निवर्तयितुं तद्यदि दूरतोपि तन्निर्दिष्टं वा व्यपत्तं ततो निषेध विधिरेव रजतनिषेधे च निर्दिष्टायां वसामर्थं द्रुपम
कल्पयिष्यत् तदेव मुत्र स घोः सोरोहीदिति च वार्ति विरजतं न द्रुपमिति उपदेशद्वयोः व्यपमानिर्दिष्टा
द्वारेण नद्यां स्वदग्ध रथवत् परस्परसमन्वयः न त्वेवं वेदां तेषु पुरुषार्थापेक्षा वममा देवानपेक्षात्परम
पुरुषार्थाव्याप्तादित्युक्तं ननु विध्यसंस्थानि नो वेदस्यान्यत्र न प्राप्त्यप्येवमिति कथं वेदाता नानावेदस्य
तदुक्तं पपादितं यद्यपि जैवमोदा बोधजनकत्वं कार्यार्थानि समाधिगम्ये तथापि तु द्वौ धौ पजननेमा
नान्तरे नापेक्षते नापीमापेक्षायां पति परस्परं श्रय प्रसंगादिति ख्यत इत्युक्तं । इदं धौ जैवो जनकत्वं
लकार्यं वविधीनां वेदांतानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टांता नपेक्षंतेषां ब्रह्मणि प्राप्त्यप्यसिद्धं भवति अन्यथा
नेति यां तशणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति च श्रुतिरपि न रूपं प्रकाशयेदिति प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति ।
अत्र वेदांतीनां मतमुल्लेख्यति अत्रापरे प्रत्ययवतिष्ठति । तथा हि । अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेन
शास्त्रत्वेनान्यवतया । मूननादिप्रोतीत्या वकार्यार्थात् । ब्रह्मनिश्चयः । न खलु वेदांताः सिद्धब्रह्मवस्तुपरा
कावितुर्हेतितत्वादि तसंगतित्वानूयत्र हि शब्दाः । को किं प्रमुज्यते तत्र तेषां संगतिग्रहः न चाहेयमनुपा
देयमनुपमात्रं कश्चिद्विज्ञातिप्रेक्षा वानूतस्याभुत्सितत्वात् अतु बुभुत्सिता व बोधने जप्रेक्षा व ता विद्या
तात्तु तस्मात्प्रतिपि तत्प्रतिपि दधिषन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत् कार्यवा

वगतं तद्देतुरिति तद्देव बोधयेत् एवं च ह ह्म व्यवहारं प्रयोगात् पदानां कार्यपरता मगच्छति तत्र किं वित्सा
 आत्मा यथा विधा यकं किंचित् कार्यं यस्यार्थो विधा यकं न तु भूता र्थापरता पदानां अपि वा नरांतर
 स्य कृत्य न स्वार्थ प्रत्यय मनुमा यतस्य च शब्दा भावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषय वाचकत्वं निश्चे
 तव्यं न च भूता र्थ रूपमात्र प्रत्यय पर नर वार्ते नि किं वि विष्णु गमास्ति कार्य प्रत्यये तु नरांतर दवर्ति नि प्रवृत्ति
 निवृत्ती स्तोते तू रत्य स्ता तसै गति त्वा न्न ब्रह्म पश वेदां ताः अपि च वेदां ता नां वेदत्वा तू शास्त्रान्वय
 सिद्धि रस्ति प्रवृत्ति निवृत्ती पुराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वं यथा दुःप्रवृत्ति र्वा निवृत्ति र्वा नित्येन कृत केन वा
 पुंसोपे नोपदिश्ये ततश्चास्त्रमा नेधी यत इति तस्माच्छास्त्रत्वे प्रसिद्धा व्या दुत मेवां स्व रूप परत्वं अपि
 न च ब्रह्म रूप प्रतिपादन पराणां मेवां अर्थवत्वं पश्यामः न चर इति पं न भुंजम इति यथा कथं विच्छुल
 ण मा वाक्यार्थ तत्त्वानि श्रये यथा कथं कं पादि निवृत्तिः ए वं तत्त्व मस्तीति वाक्यार्था वगमानि वृत्ति र्भविष्य
 निसंसारि काणां धर्माणां श्रुत वाक्यार्थ स्यापि पुंस स्तेषां तादवस्थ्यात् अपि च यदि श्रुत ब्रह्मणो भवति सां
 स्सारि क धर्म निवृत्तिः कस्मात्पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः श्रुवं ते तस्मात्तेषां वै यथार्थ प्रसंगा दपि न ब्रह्म
 रूप पथे श वेदां ताः किंत्वात्प्रतिपत्ति विषय का र्य पराः तच्च कार्य स्वात्मनि नि योज्यं नि युं जानं नि योज इति

॥४६॥

॥४६॥

यमानां तदा पूर्वतया जपूर्वमिति वा शब्दा यतेन च विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धि इति स्वसिद्धयर्थं तदेव
कार्यं विषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाह्वयति यथा उकार्यं विषयमाधीन निरूपणमिति
ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते एवं ज्ञानमापि स्वविषयमात्मानं अतरेण शक्य निरूपमिति तन्निरूपणाप तादृ
ज्ञानमात्मानमाह्वयति तदेव कार्यं यथा दुःपशुतत्सिद्धयर्थं मुपाहीयते आह्वयते तद्विधेयमिति तन्निष्प
त्रेव्यवहारा इति विधेयता च नि योगविषयस्योक्तानस्य भावार्थं तयानुष्ठेयता तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपस्य
ज्ञानविनिश्चितिः । आशेषित तद्वा यस्य त्वन्यस्य तन्निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् तस्मात्तादृगात्म
प्रतिविधि परेभ्यो वेदांतेभ्यस्तादृगात्मविनिश्चयः तदेतत्सर्वमाहुषट्पदीति विधि परेभ्योपि वस्तुतत्त्वनि
श्चयपरत्वेन निदर्शनं मुक्तं यथा मूषेति मूषेपशु वध्नातीति बंधना विनिमुक्ते मूषे तस्या लौकिकत्वात् कोसो
मूषरत्वेनोक्तेते रवादे शो मूषो भवति मूषं तद्वाति मूषमष्टाश्री करोतीत्यादि निर्वोकोस्तस्मात्तादृगिविधि परे
शपि संस्कारा विष्ट वित्रीष्ट संस्छानं हारु मूषरति गम्यते एवमा बहुनीयादघोष्यवगतव्याः प्रवृत्ति निवृत्ति पर
स्य शास्त्रत्वं न ह्यनूपस्य कार्य एव च संबंधो न स्वरूपरति हेतु इयं भाष्य वाक्ये नोपपादितं प्रवृत्ति निवृत्ति प्र
योक्तृत्वत्वादि त्यादिना तत्सामान्या देहांता नामापि तथैवार्थवत्त्वे स्यादित्यं तेन न च स्वतंत्रं कार्यं निषेध्यमाधिक्य
रिणमनुष्ठानांतरमंतरेणेति निषेध्यं नो ह माह्वयति च विधि परत्व इति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति सिद्धं वदर्थं वा हा

ता

॥४७॥

वगतस्यापि ब्रह्म भवनस्य निषेधोऽप्यविशेषा कांक्षाया ब्रह्मबुभूक्षोर्निषेधोऽप्यविशेषस्य रात्रि सव्यायेन
 प्रतिष्ठाकांक्षेऽपि नित्यस्य तस्यायेन तु स्वर्गकामस्यानिषेधोऽप्यकळमनायापार्थवादस्यासमवेतार्थतया त्वं
 तपरोक्तं विस्मयार्थं ब्रह्म भावश्चाप्यमृतत्वमिति अमृतत्वकामस्यैकते। अमृतत्वं च अमृतत्वादेव न
 कृतकत्वेन राकास्यनित्यत्वमनुमानं आगमविशेषादिति भावः। उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैच्छिन्न्येन विध्य
 विषयत्वं चोदयति नान्विति। परिहरति। नार्हं ये वदन्ति अत्र चात्मदर्शनं न विधेयं यदि हृदये कृपळाश्चिवव
 नत्वात् आबणं नावास्यान् प्रत्यक्षं वा प्रत्यक्षमपि व्योक्तिकमहं प्रत्ययो वा भावना प्रकर्षपर्यंतं ज्ञातं ज
 आबणं निविधेयं स्वाध्यायविधिने वास्य प्राप्ति तत्वात् कर्मश्रवणवत्। नाप्यव्योक्तिकं प्रत्यक्षं तस्य नैस
 गिकत्वात् न चोपनिषदात्मविषयभावनाधेयं वैशद्यं विधेयं तस्योपासनाविधानादेव वाजिन
 वदनुनिष्पादित्वात् तस्मादोपनिषदात्मोपासनाऽमृतत्वमैकां निषेधोऽप्यप्रतिविधीयते र ह्यपर
 त्पादप्रसक्तविधिसंनूपा न विधयति तदिह मुक्तं तदुपासनाद्येति। अर्थवत्तया माननादिप्रतीत्यावेत्य
 स्य शेषे प्रपञ्चो निगदय्यारण्यात्। तदेतदेकदे शिमंतं ह्ययति अत्रातिथीयते न एकदेशिमंतं कृतक
 मंत्रब्रह्मविद्याफलं यो वैच्छिन्न्येन पुण्यापुण्य कर्मणोः फले सुखदुःखे तत्र मनुष्यलोकभारं भ्यात्र

॥४७॥

प्रच्छेदोक्तं सुखं तार तम्प अरि कायि कोत्कर्षः एवं मनुष्य लो कमार भूदुःख तार तम्प आऽ वी वि
 विच्छेदो क्य त् तस्य सर्वं कार्यं विना शी व । आत्प तिक मशरी त्व मन ति शपं त्य भा व सिद्ध त य नित्य म कार्यं
 सात्मा त्ता न स्य फल त द्वि फ ल नि व फ ल आ वि द्या प न य मा त्रे णा वि भा वा त् । एत दु क्तं न व ति त्व या म्पा
 स ना वि धिः पर त्वं ये हां ता ना म क्य प ग छ ता नि त्य शु द्ध त्वा हि नू प ब्र ह्मा त्म ता जी व स्य स्या भा वि की वे दं ता ग
 म्पा आ रू णी य ते सा चो पा स ना वि षय स्य वि धे र् न फ ल नि त्य त्वा द् कार्य त्वा त् ना प्या ना द्य वि द्या पि धा ना प न प नः ।
 त स्य स्य वि रो धि वि द्यो द् पा दे य भा वा त् ना पि वि द्यो द् यः त स्य पि श्र व ण म न न पू र्व को पा स ना ज्ञा नि त्त रं
 स्कार ता वि वा दे व चै त सो भा वा त् । उ पा स ना सं स्का रं तं र व दु या स नाऽ पू र्व मा पि चै तः स ह का री ति चै त् दृ ष्य
 र च लु ने षो गि कं फ ल मे ष्ट क मा पि य था वि त्रा का री या दै नि षो ग नां ज्ञा नि य त नि य त फ ल नां । ना गां थ र्व शा स्त्रा
 प स ना वा स ना पा इ वा पु र्वा न पे भू म पाः म ड्वा दि सो द्हा त्कारे वे दं ता थो पा स ना वा स ना या जी व ब्र ह्म सा द्हा त्का
 रे ज्ञा न पे द्हा ए व सा म र्था त् त था चा मृ तौ का वं प्र त्य हे तु त्वा त् उ पा स नाऽ पू र्व स्य ना मृ त त्व का म र्ता त् कार्य म
 व बो धु म र्हा ति अ न्य दि छ स्य स न्य त्क रे ती ति वि प्र ति वि द्ध न च त का मः क्रि मा मे व कार्य म व ग मि त्य ति ना पू र्व
 मि ति सा प्र तां त स्या मा नां त रा दे व त सा थ त्व प्र ती ते वि धे र्वे य र्था त् न चा व द्या ता दि वि धि तु व्य ता । त रा पि
 नि य मा पू र्व स्या न्य तोऽ न व ग मा त् । न च ब्र ह्म भू ता द न्य द मृ त त्व मा र्थ वा दि के किं वि दा स्ते ये न त का म

उपासनायाप्रति क्रियते। विश्वजिनोयेन तु स्वर्गकामनायां तस्य साति शयत्वं कौपीत्वं वेति न नित्यफलत्व
मुपासनायास्तस्मात् अमुं भूपस्याविद्याविधानामनयनमात्रेणाविर्भावात् अविद्यापनयस्य च वेदांता
न्यविज्ञानादवगतिपर्यं तादेव संकवात् उपासनायाः संस्कारादेतुभा वस्य संस्कारस्य च साक्षात्कारो
पजनने मनः सावि अस्य च मानांतरसिद्धत्वाद्वात्मेसे वोपासीतेति न विधिः। अपितु विधिसंनूय यथा
मुपासनायां विष्णुरूपं शुभं व्यरुह्यो विधिसंनूयानविधय इति तात्पर्यार्थः। अतिस्मृतिन्यायप्रसि
द्धमेतत्कृतं तत्र श्रुतिद्वयं प्रतित आच अतिरिति न्यायमाह अतएवेति। यत्किञ्च स्या भाविकं तन्नित्यं य
था चैतन्यस्याभाविकं चेदं तस्मान्नित्यं। परे हि द्वयं नित्यतामाहुः कुरुस्थ नित्यतापरिणामि नित्यतां वतत्र ॥४८॥
नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामी। नित्यं ते स्यात् तत्र किञ्चिदिति परिणामि नित्यता हि परमाधि की तथा
हितं सर्वोत्तमा वा परिणामे हे क हे शोन वा सर्वोत्तमा परिणामे कथं न तत्त्व व्याहृतिः। एकदेशपरिणामे
वास ए क हे शोन तो निमोऽकि नो वा निमोऽश्वेत्कथं तस्य परिणामः न स्य सं अस्मिन् परिणाममानेऽन्यः
परिणाम ते अतिप्रसंगात् अतो देवा के न सर्वोत्तमा परिणामः निम्ना निम्नं ता हि ति चेत् त आहित दे
व कारणोत्तमाऽकि नं कि नं च कार्यात्मना कट काद य इ वा निम्ना हाट कात्मना निम्नाश्च कट कायात्म
नान् व भेदा भेदो विशेषा नै कत्र समवाय इति युक्तं विरुद्धमिति नः कृतं प्रत्ययः यत्प्रमाणविषय येण

॥४८॥

वर्तते यत्र यथाप्रमाणेनावगम्यते न स्य तथाभाव एव कुंडलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यं
प्रत्यये च व्यक्तं नो हेतुः न कारितः तथा व्याप्तिके अने हेतुः न परस्परविरुद्धासंगः भेदे वाच्यं
निकेन सामानाधिकरण्यं गवाश्ववत् । आधाराथेयता वै एकाश्रयत्वेवानसामानाधिकरण्यं
नाहिक यतिकुंडं बहरमिति नाप्येकासनस्य योश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रोमैत्ररति । सोयमवाधितोऽसंदिग्धः
सर्वज्ञनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एको वै र्य कारणयोः हेतुः नो द्वौ व्यवस्थापयति । तथा च कार्योपा
कारणत्वत्वात् कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वानुगमात् सद्रूपेणानेदः कार्यस्य जागतः नोदः कार्यद्रूपेण
गोचरादिनेति । यथाहुः कार्यद्रूपेणानात्वमनेदः कारणोत्पत्त्या तस्मात्तनायथाऽनेदः कुंडलमिदं
तनापि हाइति अत्रोच्यते किं पुनरयं हेतुनामयः सहा नोदेन एकत्र भवेत् परस्परभाव इति चेत्
किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयो रस्ति नवानचेद्वैकत्वमेवेवात्यंतं अंशवन्नभेदः । अस्ति चेदेद
एव नानेदः । न च ज्ञातुभावाभावयोरविरोधः सहा संभवात् संभवे वा कटकवर्द्धमानकयो रपितत्वे
नोदप्रसंगः नोदस्यानोहाविरोधात् । अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुट
कुंडलमिदं नानिदं ते एव कटककात्मनापि नानिदं रनू कटकस्य हाटकादभेदात् । तथा च हाटकमेव
यस्मात्संभवात् कटकादयो नोदस्याप्रतिभासान् । अथ हाटकत्वेनैवानेदो न कटकत्वेन तं ननु नोद

१८५

१८५

एव कुंडलादेः। यदि हाट का हि निन्नः कटकः कथमयं कुंडलो उ दिषु नानुवर्तते नानुवर्तते चेत् कथं
हाट का हि निन्नः। ये हि पास्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तते ते ततो निन्ना एव यथा सूत्रा न कुसुमनेहा। ना
नुवर्तते चानुवर्तमाने पि हाट के त्वे कुंडलादयः। तस्मात्ते पि हाट का हि ना एवेति। सत्रानुदृष्ट्या च सर्वत्र
स्वनुममेदं दमिदं नेदं मिदं मस्मान्ने दमिदं मिदानी नेदं मिदं मेवं नेदं मिति। विष्णुगो न स्यात्। कस्य वि
त्कचित् कदाचित् कथंचित् विवेक हेतोरनवात्। अपि च दूशत्क न केदंति अवगते न तस्य कुंडला
दयो विशेषा जित्ता स्ये र न क न का के हात्तेषां तस्य च ज्ञातत्वात्। अथ के हो प्यास्ति क न का कुंडलादीना
मिति क को नै व गमेपि अज्ञात स्ते। नन्व के हो प्यस्तीति किं न ज्ञाताः प्रत्युत ज्ञानमेव तेर्जायतं कारणभावे
हि कार्याभाव औत्सर्गिकः सब कारणस तयोद्यते अस्ति चा के द कारणस तेति क न के ज्ञाते ज्ञाता एव कुंडलादयो ॥ १८५ ॥
दृष्टं तित जित्ता मा ज्ञाता निवानर्थकानि स्फः। तेन यस्मिन् गृह्यमाणे पन्न गृह्यते त ततो निद्य ते यथा
कर ने गृह्यमाणेऽ गृह्यमाणो रास भः कर भात गृह्यमाणे च दूरतो हे नि न गृह्यते तस्य ने हाः कुंडलादयः
तस्मात्ते हे मो निद्यते। कथं तर्हि हे म कुंडला मिति सामानाधि करण्य मिति वेत् न त्वाथा राधेयभावे सभा
नाश्च यत्वे वा सामानाधि करण्य मित्युक्तं। अथानुवृत्ति आवाति य व स्य हे नि ज्ञाते च कुंडलादि जि

तासाच कथं न स्वव्य भेदेरे कांतिके ॥ नै कांतिके जैत दुभयमुपपद्यते यतरति इत्युक्तं तस्मात् कोहा भेद
योरन्यतरस्मिन्नवहेये ॥ कोहापादानैव भेदकव्यना न कोहोपादाना ॥ भेदकव्यनादित्युक्तं मिथ्यमानत
त्रत्वात् भेदस्य मिथ्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात् ॥ एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात् एकस्य च कोहा
च कोहाधीनत्वात् ॥ नापमयमिति च कोहग्रहस्य प्रति योगिग्रहसापेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्या नपेक्षत्वा
त् ॥ अकोहोपादानैवा निर्वचनीय भेदकव्यनेति सांप्रतं ॥ तथाच श्रुतिः ॥ मृत्तिकेत्येव सत्यवसत्यमिति
तस्मात् कूटस्थनित्यत्वादत्र च कूटस्थनित्यमिति ॥ निर्वर्त्यकर्मता प्रपकरोति तेव पारमार्थिकी न पार
णामिति त्वेति ॥ सिद्धं ॥ व्योमवदिति जट्टांतः परसिद्धं ॥ अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वादत्र च कूट
स्थनित्यमिति निर्वर्त्यकर्मता प्रपकरोति सर्वव्यापीति प्राण्यकर्मतां सर्वविक्रियावहितमिति विकार्य
कर्मता निरवयवमिति संस्कार्यकर्मतां व्रीहीणां श्वसुप्रोक्षणेन संस्कारशब्दो शोयथा जन्यते न वैव
ज्राणि कश्चिदंशः क्रियाधेयो ॥ स्यनवयवत्वात् अनंशत्वादित्यर्थः ॥ पुरुषार्थता माहाविद्वत्सु
मिति तस्मादुःस्वरहितं सुश्वमुपलक्षयति कृतदुःस्वनिवृत्ति साहितं हि सुश्वं नृसिः सुश्वं चाप्रतीयेमा
न न पुरुषार्थ इत्यत आहुः स्वयं ज्योतिरिति हरे वंस्त्वमृतेन मोक्षारब्ध क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानि

वसिष्ठ

॥५०॥

त्यत्वं प्रसंजयति न द्युतिर्हीति न नागम बाधोऽगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः तदेव स्वप्रतेन मोक्षार्थं
फळश्रुत्यादि निरुपाद्य तान्नान्या पूर्वजनितो मोक्षो नैव योगिक इत्यस्यार्थस्य संतिभूयसः श्रुतयोनिवारि
कारत्याह अपि च ब्रह्म वेदेति। आविद्या इय प्रतिबंधा पशममात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतो
पूर्वोक्त्या हेन चेत्प्रतिश्रुतीरुदाहरित्वं हि नः पितेति न के वळमस्मिन्नर्थेऽप्युक्त्या दपोऽपि तु अक्षपा
दाचार्यसूत्रमपि न्यापमूळस्त्रीत्याहुतथा बोवाचार्यप्रणीतमिति आचार्यश्रुतौ कळक्षणः पुराणे। आवि
नोति च शास्त्रान्यामाचरेच्छापयत्यपि स्वयमाचरेते यस्माच्चार्यस्तेन बोध्यत इति तेन हि प्रणीतसूत्रं दुःख
जन्मप्रवृत्तिदोषमिथा तानानामुत्तरोत्तरापायेत दनंतरावापादपवर्ग इति पाठापेक्षया कारणमुत्तरं
कार्ये च पूर्वकारणापाये कार्यापायः कफापाय इव कफो ह्यवस्थुज्वरस्यापायः जन्मापायेदुःखापायः प्र
वृत्त्यापाये जन्मापायः दोषापाये प्रवृत्त्यापायः मिथ्या तानापाये दोषापायः मिथ्या ताना वाविद्या रागाद्य
पुनन क्रमेण दृष्टे नैव संसारस्य परमनिदानं सावतत्वं तानेन ब्रह्मात्वेकत्वं तानेनावगतिपर्यं तेन विरो
धिना निवर्त्यते ततोऽविद्या निवृत्त्या ब्रह्मरूपा विर्भावो मोक्षः न तु विद्याकार्यं तदुनिता पूर्वकार्या इति
सूत्रान्वयः तत्त्वज्ञानानिमित्ता तानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासेन त्वद्वेषादसंमतं तत्त्वज्ञानं

॥५०॥

मिठसंभ्रमं तदनेनावाप्यं तरसं वाहेनायमर्थो हृदी कृतः स्यादेतत् नैकत्वविज्ञानं यथावच्छिन्नं
वस्तुविजयं येन मिथ्याज्ञानं नैरावभासं निवृत्तं यन्न विधिष्वविधौ को वेत् आपितुसंपदादिनृपंतया
च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेषु पाकर्तव्यं सत् विधिगोचरो न विद्यति यथा वृत्त्यनंतत्वेन मनसो विष्ये
देवसाम्पात् विश्वे देवो न मनसि संपाद्य मनः आळंबनं अविद्यामानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्या
नां विश्वेषामेव देवानां मनुष्यं तनं तेन नाम तल्लोकजयः प्राप्तिः एवं विद्रूपसाम्पात् जीवस्य ब्रह्मरूप
तां संपाद्य जीवमाळंबनमविद्यामानसमं कृत्वा ब्रह्मानुविं तनं तेन नाम तत्त्वफळप्राप्तिः अध्यासे
त्वाळंबनायैव प्राधान्येनाशेषितं तद्वावस्थानुविं तनं यथा मनो ब्रह्मे ल्फपासी तादिसो ब्रह्मेत्यादे शब्द
स्येवं जीवमब्रह्म ब्रह्मे ल्फपासीतेति । क्रियाविशेषयोगाद्वा यथा वायुर्वानसं वर्गः प्राणो वायुसं वर्गः
वात्यश्वसु वायुदेवता व ह्मादीनृसंवृत्ते म हा प्रलयसमये हि वायुर्व ह्मा दीनृसं वृत्त्यसंतृत्यात्मनि
भ्रममति यथा हं हृद्विडाचार्यः संतु रणा द्वासं वरणा द्वास्मात्मी भावाद्वा वायुः सं वर्ग इति अथ्वात्मव
प्राणः सं वर्ग इति स हि सर्वाणि वागा दी निम वृत्ते प्रायण काले हि स एव सर्वाणी दिग्गणि सं वृत्त्यो क्रमती
ति सेयं सं वर्ग इति वी पौ प्राणे च द शशा ग तं ज ग ई श्च प्रतियथा ए वं जीवात्मनि वृं ठण क्रियमा ब्रह्म

दृष्टिरमृतत्वा यथा यथा कश्चित् इति तादातु त्रिविधपि पक्षे व्यात्मना दर्शनोपासनादयः प्रधानक
 र्माणि पूर्वविषयत्वात् । सुतरां सत्त्ववत् । आत्मानुद्भवं कर्माणि गुणभूतरति । संस्कारो वात्मनो दर्शनं
 विधीयते यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पत्न्यवैदितमा ज्यसवती तिसमा म्नातं प्रकरणे नाचगृहीतं
 उपांशुपात्रां गच्छता ज्य इव संस्कारतया वैक्षण्यगुणकर्मविधीयते । एवं कर्तृत्वेन कृत्वंगभूता आ
 त्मन्यात्मा वा अरे दृष्टव्य इति दर्शनगुणकर्मविधीयते यैस्तद्भ्यो जीर्णीकृत्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत इति न्या
 यात् अत आह न वेदं ब्रह्माक्षं त्मेकत्वं विज्ञानमिति । कुतः संपदादि रूपे हि ब्रह्मा त्मेकत्वे इति । दर्शपूर्ण
 मासप्रकरणे हि समा म्नातमा ज्यो वैक्षण्यं तदंग भूता ज्य संस्कार इति युज्यते न वात्मा वा अरे दृष्टव्य
 इत्यादिकस्य चित्प्रकरणे समा म्नातं । न चानारभ्या धीतमपि यस्य पर्वमपीजु दूर्भवतीति औव्य
 निवारित क्रतुसंबंधो जु दू द्वारेण जु दू पदं क्रतुं स्मारयत्वा को न पथापर्वतायाः क्रतुशेषभाव
 मापादयति एव मात्माना न्ये निवारित क्रतुसंबंधो येन तद्दर्शनं कृत्वसंगं त आत्मानं कृत्वर्थं संस्तुया
 त् । तेन यद्यप्ययं विधिः तथापि सुवर्णभा र्प्यमिति वत् विविधयोगनंगेन प्रधानकर्मेवा पूर्वविषयत्वात्
 न गुणकर्मेति स्थ वीपस्त्यैतत् दूषणप्रवर्तननिधा य सर्वपक्षसाधारणं दूषणमुक्तं तदतिरोहिता

नितयान व्याख्यातं किंच। ज्ञानक्रिया विषयत्व विधान मस्य व द्रुष्टानि विरुद्धमित्याह नरविदि कि
चेति शं कते आविषयत्व रनि। ततः शान्तिकर्मणि वेताब्जे दपरति भौवः निश कोति नकुतः अविद्या कस्मि
तन्नेहेनि वृत्तिविषयत्वादिति सर्वमेव हि याक्यं ने दं तथा वस्तुभेद बोधयितुं मर्हति न हीति श्रुती रगुणहीनां
मधुर स केदः शक्य आख्या। तुं एव मन्य त्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यं तेन प्रमाणांतर सिद्धे व्योक्ते क एवार्थे य हाग
तिरिहृ शी दतो दाब्जे के व कथा प्रत्यगात्मन्य व्योक्ते। अहूर विप्रकर्षेण तु कथं चितु प्रतिपाद नं र हाग
प्र मानं त्वं प हाथो हि प्रमाता प्रमाणाधीन या प्रमित्या प्रमे पं द्य टादि व्याप्नोतीति अविद्या विवक्षितं त दस्या
विवक्षी कृतो दासी न तत्पदार्थ प्रत्यगात्म सामानाधिकरण्ये न प्रमातृत्वाभावात् तान्नि वृत्तौ प्रमाणादयः
तिस्त्रो विधानि वर्तेते। न हि वक्तुं र वस्तु सत्त्वे वा न्यवाच क वचनानि वस्तु संति न वितु मर्हं तीति तथा हि विग
ळित पश गृह्यार्थं त्वं प दस्य तदस्तदा त्वमिति हि प दे नै कार्यत्वे त्वमित्यपि यत्पदं। तदपि च तदा गत्वे कार्य
विशुद्ध विहात्मतां य जति सकलान् कर्तृत्वा ही नूपदार्थ मब्जानि ज्ञान् रत्यां वर ग्छो कः अत्रैवा यं श्रुती
रुदाहरति तथा च शास्त्रं यस्या मतमिति प्रकृतमुपसंहरति। अतो विद्या कस्मि तेति। परपदे मोक्षस्यानि
त्यतामापादयति यस्या त्विति। कार्य मपूर्वं दागादि व्यापार जन्यं तद पे द्यते मोक्षः स्यो त्य ताविति। तपोः

स यो रिनि। न निर्वर्त्यविकार्यो योः। अथिकं विज्ञानमात्मेति बौद्धाः तथा स विशुद्धविज्ञानो त्यागो मोक्ष
इति निर्वर्त्यो मोक्षः अन्येषां तु संसारवृत्तावस्थामपहाय पाकैव व्यावस्थामपहाय पाकैव व्यावस्थामपहाय
वाप्ति आत्मनः समो ह्यस्ति विकार्यो मोक्षः यथा पयसा पूर्वावस्थामपहानेनावस्थानंतरं प्राप्ति विकारो
दृष्टीति तदेतयोः पक्षयोरेतन्मता मोक्षस्य कार्यत्वादृष्टिद्यदादि वत्॥ अथ पक्षतः परोदिवो ज्योतिर्दिव्य
पत इत्युक्तेः ब्रह्मणो विकृता विकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरसनादिविधि कार्या
सर्वव्यति तथा ब्रह्म कर्मता ब्रह्मण इत्येत आहु न तावत्वेनापीति। अन्यद्वयेन विकृतदेशपरिहाण्या
विकृतदेशं प्राप्यते पथोपवेष्टं जलधिरति बहुलं च पल्लवक क्लृप्तं माया परस्परं स्फाटनं समुत्पन्नं
त्येन पुंजं सत्त्वकतया विकृतो मध्ये तु प्रशांतं सकलं क्लृप्तं लोपसर्गः स्थस्थः स्थिर तथा विकृतं स
स्य मध्यं अविकृतं पौनिकः पौनिकेन प्राप्नोति जीवत्कब्रह्मेति किं केन प्राप्यतां भेदाश्रयत्वात् प्राप्तेरित्यर्थः
अथ जीवो ब्रह्मणो निन्नः तथापि न तेन ब्रह्माप्यते ब्रह्मणो विस्तृतेन नित्यप्राप्तत्वादित्याहुः स्थरूपम
तिरिक्तेष्वेपीति। संस्कार्यकर्मता प्रपाकरोति नापि संस्कार्यरति। द्वितीयां हि संस्कार्यातां गुणाधिनेन वा पृथा
वीजं पूरकुसुमस्य व्याहारसावसेकत्वेन हितकुसुमं संस्कृते व्याहारस्य सवर्णं फलं प्रसूते। दोषो

यमेनवायथाभावेनमादर्शतल्लनिद्युष्टमिष्टाकावूर्णेनोद्भासितभासुरत्वं संस्कृतं भवति तत्र न तावद्ब्रह्म
णि गुणा धानं संज्ञा वति गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वाति मिन्नो वास्य भावश्चेत्कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात्
निजत्वे तु कार्पत्वे नमो ह्यस्या नित्यत्वप्रसंगः । न व को दै धर्म धार्मि भावो गवाश्च वत् केरो ने दश्च क दस्तो वि
रोधात् । तदनेनानि संधे नोक्तं अनाधेयति शय ब्रह्मस्य नू मत्वा त्मो ह्यस्या ॥ द्वितीयं पक्षमपह्निपतिनापि
दोषो यनयेनेति । अमुहिः सती दृष्यणे निवर्त्य तेन तु ब्रह्मण्य सती निवर्तनीयानि वृत्तत्वादि ल्यर्थः ॥ अहं
ते स्यान्मधर्म एवेति । ब्रह्मस्य भावमो ह्यो अनाद्य विद्यामब्बा वृत्त उपासना क्रियया आत्मनि संस्क्रियमाणे
अनि ल्यस्य ते न तु क्रिया ते एतदुक्तं न वति नित्य शुद्धत्वमात्मनो ऽसि हं संसारा वच्छायां अविद्या मासिनत्वा
दिति । अं का निरा करोति । ना कुतः क्रिया श्रयत्वानुपपत्तेः ना विद्या ब्रह्माश्रया किं तु जी वे सा ता निर्वचनी
ये त्यक्तं तेन नित्य शुद्धमेव ब्रह्म अन्फपेरो ह्यप्य शुद्धि क्रिया संस्कार्यत्वं दूष्यते क्रिया हि ब्रह्मसु म वेता
वा ब्रह्म संस्कृयात् मथानिद्युष्टमिष्टाकावूर्णसंयोगादे भाग प्रत्ययो निरंतर आदर्श तल्ल समवेतः अ
समवेता वान तावत् ब्रह्म धर्म क्रिया तस्याः स्वाश्रय विकारो हेतुत्वे न ब्रह्मणे नित्यत्व व्याघातात् । अ
त्राश्रया तु कथमन्य स्योप करोति अतिप्रसंगात् ना हे दृष्यणे निदृष्यमाणे माणि विंशु ह्ये रवः ॥

तच्चानिष्टमिति तदा बाधनं परा मृशति अथ व्यभिचारे चोदयति ननु देहश्च येति परिहृत्य न दे
हेति अनाद्य निर्व्यापि धो प धान मेव ब्रह्म जीव रति ब्रह्मेव सति जात इत्येव न स्पृष्टं सूक्ष्म
शरीरेदियादि संतुत तस्मात् बाधन मध्यपति त त द को दे नाहमिति प्रत्यप विषयीकृतः अतः सादि
संस्कारः शरीरादि धर्मोप्यात्मनो भवति त द केदा ध यसा यातू यथां गरा गधर्मः सुं गंधितो कामि
नीना व्यपदिष्यते तेनात्रापि यदा श्रिता क्रिया सां व्यवहारिक प्रमाण विषयीकृता तस्यैव संस्कारा
गेनान्यस्येति न व्यभिचारे तत्त्वतश्च न क्रियान संस्कार इति सनिदर्शनं तु शो लमथा सभा स्येव
कृत व्याख्या नमिति नेह व्याख्यातं त मोरन्यपि प्यळमिति अन्यो जीवात्मापि प्यळं कर्म फळं अ
नभ्यन्त यशति परमात्मा संतुत स्यैव भो कृत्व माह सत्र वर्णः आत्मे दि येति च अनुपाहितं शुद्धं
भाव हाभाव प्रदर्शन पश्ये मं त्रौ पठाति ए को दे व रति अकं ही सि म तू अत्र ण दुः स्व रति वं अर्या
विरे अविगच्छितं अविनाशीति यावत् उपसं तु रति तस्मादेति ननु मा भू निर्व्यादिकर्मता चतुष्टयी पं
जमी तु काति द्विधा भविष्यति य या मो हस्य कर्मता घटिष्यते इत्यत आह अतो न्यदिति एभ्यः प्रकारे
क्यो न प्रकारं तर म न्य दस्ति यतो मो हस्य क्रियानु प्रवेशो भविष्यति ए तदुक्तं भवति चतुर्णां फळा

नामधे अन्यतमतमा क्रिया फलत्वं व्यासं सा च मोक्षाद्व्यवर्तमाना व्यापकानुपपन्न्या मोक्षस्य क्रिया
फलत्वं व्यावर्तयतीति तत्किं मोक्षे किं येन नास्ति तथा च तदर्थं निरास्त्रापि तदर्थं श्वप्रवृत्तयो
नयिका इत्यत उपसंहारव्याजेनाह तस्मात्तत्त्वानमेकमिति अथ तानं मानसी क्रिया कस्मान्न विधिगोचरः क
स्माद्यतस्याः फलनिर्वर्त्यादिषु न्यतमन्मोक्ष इति चोदयति ननु ज्ञानमिति परिहृतं न कुतः वैलक्षण्यात् अय
मर्थः सत्त्वज्ञानं मानसी क्रियानन्विपं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति तस्य स्वयं प्रकाशतया विदिक्रिया कर्मभावानु
पपत्तेरित्युक्तं तदेतन्मिच्छेच्छुण्णे स्थित एवैच्छुण्णान्तरमाह क्रियाहिनामसेति एवमथ वा यो विदिति अग्निव
रत्न न पेक्षा अग्निबुद्धिः यासा क्रियाहिनामेतियो जुषत्र विषये वस्तुस्वरूपनिरपेक्षे वचो द्यते यथा देवतात्वं प्रहान
कटुविग्रहणे देवता वस्तु स्वरूपा न पेक्षा देवता ध्यान क्रिया यथा वा यो विदिति अग्नि वस्तु न पेक्षा अग्निबुद्धिः यासा
क्रियाहिनामेति ज्ञेयो ज्ञाना न हि यस्मै देवता यैह विगृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वत्तु रिष्यान्नि तस्मादिदं प्राग्देवता
ध्यानं प्राप्तं प्राप्तत्वं धीतदेवस्य विहितपदतदेयं संबन्धस्याधिगतशाब्दनायतत्वस्य देवसोम्यै इति यादेस्त
त्वमसीत्यंता छुचु संदभात् ब्रह्मात्मभावज्ञानं ब्रह्ममाण सामर्थ्यात् इदियार्थसन्निकर्षसामर्थ्यादिव प्रणि
हितमनसः स्फूर्ता लोकमध्यवर्तिकुं भानुभवः न त्वसौ स्वसामर्थी लब्धव्यं जन्मा मनुजेच्छयान्यथा कर्तु
मकर्तुं वा नृको देवता ध्यानं वत् येनार्थवानत्र विधिः स्यात् न लोपा सना वा अनुभवपर्यंतता वा

स्वाविधिगोचरः तयो रज्य नयव्यतिरेका वधृतसामर्थ्ययोः साङ्गात्कारे वा अनाद्यविद्यापनयेवगवेधिमे
तरेण द्वास्तत्वेन पुरुषोक्त्या न्यथा कर्तुं कर्तुं वा शक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्म ज्ञानमानसीक्रियापिनौ विधिगोचरः
पुरुषाद्विद्यया पाराधीनायाश्चक्रिया वस्तुस्थिरूपानिरपेक्षता कृविदाविशोधिनीयथा देवताध्यानक्रियायाः नैव
वस्तु रूपेण कश्चिद्विशोध्यः कृविदस्तुस्थिरूपविशोधिनीयथा घोषितपुरुषो योऽस्मिन्बुद्धिरित्येतावता भेदेन नि
दर्शनमिधुन इयेपन्यासः । क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रतामपाकशेति । नन्वात्मैवेवोपीसीतेत्यादयो विधा
यः अथ तेन च ते प्रमत्तगीताः तु अहिंसां प्रदायिकं तस्माद्विधेयेनात्र अवित्तममित्यत आह तद्विषयेऽपि
अनन्दवद्विषयस्य शुभं तेऽस्ति अनन्दयो न त्वमीविधिविषयः तद्विषयत्वेन अप्रमाण्यसं प्रमातृ हेयो पादेषु विषयो
हि विधिः स एव हेय उपादेयो वा पुरुषः कर्तुं न्यथा कर्तुं शक्नोति तत्रैव समर्थः कर्ता अधिकृतो नियोऽप्यो
क्तवती न चैवं कृतानि आत्मश्रवणमननोपासनदर्शनानि विषयत इ नुष्ठात्रोर्विध्यापकयो रभा
वा द्विथेरभाव इति प्रमुक्ता अपि विधिगादौ प्रवर्तनापामसमर्थः उपलब्धय इव कुरुते इयं कुरु प्रमाणी
क्तवतीति अनियोऽपि विषयत्वादिति । समर्थोऽधिकर्ता अधिकारी नियोऽप्यः असामर्थ्ये तु न कर्तृता ततो नाधिकृ
तः न नियोऽप्यसमर्थः । यदि विधेरभावान्न हि विधिवचना नि किमर्थानि न हि वचना न्येतानि विधिष्ण्या

नीतिपुष्टतिकिमर्थानीति। नाना नर्थकानि पुक्तानि स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः। उ
त्तरं भौख्यं वि केति। अन्यतः प्राप्ता एव हि अवणादयो विधिसंरूपैर्वाक्यैरनूद्यते न चानुवादो व्यप्रयोजनः
प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् तत्तथा हि तत्र दिष्टानि विषयेऽस्माजिहासाऽपत्तेरदथतया वा हेतुर्मुखेन प्रत्यगात्म
निमनः समाधातुमर्हति आत्मश्रवणादिविधिसंरूपैस्तव नैर्मनसो विषयस्त्वोतः खिळी कृत्य प्रत्यगात्म
स्योत उद्वाद्य रति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया ध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्य
त इति। यच्च बोद्धेत आत्मज्ञानमनुष्ठानानंगत्वादपुरुषार्थमिति तदुक्तं स्यतोऽप्यपुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनु
ष्ठानानंगत्वं तदूषणं न दूषणमित्याहुपदपीति। अनुसंज्वरेत् शरीरे तप्यमानमनुतप्येत सुगममन्यत्।
प्रकृतमुपसंहरति। तस्मान्न प्रतिपत्तीति। प्रकृतसिद्ध्यर्थमेकदेशिमतं दूषयितुमनुभावते यदापि केचिदा
हुं हुरिति। दूषयति तन्नेति। रदमशकूतं। कार्यलोभे यथा जेष्टाळिगं हुं लदिसराभा। सिद्धलोभे ऽर्थ
च नैव जारस्त्वंहितशासनम्। यदि हि पदानां कार्यानिधाने तदर्थस्योक्त्यानिधाने तानि यमेन वृद्ध
त्यकृता रौरे सामर्थ्यमवधृतं न वेत्तु न भवेदृष्टे पोनुपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदां तत्राविदि
तसामर्थ्यत्वात् पदानां लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्यप्रतीतेः। अथ भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः
संगतिग्रहः तत्तदुपनिषदां तत्परत्वं पौर्वपर्यालोचनया अवगम्यमानमप्युक्त्यनकार्यपरत्वं शक्यं

कळपितुं श्रुतं ह्यश्रुतं कळना प्रसंगात् तत्र तावदेव मकार्येन संगतिग्रहोपहितत्वरः प्र
योगो न लोके दृश्येत तत्प्रत्ययो वाच्यः न स्यो नैतु न शक्ये तत्र तावदेव त्वरः प्रयोगो न दृश्यते लो
के कृतं तु हळ न प्रादि निवृत्त्यर्थानां अकार्यपरिणामपदसदृशानां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धे
तद्यथा आश्वत्थादि लोके कपाळचक्रवाळाधिवसतिः सिंहविद्याधरगंधर्वात्तरः पारिवर्ही प्रहृष्ट
लोकवर्तीर्णमहाकिनीपथः प्रवाहपीतधौतकळधौतमयशिखातलो नदनादिप्रमदावनिहारि
माणिमयशकुंतकमनीयानिनवमनोहरः पर्वशर्तैर्जः सुमेरुशितिः नैष कुजंगोर कुवियमित्वादिः नापि
नूतार्थबुद्धिर्कल्पन्नपुरुषवर्तिनी न शक्या समुत्तेतुं तुर्वा देरुन्नयनहेतोः संज्ञेवात् त आदिअवि ॥५५॥
हितार्थं वसेर देराज्ञानभाषार्थो द्विउगैर्नैरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्ण्य देवदत्तमंदिरमध्यासीन
प्रतिपन्नजनकानंदनिबन्धनपुत्रजन्मावार्ताहारेण सहनगरस्थ देवदत्ताभ्यां शमागतः पटवा
स्त्रोपायनापीणपुरः सरेदिष्टावर्हस देवदत्तपुत्रः प्रज्ञे जात इति वार्ताहारात्प्राहारः श्रवणसमनंतरमु
पज्ञातरोमायकं चुकं विकसितनयनोत्पलं अतिस्मेरमुखं प्रहोत्पलमबुद्धो क्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमो
दमनुमिमीते प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्वाहारश्च वणसमनंतरं भवतः तद्देवता नवायमप्रति

पादयन्तुर्लहेतुमर्थेहर्षायकळ्मतरतिअनेनहर्षहेतुरर्थउत्तरतिअनिपद्यतेहर्षहेत्वंतरस्यजाप्र
तीतेपुत्रजनमनश्चतहेतोश्चममातृतदेववाताहारणाभ्यधापीतिनि।सिनोते।एवंनपशौकाद
योव्यहाहर्षाः।तथातप्रयोजनवतयाकृताथानिधानस्यप्रेक्षाबहुमोगोष्कपपन्नः।एवंतब्रह्मस्य
नूतनानस्यपरमपुरुषोर्थहेतुत्वंसंभवात्अनुपदिशतामपिपुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तीदेहांतानांपुरु
षहितानुशासनात्शास्त्रत्वंसिद्धंभवति।तस्मिन्हेतुविवादाध्यासितानिवचनानिकृतार्थवि
जयाणि कृतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्पद्यद्विषयप्रमाजनकंततद्विषयंमथानूपादिविषयंअधुरा
दितथावैतानितस्मात्तथेति।तस्मात्तूक्तंतमौपनिषदस्यपुरुषानन्यशेषत्वादिति।उपनिषुवा
त्तुसदैर्विशरणार्थात्।किष्कपनिषत्पदंअस्यादितंतुपनीयाद्वयं ब्रह्मसंवाचनाभविद्यां हि नस्तीति
ब्रह्मविद्यामाह तदेतुत्वाद्वेदांताअप्यपनिषदः ततोविदितः औपनिषदः पुरुषः।एतदेवविज्ञातेषो
स्यावुपनिषत्सिद्धेति।अतुंप्रत्ययविषयादिनातिअसंशरीति।अतएवक्रियारहितत्वाच्चतुर्थेविधेइ
त्युक्तं।अनश्चसतुविधेइवविज्ञातैक्यणोयदनन्यशेषः।अन्यशेषहेतुतत्ताव्युपयो
गि।पद्विद्वयंविक्लीर्षितंसतुदुत्पत्त्याद्याप्यंसंभवतिमथाधूपंतश्चेतीत्यादिप्रत्युनरनन्यशेष

भूतभावात्पयोगरहितं यथा सुवर्णं भार्यं यथा सक्तून् जुहोतीत्यादि । न तस्योत्पत्त्याप्यता । कस्मा
 तु नरस्यानन्त्यशेषं तेत्यत आह पतः स्वप्रकरणस्थ इति उपनिषदां अनारम्भाधीतानां पौर्वीयपीठोक्त
 न पापुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणं न च जुह्वादिबह्व्यभिचारितकर्म
 संबंधः पुरुषरत्नपपादेतं । अतः स्वप्रकरणस्थः । सोऽयं तथाविध उपनिषद्वाः प्रतीयमानेन नास्ती
 ति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । स्यादेतत्मानांतरागोचरत्वेनागृहीतसंगतितया । यदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्या
 र्थत्वा नुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थं तेत्यत आह स एव नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात् । यद्यपि गवादे ॥५६॥
 वत्मानांतरागोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सतः न तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वा
 क्यार्थत्वेन निरूपणं तद्वत्कस्येव कर्तृकुंडलादिपरिहाण्या । नाट्टप्रकारः स्वसंवेदनेन भासते
 नापि तद्वद्वेदकः कार्यकारणसंघातः । तेन स एव नेति नेत्यात्मेतितत्र देवदेव परिहाण्या बृहत्वादापना
 च्छस्यं प्रकाशः शक्यो वाक्यात् ब्रह्मात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधिनिशेधं दुपहितम
 प्यात्मनूपं कस्मान्नानिरस्य तदत्यत आह आत्मनः प्रत्यारब्धानस्या शक्यत्वात् । प्रकाशो हि सर्वस्या
 त्मा तदधिष्ठानत्वाद्यत्र पंचविभ्रमस्य न बाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हति न हि तानुरूपमा
 वैरक्षां जुजंगरति वाधारेति वाविभ्रमो दृष्टपूर्वः । अपि वात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपंचस्य प्रथा ।

तथावश्रुतिः। तमेव भां तमनुभाति सर्वं तस्मात्तस्मात्सर्वमिदं विभातीति न वात्मनः प्रकारास्य प्रत्याख्या
ने प्रपञ्च प्रथा युक्ता। तस्मादात्मनः प्रत्याख्याना योगात् वेदां तेभ्यः प्रमाणं तदुक्तं च सर्वोपाधि रहितं
ब्रह्मस्वरूपावगतिरिति ह्येत्यर्थः। उपनिषत्वे वागत इत्यवधारणममूल्यमाण आह्वयति न ते
ति। सर्वज्ञानी नाहं प्रत्ययविषयो त्यात्मा कर्ता भोक्ता वसंसादी तत्रैव लोके कपरीक्षकाणां आत्मपदं
प्रयोगात् पएव लोके कः। शब्दास्त एव वेदिकास्त एव च ते जार्थमै इत्योपनिषदप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्ति
तुमर्हति नार्थं तरे द्विपरीते इत्यर्थः समाधत्ते नाहं प्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः। कुतः तस्माद्वित्त्वे
न अहं प्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्य करण संघातो पहितो जीवात्मा तस्माद्वित्त्वेन परमात्मनो हं प्रत्यय
विषयत्वस्य प्रत्युक्तत्वात् एतदुक्तं भवति पद्यमेन न जीवेनात्मनेति जीव परमात्मनोः पारमार्थ्ये क
मेक्यं तथापि तस्योपादे तं रूपं जीवः शुद्धं तुल्यं पतस्य साह्ये तच्च मानां तशनधिगतं भुपनिषद्भोच
रति। एतदेव प्रपञ्चयति न ह्यहं प्रत्ययविषयेति। विधि शेषत्वं वानेतुं न शक्यः कुतः आत्मत्वादेव न ह्या
त्मा न्याय्यो अन्य तु सर्वमात्मा र्थं तथावश्रुतिः न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मन स्तुका
माय सर्वं प्रियं भवतीति। अपि च अतः सर्वेषां मात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः सर्वस्य प्रपञ्चो जातस्य
ब्रह्मेवं तत्त्वमात्मानं च स्वभावो हेयोऽशक्य इति न त्वात् न चोपादेय उपातत्वात्। तस्माद् हेयोपादेयविषयो

विधिनिबन्धेन तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विजयी कुरुतरति। सर्वस्य प्रपञ्च जातस्या त्वैव तत्त्वमिच्छितं दुष्पा
दयति। सर्वे हि विनश्यद्विकार जातं पुरुषाणां तं विनश्यति। अयमर्थः। पुरुषो हि श्रुतिस्मृती विहासपुश
णं तन्निर्देहं नृणां पञ्चवक्त्रं पितृत्वात्परमार्थसन् प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्योपदर्शितोपरमार्थसन्ना
नृषश्च परमार्थसन्नासौ प्रकृतीरक्षुतत्त्वमिव सर्पविभ्रमस्याविकारस्य अतएव चास्या निर्वाण्यत्वेना
दृढस्वभावस्य विनाशः पुरुषस्तु परमार्थसन्नासौ करणसदृशेणाप्यसन् शक्यः कर्तुं न हि सदृश
मापि। शिखिनोद्यते पटायितुं रंशत इत्थं। तस्माद्विनाशो पुरुषांस्तो विकारविनाशः शुक्तिरक्षुत
त्वांतरं वरजतं तु जंगविकारविनाशः पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकार जातस्य तत्त्वं न च पुरुषस्या
स्ति विनाशो यतोऽन्तो विनाशः स्यादित्याहुः पुरुषो विनाशहेत्वभावादिति। न हि कारणानि सदृशमापि
अन्यदप्यप्यापितुमीशत इत्थं। अथ भाभूतस्वरूपेण पुरुषो हेतु उपादयो वा तदीयस्तु कश्चिद्
मोहास्पते कश्चिन्मोहादास्पतरत्पतजाद्विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः। त्रिविधोपधर्मवृत्तेषां
वच्छिन्नपरिमाणो वृत्तेषां विकारो नास्तीत्युक्तं। अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोपि परमार्थसन्निति न तस्या
त्मवदप्यथात्वकारणैः शक्यं कर्तुं न च धर्मान्यथात्वादप्येव विकारः तदिदमुक्तं विक्रियाहेत्वभावादिति
सुगममन्यत्। यत्पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साहित्येनानुकांतेन दन्यथोपपाद्यति यदपि शा

स्वाविदामनुक्रममिति। दृष्टोऽहं हित स्वार्थः प्रयोजनवदर्थवलो धनमिति वक्तव्ये धर्मजिता सायाः प्र
कृतत्वात्। धर्मस्य कर्मत्वात् कर्मवलो धनमित्युक्तं न तु सिद्धरूपं ब्रह्मवलो धनव्यापारं वेदस्य
वारायणं नाहं सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणानिधानं परिश्रं च वे विष्णु शर्मणे गुणवत्तां विधिश्च
स्त्रं विधीयमानं कर्मविलयं प्रतिषेधे शोऽस्त्रं प्रतिषिध्यमानं कर्मविलयमिति उक्तं यमापि कर्मवलो ध
परं। अपि वा म्नापस्य क्रियार्थत्वादेति शास्त्रं कृद्ब्रुवनं तन्मार्थं ग्रहणं यद्यपि धेयवचिततो भूतार्थानां
इव्यगुणकर्मणां आनर्थक्यमननिधेयत्वं प्रसज्येत नाहं ते क्रियार्था इत्याहुः अपि वा म्नापस्येति। यद्य
चेतनक्रियार्थत्वं क्रियानिधेयत्वं अपि तु क्रियाप्रयोजनत्वं इव्यगुणकर्मशब्दानां च क्रियार्थत्वे नैव
भूत इव्यगुणां कर्मानिधानं न स्वनिष्ठतया यथाहुः शास्त्रविदो बोद्धव्यानां भूतं क्वचित्प्रित्यादि। एतदु
क्तं क्वचित् कार्यमर्थमवगमयती बोद्धव्यानां तदर्थं भूतादिकं मध्यमार्थं गमयतीति। तत्राह प्रवृत्तिर्नि
वृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेदिति। अयमभिप्रायः न तावत् कार्यार्थ एव स्यात्पदानां संगतिं प्रहोना
प्यर्थे इत्यपवादितं भूतोप्यर्थे व्यत्यतिदर्शयति। नापि स्वार्थमात्रपरत्वे वपराणां तथासति
न काक्यार्थं प्रत्ययः स्मात्। नहि प्रत्येकं स्वार्थं नैतया गुणप्रधानभावशब्दे तां एकेनाक्यतादृष्टा
तस्मान्न पदानां स्वार्थमिति दधता एकं प्रयोजनवत्पदार्थपरतयै कवाक्यतादृष्टा तत्राच तत्र दधता

तर विशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्ययउपपन्नोभवति। यथाहुः शास्त्रविदः साक्षाद्यधिकुर्येतिपक्षार्थ
 प्रतिपादनं। वर्णस्तथापि नैतस्मिन्मर्थवस्यति निर्व्येष्टे वाक्यार्थमित्येतेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयक
 पाके ह्येव काष्ठानामपदार्थप्रतिपादनमिति। यथा लार्थोतरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्य
 योपपन्नो न कार्यसंसर्गपरत्वनिमित्तपदानां। एवं वसति कूटस्थनित्यब्रह्मपरत्वेऽप्यदोषरतिनव्ये।
 कार्यो ननु यद्वाक्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्वृत्तं न व्यसंसर्गेणानूपेण तस्यापि नित्यत्वात् न रत्यत आ
 ६४ नहि भूतमुपदिश्यमानमिति न तादात्म्यद्वयं स संसर्गः किंतु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोजनित्वक
 दृग्गोऽन्वयतद्विषयेण भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकत्वं दर्शयति न भूतार्थानां क्रियात्मत्वमित्यर्थः ॥५८॥
 शांकेयैः क्रियात्वेऽपि रतिः। एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः। परिहृतिः। नेष
 दोषः क्रियार्थत्वेऽपीति। नाहिक्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं न वति अपितु क्रियानिवृत्तं न योग्यं भू
 तमेव तत्। तथा च भूतार्थेऽप्येव न शक्यः। शास्त्रः क्वचित्स्थानिष्ठ भूतविषयादृश्यमाना मृत्वाशीर्त्वावान
 कथं चित् क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिता। न तद्य पठितं शतशो दृष्टमप्यनुपठितं क्वचिदृष्टमदृष्टं भवति।
 तथा च वर्तमाना पदेशा आरब्धे क्रियोपाहिता अकार्यार्था अप्यटवी वर्णकादयोऽप्येकवदुक्तमुपल

अपेते। ८ व क्रियाऽनिष्ठा अपि स बंधमात्रपर्यवसायिनो यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्नो तत्र शब्द इति तथा
प्रतिप का च मात्र निष्ठा यथा कीदृश स्तर व इति प्रश्नो तत्र फलितारति नाट्टि पृच्छता पुरुषस्य वा त
रूपा वास्ति त्व नास्ति त्वे प्रतिपिस्ति ते किंतु पुरुषस्य स्यात् किमेद स्तरूपा ज प्रकार भेदः। प्रष्टु रपोस्ति
त वा ज्ञाणाः स्यामि भेदे मेव व प्रकार भेदमेव प्र प्रति वक्ति न पुनरास्ति त्वत स्य ते ना प्रतिपि स्तितत्वा
त्। उपपादि ता ज भूते प्यर्थे कल्पति प्रयोजन वाति पदानां बोद्ध यति पदिना प्रोपादि कृतं किंतु बो पदेष्टु
श्रोतुर्वा प्रयोजनं स्यात् तस्मा दूत मपि प्रयोजन वदे बो पदेष्टु व्य ना प्रयो न न नेव भवितु मर्हति अ प्यर्थे
कार एतदुक्तं कथयति यद्यपि ब्र ह्मोदासीनं तथापि तद्विषय शास्त्रान्म यगति पर्यंत विद्यास्य विरोधिनी
संसारमूळ निदानमविद्या मुच्छि दत् प्रयोजन वदित्यर्थः। अपि च येषि कार्य पर त्व सर्वेषां पदानां मस्ति
स ततैरपि ब्र ह्मणो न तं त व्यो न सुशपात व्येत्यादीनां नो कार्प पर ता राक्यास्थानुं कृत्य पाठितं मया दं
हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तानि वृत्तौ निवर्तते शिशु पात्वमिव वृ क्ष त्व निवृत्तौ। कृति हि पुरुष प्र पत्नः स च विवपा
धी न निरूपणः विषयश्चा स्य साध्यस्य भा वतया भा वा र्थ ए य पूर्वा परी मूतोऽप्यो त्यादानु कृष्ठात्मा भवि
तु मर्हति न इ व्यगुणो। सा ह्यो कृति व्या प्यो हि कृते विजयो न च इ व्यगुणयोः सिद्ध यो रा स्ति के हि व्याप्यता

॥५८॥

॥५८॥

अतएवशास्त्रकृद्बोभावार्थाः कर्मशब्दास्तेष्वः क्रियाप्रतीयतेति । इत्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्था
 र्थाकार्यावमर्शेपि । भावस्य स्यतो इत्यगुणशब्दानां भावयोगात् कार्यावमर्शरतिभावोऽर्थेऽप्येवापूर्वा
 वशतिः । न इत्यगुणशब्देभ्य इति । न च दध्ना जुहोति संततमाद्या रयति इत्यादिषु इत्यादीनां कार्यवि
 षयत्वं लभ्यते । त्रिहोमाधारभावात् विषयमेव कार्यम् । न च तावता सोमेन यजेतेति वदयि संततादि
 विविक्तहोमाधारविधानात् । ज्ञानिहोत्रं जुहोति आद्यारमाद्यारधारयतितीतदनुवादः । यद्यप्यत्रापि
 भावार्थविषयमेव कार्यं तथापि भावार्थानुबन्धतया इत्यगुणावविषयावविधीयते । भावार्थोऽत्र कार
 कव्यापारमात्रतया आविर्भावः । कारकविशेषण इत्यादिना विशेष्यत्वे रति इत्यादि स्तदनुबन्धः ।
 तन्मात्रमात्रार्थविधीयमानेन एव सानुबन्धो विधीयत इति इत्यगुणावविषयावपितदनुबन्धतया
 विहितोक्तवतः । एवं च भावार्थप्रणादिके पाद इत्यादिसंक्रांतो विधिर्गौरेवादिभ्यश्च विषयस्य वा
 न्यतः प्राप्तत्वावदनुवादेन तदनुवादेन तदनुबन्धीकृत इत्यादि परोक्षवतीति सर्वत्र भावार्थवि
 षय एव विधीयते । एतेन यदाग्रे यो कृत्वा कृत्वा भवतीत्यत्र संबन्धविषयो विधीयति इति परास्तम् । ननु न भवत्य
 न्यो विधेयः सिद्धे भवितुं शक्यं । इत्युपस्य भवने प्रत्यक्तृत्वात् न खलु गगनं भवति नाप्यसिद्धे अस्ति

निमो ज्यत्वा तृगगनकुसुमवत् । तस्माद्भवनेन प्रमो ज्य व्यापारेणास्मिन् । प्रमो ज्य कस्य भावाधितुर्भावादि
 धेयः सव व्यापारो भावनाकृतिः येषैर्नरति निर्विषयश्चासावशक्य प्रतिपादितो विषयपापे शापः आग्ने
 यशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेवतासंबंध एवास्मविषयः । ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रपन्नकथमव्यापाररूपं
 संबंधगोचरमेतन्नाह द्रव्यदेवतासंबंध एवास्मविषयः । ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रपन्नकथमव्यापाररूपं
 स्तादिना व्यापारमार्तः । तस्मात्त्वयैतथा कृतिः व्यापाराविषयमात्रेव पुरुषः प्रविष्ट इत्येतेन तत्त्वरूपतो घटवि
 षयाः । उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो ननु विषयतया विषयतया तु स हस्तादि व्यापार एवेति त एवाग्नेय
 त्मत्रापि द्रव्यदेवतासंबंधाद्वैतोपाजिरेव कार्यविषयो विधेयः किमुक्तं क्व वति अत्र पो नवतीति आग्नेयेन
 कावयेति । अतएव य एव विद्वान् पौर्णमासी पतते य एव विद्वान्मासावास्यां यजत रत्यनुवाहो नवति पदाग्ने
 य इत्यादि विहितस्य यागस्य द्रव्या अत एव विहितानूहितस्य तस्यैव दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते
 ति अधिकारसंबंधः । तस्मात्सर्वत्र कृतिप्रणाळिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकांतः । तथा च ननु न्यान्
 विवेदित्यादिषु यदि कार्यमभ्यपेयेत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्यपेयतया तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः । एवं
 च प्रजापतिव्रतन्यायेन पुरुषास्तद्व्यापकानां पानसंकल्लक्षणया तद्विषयो विधिः स्फुटतथा च प्र
 सज्जप्रतिषेधसंधो दत्तजल्लक्षणः प्रसज्येत । न जसति संभवे लक्षणान्याया । न ह्येतो यं ते मित्यादौ

नुतस्य ब्रह्ममिदं कार्यं कारात् प्रसक्त्यप्रतिषेधा संज्ञवेन पर्युदासवृत्त्या अनीक्षणसंकल्पवृत्त्या नोयुक्ता
 तस्मान्ननु न्यायानपि वेदित्यादिषु प्रसक्त्यप्रतिषेधेषु भावार्थानां वा न तद्व्याप्तायाः कृतेरभावस्तदभा
 वे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वं निश्चयः सर्वत्र वाक्ये रत्याह आत्मणे न तु तत्परत्वेव
 माद्येति ननु कस्मान्निवृत्तिरेव कार्यं न भवति तत्साधनं वेत्त्यत आहुन च सात्त्विकेति । क्रियाशब्दः कार्यवच
 नः । एतदेवं विज्ञातं अक्रियात्वात् । स्यादेतत्विधि विज्ञाति श्रवणात् कार्यतावत् प्रतीयते तन्न न भावा
 र्थे अंतरेण न च रागतः प्रवृत्तिरस्य तु न न पानादाय कस्मादौदासीन्यं न तु पृथगप्यने विना विधारक प्रयत्नः ॥
 तस्मात्स एव प्रकृत्यन्तस्त्वानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधाविधिगोचरः क्रियेति नाक्रि
 यापरा । मास्ति वाक्यं किं विदपीत्याहुन च तु न न क्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नत्रः शक्यमसौ सौ प्रीति
 यार्थत्वं कल्पयितुं । केन हेतुना न शक्यमित्यत आहुस्त्वभावप्राप्तं स्वार्थानुरागेण नत्रः । अपमर्त्यं तु
 न न पानपरोऽपि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्तैरेव विधितरुत्पत्तर्गः न चैतद्व्याक्ये विधातुं रागतः प्राप्तत्वेन
 न च तत्रः प्रसक्त्यप्रतिषेधो विधेयः तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वान्न च विधारकः प्रयत्नः
 तस्याश्रितत्वेन च ह्यभावात् तस्मिन् सति संज्ञे वेचळं ज्ञेयाया अन्याप्यत्वात् विधि विज्ञाते श्वरागतः

प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधि विषयत्वा योग्यता गात् । तस्मात्प्रत्यपि बेतु अन्यद्देत्यनूद्य तन्नोति नि
विध्यते तदभावात्ताप्यते न तु नत्रर्थो विधीयते । अभावश्च विरोधिभावनिपूयणतया भावच्छाया
नुपातीति सिद्धे सिद्धवत्साध्यैसाध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नत्रर्थः साध्यवद्भासत इति नत्रर्थः
कार्य इति धर्मस्तद्धि द्भातु नत्रर्थैष स्य भाव इति । ननु बोधयनुस्य संबन्धि नो भावं नत्रप्रवृत्त्यनुस्य ननु रवाना
तुमनो वाग्देहा नो कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आञ्ज भाववृद्धिश्च औदासीन्यपाठनकारणम् । अपि
मन्त्रिप्रापः क्षरितः पथ्यमभीपान्नसर्पायां गुच्छिदद्यादिभ्यादि वचनप्रवणसमन्तरं प्रयोज्यवृद्ध
स्यप ३५ च्छाशने प्रवृत्तिं जुजं गं गुच्छिदा नो नुरवस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बाळोक्तमित्युः प्रयो
ज्यवृद्धस्य प्रवृत्ति निवृत्तिहेतु र छादेषा वनुमिमीते तथा हि र छादेष हेतुके हृदस्य प्रवृत्ति निवृत्तीत्य
नत्र प्रवृत्ति निवृत्तित्वात् मदीयस्य तत्र प्रवृत्ति निवृत्तिवत् । कर्तव्यते कार्यसमवे तेषा निवृत्त्याधिनभावा
वगमपूर्वकोलास्ये छादेषो प्रवृत्ति निवृत्तिहेतुभूते छादेषत्वात् । मत्प्रवृत्ति निवृत्तिहेतुभूते छादेषवत् ।
न जानुममशब्दतद्व्यापारपुनराशयत्रैकात्म्यानवच्छिन्नभावनाऽपूर्वप्रत्ययपूर्वा विच्छादेषावन्त
तां अपि तु भूयो भूयः स्य गतमाळोचयतः उक्तकारणपूर्वा वैव प्रत्यवभासेते तस्मात्तद्वृद्धस्य त

॥६९॥

त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती रक्षा द्वेषभेदौ च कर्तव्यतै कार्य समवेतेषु निष्ठ साधनभावा वगमपुर्व विस्तार
 पूर्वान्तिर्दुः कार्य कारण भाववति रक्षानिष्ठ साधन ता वगमातृ प्रयोऽप्य ह प्रवृत्तिनिवृत्ती रति सिद्धि स
 चावगमः प्रागभूतः शब्द श्रवणानंतरमुपजापमानः शब्द श्रवणहेतु क इति प्रवृत्तकेषु वा केषु यजे
 तेत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापार मवगमपुन तस्यैव साधन ता कर्तव्यानां वगमपति
 अनन्य लक्ष्यत्वात् नमोः अनन्य लक्ष्य स्य च शब्दा र्थत्वात् । यत्र नु कर्तव्यताऽन्यतएव लक्ष्यते यथा
 ननु न्यान्तपि वेदि त्यादिषु न नपान प्रवृत्त्यो रगतः प्रति लं भ्रातृ तत्र तदनुवादेन ननासमिति व्याहृ
 ता लं पुनोक्ति रन्य गोऽप्राप्तमनमोरनर्थ हेतु भावमात्रमवगमपति प्रत्यक्षं । हित योरिष्ट साधनभा ६९
 दो वगम्यते अन्यथा रागविषयत्वा योगात् । तस्माद्वागादि प्राप्त कर्तव्यतानु वादेनानर्थ साधनता प्रज्ञा
 पनपरे ननु न्यान्तपि वेदि त्यादि वाक्यं । ननु कर्तव्य परमिति सूक्ष्मे स कार्य निष्ठ त्वं निषेधानां निषेध्या
 नां च अनर्थ साधनता बुद्धिरे व निषेध्याभावबुद्धिः तथा श्व लब्धे ये चेतन आपात तोर मणी यो तां पश्यन्
 पि आपतिमा लो व्यप्रवृत्त्ये भा व निवृत्तिमवबुध्य निवर्तते ३ । हासी न्यप्राप्तमोऽवस्था पयती ति यावत्
 स्यादेतत् अभा व बुद्धि श्वे हो हासी न्य रक्षा पन कारणं । या व हो हासी न्य मनु यत्ते तन चानुवर्तते । ननु

हासीनोपदिषयांतर व्यासकृतिवित्तदभा बहुहिमान् नदा वस्त्रापन कारणाभा वे कार्या वस्त्रानंदसुखं
हि सभावपाते प्रासादो वतिष्ठते । त आह सावदग्धे धनगमिवत् स्वयमेवोपशान्तिं पश्यति । तावदेव स्वच्छयं
प्रवृत्तं नुरवो नपाव दस्यानर्थ हेतुभावमार्थ गच्छति अनर्थ हेतुत्वाधि गमोस्य समूहो द्वारं प्रवृत्तिमुद्दि
त्य दग्धे धनगमिवत् स्वयमेवोपशान्तिं पश्यति । एतदुक्तं भवति यथा कर्मठपृष्ठ निष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणे
नशब्दमजीवनावस्थानहेतुः न च कवचपत्रमेवास्ति च शस्त्रप्रहारगजन्यजीवनाशरति । उप
संहारति तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योदासीन्यमेवेति । ओदासीन्यमाज्ञानतोप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानि
वृत्त्योपलब्ध्यविशिष्टं । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्यक्रियार्थत्वोपवर्णनं ज्ञेयमनीय
समं ज्ञेयमेवेत्यप्यसंहारव्याप्तेन परिहरति । तस्मात्पुरुषो र्थेति । पुरुषार्थानुपयोग्यपारव्यानादि विष
यावक्रियार्थतयापुर्वोत्तरपक्षौ न तूपनिषद्विषयो । उपनिषदाख्यं पुरुषार्थत्वं ब्रह्मपुरुषं वगमपर्यवसा
नादित्यन्यथा न दृश्योपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थमन्यमानेनोक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमंतरेणेति ।
अत्रनिगूढानि संधिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति । तत्परिहृतमिति । अत्राहोदासीन्यं नर्थं स्मारयति ।
ननु कृतब्रह्मणोपीति । निगूढमनिसंधिं समाधातोद्धारयति । अत्रोप्येतानावगतब्रह्मात्मभावस्येति । अत्यं

ननु यत्नानामात्रं सांसारिक धर्मी निवृत्ति कारणं जायते साक्षात्कार यथैतं। ब्रह्म साक्षात्कारश्चांतस्करण
वृत्ति कोटः। अथ मननादे जाति तत्तत्कार सविवमनो जन्मा मज्जादे कोटसाक्षात्कार इव गंधर्वशास्त्रप्र
वणाभ्यास संस्कृत मनो धोनेः। स च निर्विच्छिन्न प्रपञ्च मूठे इ जगत् साक्षात्कार स मूळ मुळ मुळ पनू आत्मान
मपि प्रपञ्चत्वा विशेषो दुःख मुळ यतीत्युपपादित मधस्तीत्। तस्माद् दुःखस्य रूपकथन तु व्यक्तै वात्रे त्रिसिद्धे
अत्र च वेद प्रमाण मूळ तमा वेद प्रमाण जाति ते त्यक्तं। अत्रैव सुख दुःखानुभवाद् कोटै न निदर्शन द्वयमाह
नाटु धनेन इति। प्रकृति मत्रोद्गृह्यते तदुक्तमिति। जोद पति शरीरे पति त इति परि ठराते न स शरीर त्वस्ये
ति पादि वा स्त्रवं मशरीर त्वं भवेत् न जीवत स्तान्निवर्त्तते मिथ्या ज्ञान निमित्तं तु तत्। तच्चोत्पन्न तत्वा ज्ञानेन
जीवत पिश क्य निवर्त्तते पितुं। पत्यु नर शरीर त्वं तदस्य स्थ भावरति न शक्य निवर्त्तयेतुं स्वभाव गृह नैनभाव
विना शय संग्राह्येत्याहु नि मशरीर त्वमिति। स्यादेतत्। न मिथ्या ज्ञान निमित्तं स शरीर त्वमपि तु
धर्मा धर्मी निमित्तं तच्च स्वभावा कारण धर्मा धर्मी निवृत्ति मंतरेण न निवर्त्तते तन्निवृत्तौ च प्रायेण मेवेति न
जीवतोऽशरीर त्वमिति शं कते तत्कृतेति। तदिह्यात्मानं पशामु शति। निशकरोति न शरीर संबंधस्येति

न तावदात्मा साक्षाद्दृग्मा धर्मो कर्तुमर्हति वा ग्बु द्वि शरीरां भ ज नि तौ । तौ ना सति शरीर संबंधे न व तः ।
ताभ्यां तु शरीर संबंधं गे ज य मा नो व्य क्तं परस्परं श श्रय दोष मा ब ह ति । त दि द मा ह शरीर संबंध स्पे
ति । तु यै ज्ये त स त्य म स्ति परस्परं श्र प न त्वे ष दो षो ऽ ना दि त्वा तू बी जां कुरा दि व दि त्य त आ ह अंध परं प
रे जा ना दि क ल्म ना । य स्तु म न्य ते ने य मं ध र रे प रा तु क्म ना दि ता ना रि य तो ध र्मा ध र्म ने दा द्य आ त्म शरी
र संबंध जे दः । त त ए व स ध र्मा ध र्म को दः । किं त्वे ष पू र्व स्मा द्वा त्म शरीर संबंधा त्पू र्व ध र्मा ध र्म ने
द ज्ञ न म ने । ए ष त्वा त्म शरीर संबंधो अ स्मा द्द र्मा ध र्म को द इ ति तं प्र त्पा ठ किं या स म वा या भा वा दि ते । शं
क ते सान्नि धान भा जे जे ति । प रि ठ र ति ने ति । उ पा तु र्नि न र्थी कर णं । ना त्वि प वि धा त्म नी त्या ह न त्वा त्म न इ ति ।
ये तु हे ता दा ता त्मा नि मा नो न मि थ्या ऽ पि तु गो णो मा ण य का दा वि ष हिं सा । सिं हा नि मा न इ ति म न्य ते त म
त मु प न्य त्य दू ष य ति । आ रा दुर ति । प्र । सिं हो व र्त्त के हो प स्य पुरु ष स्य स त थो क्तः । उ प पा दितं चै त द स्मा
किं र ध्या स भा ष्य इ ति ने हो पे पा द्य ते । य था मं हां ध का रे स्या णु र पा मि त्य गृ ह्य मा ण वि शो षे व र्त्त नि पुरु
षा त्मां शा पि को पुरु ष शब्द प्र त्य यो स्था णु वि ष यो । त त्र हि पुरु ष त्व म नि य त मा पि स मा शे पि त मे व । स एव
सं शये स मा शे पि त म नि श्चि त मु दा त्म त्य वि प र्य य ता ने नि श्चि त मु दा त्म शरी । य था वा शु क्ते का या मि ति ॥

उक्तमाखर इत्यस्मात्पुनः स्थितस्य सति श्रुतिरतस्तथाधारणे यादेवैतदविनिश्चयमोक्तवन्ति वत् कस्मा
 दुक्तिविनिश्चय एव न भवति। संशयो वा द्वेधा युक्तः समाधानार्थमर्थमिष्टो दर्शनात्। उपलब्ध
 नुपलब्ध व्यवस्थातो विशेष इत्यस्मृतेः। संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यवैर्ष्यद्विष्टत्वे नोक्तवत् तु व्य
 त्वादित्यत उक्तं। अकस्मादिति। अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुतत्तः। तच्च कार्यदर्शने न
 घत्वेनासाधारण्यमिति भावः। आत्मानात्मविवेकिनामिति श्रवणमननकुशलाभाज्जेषां पंडिताना
 मनुत्। न तत्त्वज्ञातात्कार्येणोक्तमिति भावत्। तदुक्तं पश्चादिति निश्चायि। शब्दादिति। शब्दमात्रे। शब्द
 तार्थं जीवतो विदुर्बौद्धादीरत्वेऽपि स्मृतीरुदाहरति तथा चेति। सुबोधः। प्रकृत उपसंहरेति। तस्मात्। ६३।
 न्मावगतब्रह्मत्वावस्थेति। यत्तुक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मानि वृत्तिहेतुर्ह्येतन्न
 नादिविधानानर्थक्यं तस्मात्प्रविपश्चि। विधिपरवेदांतादिति तदनुभाष्य दूजयति। यत्तुक्तं यत्तु नरत्तु यव
 ज्ञात्वा शरीरनयोरिति। मनननिर्दिष्टासनयोरपि विधिस्तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलव्यतिरेकसि
 द्धौ वैचन्येरेव वाहता तद्विदुर्मुक्तं अवगत्यर्थत्वादिति। ब्रह्मसाक्षात्कारो वगतिस्तदर्थत्वं मनननिर्दिष्टासनयो
 रन्वयव्यतिरेकसिद्धौ मित्यर्थः। अथ कस्मान्न मननगदिविधिरेव न भवतीत्यत उक्तं यद्विदुर्ब्रह्मवगतमिति। नता
 वन्न मननसिद्धौ तमेव प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमथ श्रुत्वा। अतो गुणकर्मत्वमन

यो रवश्चातमो ह्यणादि वत्परिशिष्यते तदप्युक्तं अन्यत्रोपयुक्तोपयो ह्यमाणत्वाभावात्मानः विशेषतः
 स्त्वोपनिषदस्य कमलितुन विरोधादित्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति नितस्मादिति। एवं वसिष्ठरूपब्रह्मपरत्वं
 उपनिषदोदाहरणः शास्त्राध्यस्य धर्मादन्यत्वाद्धि न विषयत्वेन शास्त्रनेहादथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य शा
 स्त्रारंभकत्वं मुपपद्यत इत्याहु एव वसतीति। इतरपातु धर्माजिज्ञासेवेति। न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारं
 भकत्वं स्यादित्याहु प्रतिपत्तिविधिपरत्वरिति। न केवलं सैद्धन्तृपत्वात् ब्रह्मात्मैक्ये का स्य धर्मादन्यत्वं अपि
 तु तादृशेधादपीत्यसंसारकाजेनाहु तस्मादहं ब्रह्मास्मीति। इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति। विधेः कोटिध
 र्मे प्रमाणते च साध्यसाधनेति कर्तृमेवास्ते साधिकाणा धर्मोत्पादिनश्च तदधिष्ठानान ब्रह्मात्मैक्ये सति प्र
 कृतं विरोधादित्यर्थः। न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयंगतिरपि तु सर्वेषां प्रमाणानामिति स्यात्। सर्वार्थे
 चेतसां प्रमाणानीति कुतः। न हीति। अद्वैते तु विषयविषयिभावो नारि न च कर्तृत्वं कार्याभावात्। न
 च करणत्वमत एव तदिह मुक्तमप्रमातृकाणि प्रमाणानि चेति चकारेण। अत्रैव ब्रह्मविदां गायामुदाहरति।
 आपि वा दुरिति। पुत्रदाशादि स्वात्मानिमानो गौणः। यथाश्वदुः श्वेन दुः श्वी सुतै रवेन सुरवीतथापुत्रीदि
 गतेना र्थपीनिसौय गुणः। नत्वेकत्वात्मानिमानो भेदस्यानु भवसिद्धत्वात् तस्माद्गौर्वीही क इति वद्गौणादे
 हेदिमाभिदिषुत्वभेदो नु भवान्न गौण आत्मानिमानः। किंतु शुक्तिरजतज्ञानवान्निश्चा त देवदिविधो

व्य

यमात्मनिमानो लोकयात्रावहति। तदुसत्वेतुन लोकयात्रा। नापि ब्रह्मात्मैक्यानुभवः। तदुपायस्यश्रवण
मननादेरभावात्। तदिदमाहुपुत्रदेहादिबाधनान्। गोणात्मनो सत्वेपुत्रकलत्रादिबाधनंममकारा
भावइतिपावत्। मिथ्यात्मनोऽसत्वेदेहादिबाधनंश्रवणादिबाधनंचततश्चनकेवलंलोकयात्रास
मुच्छेदःसत्प्रमाणमित्येवंबाधशीलंयत्कार्यमद्वैतसाक्षात्कारइतिपावत्। तदापिकथंचवेत्। कुतस्त
दसंभवइति। अतआहुअन्वेष्टव्यात्मवित्तानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनःउपलक्षणंचेतत्। प्रमाप्रमे
यप्रमाणविभागइत्यपिद्रष्टव्यं। एतदुक्तंभवति। एवमुविभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणंततो नियमेनप्रा
यभावात्तेनतदभावेकार्येनोत्पद्यतइति। नचप्रमातुरात्मनोन्वेष्टव्यमात्मान्यइत्याहुअन्विष्टः स्या
त्प्रमातैवपापमदोषादिवर्जितः। उक्तंश्रीवास्तवेवेयकनिदर्शनं। स्यादेतत्। अप्रमाणात्कथंचारमा
र्थिकेदेतानुसंगोत्पत्तिरिति तदाहदेहात्मप्रत्ययोयद्वत्प्रमाणत्वेन कळितः। लौकिकंतद्वदेवेदंप्रमाणं
तुअस्यावयवमाहुआत्मनिश्चयात्। आब्रह्मस्यरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः। एतदुक्तंभवति। पारमार्थिकप्र
पञ्चकादिनिशचेदेहादिज्वात्मानिमानोमिथ्येतिवक्तव्यं। प्रमाणत्वायित्वात्। तस्यैवसमस्तप्रमाणका
रणत्वंआभाविकलोकयात्रायाहेतुंराभ्युपेयं। सेयमस्माकमद्वैतसाक्षात्कारेविधाभविष्यति। नचाय
मद्वैतसाक्षात्कारोप्यतल्लक्षणवृत्तिसेदहकांततःपरमार्थः यस्तुसाक्षात्कारोभावि कोनासौ कार्यस्त

ब्रह्मसूत्रं त्वत्वात्। अनिद्यानुपपद्यविद्यामुक्तिं द्यात्। जनयेद्दानं तत्र काचिदनुपपत्तिः तन्भावश्चक्रे विद्यां
चाविद्यां न यस्तद्देहो भयं स ह। अविद्यायां मृत्युंतीत्वाविद्यायामृतमश्नुत इति। तस्मात्सर्वमवहातं
एवं कायान्तरं विनाशो ह रूपैर्ब्रह्मणि मानता। पुरुषार्थे स्थितावत् वेदां तानां प्रसाधिता। ब्रह्मणि
लासां प्रतिज्ञाय जन्माद्यस्य यत्तद्व्यादिता तत्तु स मन्वयादि त्वं ते न सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वज्ञे
को जगदुपपत्तिस्थिति विनाशकारणे प्रमाणं वेदात्तानां मुपपादितं। तच्च ब्रह्मणीति परमार्थं तो न त्व
द्यापि ब्रह्म उपेवेति व्युत्पादितं। तद्ब्रह्मसंदेह्यते। तज्जगदुपादानकारणं किंचेत नमुताचेतनमिति अ
त्र विप्रतिपत्तेः। वादिनां विज्ञानानुपपत्तिं सति संशयः। तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणम
नुमानमिह मनुवदं त्यपनिषदं इति सांख्यः। जीवाणुयतिरिक्तचेतने श्वरावैप्रीताधिष्ठिताश्च
तुष्टिधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितं मनुवदंतीति काण्डाः। आदिग्रहणे नाभावे
पादानत्वाद्विग्रहीतव्यं। अनिर्वचनीया नाद्यविद्याशक्तिमत्त्वे ततोपादानं जगद्व्यापिकमिति ब्रह्मवि
दुः। एतासां च विप्रतीपत्तीनां अनुमानं वाक्यं तद्भासात्। जंतदेव विप्रतिपत्तेः संशयः किं ता यत्तु
प्राप्तं तत्तत्तानां क्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपारिणामिनः। न सर्वज्ञात् विज्ञाने प्रधाने त्वस्ति सं
भवः। ताने किं शक्तिर्यत्तु ज्ञानं क्रियाकार्यदर्शनो नैव सद्भावेन तत्तत्तानं क्रिये विहात्मनि स्तः त

शलाभदसेनो ममात्मेत्युपचर्यते। एवं तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयोक्त्याः संपत्त्यर्थावबुद्ध्याः। श्वम
पीतोभवतीति अनिरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेष्वयं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते। प्रधानांशेति मः स सुप्ते के
ट्टिजीवो निद्राणाः तमसीवमग्नो भवति। यथा दूरभावप्रत्ययाळंबनादृत्तिर्निर्दिष्टेति। वृत्तीनामन्यासां
प्रमाणादीनामभावकारणं तु मः तदाळंबनानिद्राजीवस्य वृत्तिरित्यर्थः। तथा सर्वज्ञं प्रकृत्य श्वेताश्व
तरमंजो विस्मकारणं करणाथेपाथेपदतिप्रधाना निप्रायः। प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमथ स्नातु
तस्माद्वेत्तनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदेति श्रुतयदतिपूर्वः पक्षः। एवं काणा हादिमतेषु कथं विद्यो ज
नीयाः श्रुतयः। अक्षरायैस्तु। प्रधानकारणप्रक्षेपीति प्रधानस्यापीत्यपिकाशवेव कारार्थोऽस्याहेतुः।
सत्त्वसंपत्त्यो वेदस्य सर्वज्ञता अथ तमः संपत्त्याऽज्ञतैवास्त्यकस्मान्नभवतीत्यत आह तेन च सत्त्वथ
ग्मेण ज्ञानेनेति। सत्त्वं प्रकाशाशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञतावीजं। यथा दुःभिरतिशयं सर्वज्ञतावी
जमिति। यत्खलु सातिशयं तत्क विनिरतिशयं दृष्टं तथा कुबळा मळ कळिळ्वेलु सातिशयं मृत्त्वं यो
न्निपरममहतीतिरतिशयं एवं ज्ञानमप्येकबहुविषयतया सातिशयमिदमेनापि द्वविनिरतिशयेन
नवितव्यं। इदमेव ब्रह्म निरतिशयत्वं याद्वेदितमसन्नवेदितं त्वयि। तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्ष
वैशेष्यं भवति। तदुक्तं भवति। यद्यपि राजस्य मसी अपि स्तः तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यविमर्शनात्

सत्वस्यनिरतिना यो कर्षे सावृत्तं कार्यमुत्पद्यत इति । प्रधानावस्था या प्रवि तन्मात्रं विवक्षित्वा विवक्षि
 तत्वावतमः कार्यं प्रधानं सर्वत्रमुपचर्यत इति । अपिभ्यामवधारणव्यवच्छेद्यमाहो न केवलं स्पष्टि ।
 नहि किंविदेकं कार्यं जनयेदपि तु खलूनि । विहात्मा चैकः प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति ।
 न विहात्मन इत्यर्थः । तवापि व योग्यता मात्रेणैवाविहात्मनः सर्वत्रताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याहुत्वपापी
 ति । न केवलं स्यात् कार्यकरणस्येतत्सिद्धावच्छेदितेन प्रवचयति प्रागुत्पत्तेरिति । अपि च प्राधान्यं स्पष्टेति ।
 नश्चार्थः । एवं प्राप्त उच्यते । ईदृशेनां शब्दनामरूपप्रपञ्चवच्छेदकार्यं दर्शनादेतत्कारणमात्रादिति सामा
 न्यकळनापामास्ति प्रमाणं न तु तद्वेत्तनं चेत्तन्मिति बाह्ये विशेषकळनां यामरस्यनुमानमित्यपरिच्छा
 तप्रवेदमिष्यते । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणकोटप्रभाया प्राप्ता परवक्ष्यगवानुपासनीयः । तदेव सामान्यैक
 समधिगमनीये जगत्कारणे पौर्वापर्यपरामर्शाद्यहाम्ना योजसावहेत् । जगद्बीजं तदेवेष्टं वेत्तने नुसञ्जाजसः ।
 तेषु ते सुखद्व्यहाम्ना यप्रदेशेषु तद्देहतेत्येवं ज्ञातीयकैर्द्याक्यैरीक्षितुः कारणतुजगद्भ्रमाख्याय
 त इति तज्जप्रधानपरमापवादेरवेत्तनस्योक्तौ नृत्वमां जसं स ह्यंशे नहि नृप्रधानं तस्य प्रकाशकत्वा
 दिचेत् । तस्य ज्ञादेन त्वोत्तनुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोऽभां सत्वस्य विशेषः स्वच्छता स्वच्छं हि सत्त्वं

छेस्वीवर जसम सी। स्वच्छ स्पचनेत न्य विं बो ज्ञाति तया प्र का शक त्व अप रे शो ने तर योः अ स्वच्छ त या त
द्रा ठि त्वा भा वा तू। पार्थिव त्वे तुळ्य र व म णो विं बो द्रा ठि ता न लो घा दी नां अस्मै अण र स्वी क्षि त्व त्व मा
ज स। त स्या म्नाय ते। नित्य ज्ञान स्वभा व त्व नि श्च यो त्। न न्व त ए वा स्या नी क्षि त्व त्व नि त्य ज्ञान स्य स्व
भाव भूत स्ये अण स्या क्रि पा त्वेन ब्रह्म स्त प्रति निमित्त भा वा भा वा त् आ क्रि पा नि मित्त स्य च कार क त्व निवृ त्तौ
त द्या स स्य त द्वि शेष स्य कर्तृ त्व स्य निवृ त्तौ। स त्वं ब्रह्म स्वभाव श्चै त न्य नित्य तया ना क्रि पा त स्य त्व न
व क्षि त्व स्य त त द्वि शेषो प यान नै दा व छे दे न का ष्मि त नै र स्या नि त्य त्वं का र्प त्वं चो प प य ते। त था वै ष्ण व
ण र् अ णे स र्व विषये ब्रह्म णः स्या त अ ष्ण णं कर्तृ त्व मु प प न्ना। य द्य पि च कूट स्थ नि त्य स्या परि णा मि न
ओ दा सी न्य म स्य वा स्त वं त भा य्य ना द्य नि र्व च नी या वै द्या य क्षि त्व स्य वा रे व त्व म व भा स त र ति क र्तृ
त्वो प प त्तिः। प रै र पि च विं छ तेः कूट स्थ नि त्या या वृ तीः प्र ति क र्तृ त्व मी दृ षा मे वा भ्यु पे य। वै त न्य सा मा
ना धि क र णे न स्या त् त्वो प ष्ण ष्णैः। न हि प्रा था नि का न्यं त र्वा हि क र णा नि अ षो द श स त्व गु णा प्र था ना न्य
पि स्त म म चेत ना नि त दृ त्त य श्च स्व वा प रं वा वे दि तु मु स त् तं तो नो र्व ष्ण वं द्याः स तु स्य मा पे प थाः पं था नां विं
दं ति च श्च क्ष ता चे दं के न वे द्यं ते स ए व ता हि मा र्ग र त्ना श्च तं वः क र्ता ने ता ते षां। ए वं बु द्धि स त्व स्य स्य म

चेतनस्य चित्तिर्विषयः कांत्या चेदापन्नवैतन्यस्य ज्ञातृत्वं चित्तिरेव ज्ञात्रीत्यतः ज्ञानांतर्वाहिकरणाणि
 अंत्यस्य स तु स्य प्रतिमानस्य तं प्राणिनः च। स्याद्वित्तेः कृत्स्नस्थानित्याया ज्ञास्त्रिव्यापारयोगः न च तद्व्योपिगे
 ज्ञातृत्वं व्यापारवतामपि ज्ञातामज्ञतात्वात्। तस्मादेतः कारणवर्तिनं व्यापारमासेष्य चित्तिशक्तौ कर्तृ
 त्वान्निमानः। अतः कारणे वाचैतन्यमासेष्य तस्य ज्ञातृत्वं निमानः स च ध्याय वन्मतेपि नेदं स्यात्ता
 विकं चाविदुषि तातृत्वमापे तु सांध्यवहारिकमेवेति परमार्थः। नित्यस्यात्मनो ज्ञानपरिणामरुति चनेदा
 नेदपक्षमा कुर्वद्भिरपास्तं। कृत्स्नस्थानित्यस्यात्मनो व्यापारवत एव निम्नं ज्ञानं धर्मरति चोपरिष्ठा
 दृष्टाकारिष्यते। तस्माद्वक्तव्यं न वेच्छिन्नं चैतन्यं तत्त्वान्यव्याभ्यामनिर्ध्वनीया व्याकृतव्याविकीर्षितनाम
 रूपविषयमावच्छिन्नं सत् ज्ञानं कार्यं तस्य कर्तृभूतं ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वज्ञात्कीरिति सिद्धं। तत्रावच्छ्रुतिः
 तपसा वीर्यते ब्रह्मन्तो नमज्जिज्ञासते। अज्ञात्प्राणो मनः सत्यं लोकः कर्मसु बामृतां यः सर्वज्ञः सर्ववि
 द्यस्य ज्ञानमप्यंतपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्त्रं ज्ञायते इति। तपसा ज्ञानेनाव्याकृतनामरूपविषयेण च
 सते। तद्व्याविकीर्षा वद्वति। यथा कुविंदादेरव्याकृतं पटादि सुहावाच्छिश्यविकीर्षति। एकधर्मवान्
 द्वितीयधर्मोपि जनने उपचित उच्यते। व्याविकीर्षा चां चोपचये सति ततो वामरूपमन्त्रं सद्नीयं। साधारणं
 संसारिणां व्याविकीर्षितमपि ज्ञायते। तस्माद्व्याकृतात् व्याविकीर्षिता दन्ता त्रयणो हिरण्यगर्भो व

॥६७॥

तुल्यो ज्ञाननिष्पन्नशक्त्यधिष्ठानं जगत्सूत्रात्मासाधारणो जायते। यथाऽव्याकृता व्यावर्तिकावर्तितत्वात्तज्जवा
तरकार्यद्वितुकादि। तस्माच्च प्राणात् मनो आरब्धं संकल्पं विकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते। ततो व्याक
रणात्मकात् मनस आकाशादीनि सत्पदवाच्यनि जायते। तेभ्यश्च सत्पदवाच्येभ्यो नुक्रमेण समस्तको
शाम्भूरादयः। तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्मा धर्मरूपाणि जायते। कर्मसुखामृतं फलं
स्वर्गनरकादि। तद्यस्य निमित्तयोः धर्मधर्मयोः सतो न विनश्यतीत्यमृतं। यावद्द्वर्माधर्मरूपाणि जायते। ते
भ्यश्च सत्पदवाच्येभ्यो कर्मसुखामृतं फलं स्वर्गं नावीति यावत्। यः सर्वज्ञः सामान्यो नः सर्वविद्विज्ञो नः
यस्य जगत्ततो ज्ञानमयं तपः धर्मो नापा सप्रयः तस्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेत परे कार्ये प्रयः। किं जनामनूपम
ज्जब्रह्मिष्ठिपवादि जायते इति। तस्मात्प्रधानस्य साम्यावस्था या जनीति तृत्वात्तेन ज्ञानां जसत्यपि
देतये सर्गादौ विजयानी कृणात्मुख्यं संभवे नोपचारस्यान्याप्यत्वात् मुमुक्षोश्चापथा योपदेशानुपप
त्ते मुक्तिविशेषित्वात् ते जः प्रकृतीनां च मुख्या संभवे नोपचाराश्रयणस्य मुक्तिमिद्वत्त्वात्। संशये च सति
तत्प्रापपाठस्य निश्चायकत्वात्। १२ तुल्यमुख्यस्य औसर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्। अन्यथा किं
रात्रशतसंकीर्णदेशनिवासिनो ब्राह्मणीयनस्यापि किरातत्वापत्तेः। ब्रह्मे वेदित्वेन तज्जनाद्यनिर्वाच्याविद्या

॥६८॥

समिधं जगदुपादानं श्रुतिः । माहोषितस्थरजतस्य मरीचपरवज्जलस्य एकश्चंद्रमाद्वितीयस्य
वृक्षस्य न त्वेवेतत्प्रधानं परमाण्वादिअरादृष्टितत् । न च प्रधानं परमाण्वो वा तदतिरिक्तं सर्वेश्वरा
पठितं जगदुपादानमिति सांप्रतं तेषां भेदेन कार्यत्वात् कारणत्वात् कारणावनेन
समस्तकार्यपरितानस्य मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वात् । भेदेन न दनुमपत्तेः । साक्षाच्चैकमेवाद्विती
यं नैतन्नानास्ति किं न मृत्योः समृत्त्यमाप्नोतीत्यादिनिर्बहुनिर्वचोक्तिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपंचस्य प्रतिवेधात् ।
येन नोपादानमैव जगत्पुनरावरोपितोऽनुपादान इति सिद्धं तत् । सदुपादानत्वे सिद्धे जगत्सदुपादानं
जेन न मवेत न चेति संवाच्यमीमांसितव्यं । अद्यापि तु सदुपादानत्वमासिद्धमित्यत आह तत्रेदं शब्दवा
च्यमित्यादिदर्शयतीत्यतः । तथापीक्षितापारमार्थिकप्रधानं होत्रत्वातिरिक्तं ईश्वरोक्तविषयि । यथा द्रुहे
पगर्भ इत्यतः श्रुतिः पठिता एकमेवाद्वितीयमिति । बहुस्यामिति च चेन्न कारणमात्मन एव यदु
त्पन्नमाह तेनपि कारणाद्ये तन्नादत्तेन कार्यमभ्युपगम्यते । यद्यप्याकाशाद्याभूतस्तु विस्तृत्यापिते
जो वत्तान्तामेवात्रित्वकरणस्य विवक्षितत्वात् । तत्र ते जसः प्राथममुक्ते । एकमेवाद्वितीयं जगदुपाद
नमित्यत्र श्रुतं तदपि पठति । तथा चान्यत्रेति । ब्रह्मवतुष्यादृष्टावाकं मलोऽशक्यं बहुधा प्राची प्रती
चीदक्षिणोर्हीवीति तत्तत् । कळा अक्षणा प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः । तद्वत् शक्यं तत्प्राच्येयं तदि

संख्योऽसमुद्र इत्यपराश्च तस्यः कळा द्वितीयः पादो नंतवान्नाम। तथाग्निः सूर्यश्चंद्रमाविद्युर्देवैर्निर्गतस्यः
कळाः रजोतिष्ठा न्नमृतीपः पादः प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति च तस्यः कळाः चतुर्थं औपतर्वा नाम व
सृणः पादः नदे वंषो उरु कळाषोऽश्वा व पव व्रजो पस्पमिति श्रुतं तरेषो उरु काळा असि ह्वा स्यादेतत्
इह तेरिति त्रिपथात् स्वरूपमुच्यते न जा विवक्षितार्थं स्मृत्वा तु स्य रूपं स्य वेत नोपादानं साधनं संभव
इत्यत आह ईह तेरिति धात्वर्थनिर्देशो निमतो विषयिणा विषय लक्षणात्। असि ह्वा वेपल क्षणेत्याहु
पुन तेरिति वादे नि यः सर्वत्र इति सामान्यतः सर्ववदिति विशेषतः। सांख्याय समत सामा धमुप न्यस्य
दृष्टयति। यत्तु के सत्व धर्मे जेति युक्तः सौरव्यमतमुत्थापयति। न नू क मिति। दृष्टयति। तदपीति। समुद्रा चर
इति तावन्नम वति सत्त्वं। गुणवेषम्य प्रसंगे न साध्यानुपपत्तेः। न वा व्यक्ते न नू पेण तान उपयुज्यते रजस्त
पसो न्यतिरं धस्यापि सूक्ष्मेण सूक्ष्मेण सद्वा दित्यर्थः अपि चेतन्य प्रधानं न ह्येतं वचनो जानाति नां ले तने
ति मा जेदृ वरं भोग इत्याहु अपि च नासाक्षिके तिक थं तर्हि योगिनां धर्म्य प्रधानस्येत्यर्थः सत्वोत्क
सं सर्वतत्त्वमित्यत्र आह योगिनां चिति। सत्त्वं ह शौक्ल वै हि योगिनां चेतन्य न ह्येव ता मुपकारो
ति मां धमा प्रधानस्येत्यर्थः। यद्वि तु कापि लभत म पहाय हे रण्यगर्भमास्ती ये ते तत्राप्याहु अथ पुनः साक्षिनि

मितमिति। तेषामपि हि प्रकृत्य सत्वोपादानं पुरुषविशेष स्पैव तैश्च कर्मविपाकायापरा मृदुस्य सा-
 दितं न तु प्रधानस्या नित नस्य तदपि वा हेतुः कृति निरपास्तमिति भावः। पृथ्वी पद्मली ज मनुभावते। यत्पु-
 नरुक्तं ब्रह्मणोपीति। नैत न्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वे विउपहितं सद नित्यं कार्यमाकाशमिव दयावच्छिन्नमित्यपि
 संथाय परिहरति इदं तावद्भवानिति। अतस्तौ ह्यप्रकाशो सवितरीत्येतदपि विजयावच्छिन्नः प्रकाशः कार्यरत्येत-
 दपि प्रायः। वैषम्यं बोद्धव्यं। ननु सवितुरिति। किं वास्तवं कर्माभावमपि प्रेत्य वैषम्यमाह भवान् उत तद्विवक्षाभा-
 वात्तत्रपद्वितद्विज्ञाभावंतदा प्रकाशयतीत्यनेन माफूत्साम्यं प्रकाशं शतइत्येनेन त्वस्ति। न तत्र कर्मविवक्षि-
 तं अथ वप्रकाशस्य भावं प्रत्यस्ति स्यात्तस्य सवितुः इति परिहरति। नासत्यापि कर्मणीति। असत्यपीत्याविवक्षिते
 पीत्यर्थः। अथ वास्तवं कर्माभावमपि संथाय वैषम्यमुच्येत तन्ना असिद्धत्वात् कर्माभावस्याविवक्षितत्वाद्या
 त्रकर्मणर निपरिहरति। कर्मापेक्षायां न्विति। यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामुपपत्तिः। तासां सति कर्मपि
 विवक्षिते सुतरामित्यर्थः। चत्प्रसादादिति। यस्य भगवतर्ह्यश्वरस्य प्रसादात् तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य ज्ञानं नि-
 त्यसिद्धं भवतीति किमुवक्तव्यमिति योजना। यथा दुर्योगशास्त्रकारः। ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमो सां सति
 कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः। यत्पु तरायाभावश्चेति। तद्व्याप्यकाराश्च नास्ति विनासादावद्वितर्ह्यश्वर-
 स्तमनुगृह्णति ज्ञानवैराग्यादिनेति। सवितुः प्रकाशवदिति वस्तुतो नित्यस्य कारणनपेक्षाश्च रूपेणोत्का

व्यतिरेकमुखेनाप्यहं अपि जाविद्यादिमत इति। आदिग्रहणे न कामकर्मदिपः संख्ये गृते स्तानप्रतिबंध का
 रणसंभव इति सावः। न तस्य कार्यमावरणाद्यपगमो विद्यते। नाहं तत्त्व रहित स्येति। संसारिणी वस्तुनो नि
 त्यत्वा ने वि त्वेपि अविद्यादमः प्रतिबंध कारणानि सन्ति। न त्वीश्वरस्या विद्यारहितस्य तानप्रतिबंध कारण
 संभव इति सावः। न तस्य कार्यमावरणाद्यपगमो विद्यते। नाहं तत्त्वादिति भावः। अपाणि ग्रहीता अपा हो जव
 नो वेगो द्वि तुरणवान्। तानवलेन क्रिया प्रधानस्य त्वचेतनस्य स्तानवळाभावात् न जगत् न। क्रियेत्यर्थः। अ
 दिशेति ता र्थमन्यत्। स्यादेतत्। अनात्मन्यो म्निद्यदाद्युपायि कृतो न यत्त्ववच्छेद विज्ञ मो न त्वात्मनिरवभाव
 सिद्ध प्रकाशो अद्य र इति त्यत आह दृश्यते नात्मन एव सत इति। अनि निवेशो निमानः मिथ्या बुद्धिमा
 त्रेण। पूर्वेषेति अने नानादि ता दृशि ता। मात्रग्रहणे न विचार सत्त्वेन निर्व्वनीयता निरक्ता। पारि शिष्टं
 निगद आख्यातं। तन्निविष्टस्य मोक्षोपदेशाति शंकोत्तरत्वेन वा स्यात् अपेण वा प्रधान निराकरणार्थं
 सूत्रं। शंकावभाष्ये उक्ता। स्यादेतत् ब्रह्मैव सीमितं तद्यन प्रथमं सूक्ष्म तया शंका श्वेत केतुं ग्राह्यपितु
 निति तत्सर्वं प्रधानमेव सूक्ष्मं तया आत्म त्वे गौ न क्यते ज्येत केतुः अरुंधती वै मि सूक्ष्म दर्शयितुं
 तत्तन्निष्ठ तां सूक्ष्म तारका दर्शयती यमसावरुंधतीति अस्यां शंकायां उतरं। हे पत्वा चैव भावेति

सूत्रावकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तच्चानुक्तं कर्तुं लप्यते। अपि च जगत्कारणं प्रकृत्यस्य पीतीत्यस्य निरु-
 क्तं कुर्वती श्रुतिः। चेतनमेव जगत्कारणं कृते। यदि स्य शब्द आत्मवचनः। तर्थापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतन-
 प्रधानत्वानुपपत्तिः। अथात्मीयवचनः तर्थाप्यचेतने प्रधाने पुरुषार्थं तथा आत्मीयेऽपि चेतनस्य प्रबलानु-
 पत्तिः। न हि मृदात्मा धर आत्मीयेऽपि प्रबलीयते। अपित्वात्मभूतायां मृदौ च। न च रजतमनात्मभूते
 ठस्ति निप्रबलीयते किं त्वात्मभूतायां शुक्ला वेवेत्याह। श्याप्यपातु। गति सामान्यात्। गतिरवगतिः। ता किं क-
 लमपरवेति। अथाहिता किं काणां समय कैरेषु परस्परपराह तार्थं ता नैवं वेदां तेषु परस्परपराह ति-
 रापितु तेषु सर्वत्र जगत्कारणं चेतन्यावगतिः समानेति। च कुरुशरी नामि वरूपादि। वि ति यथा हि सर्वेषां च ॥१०॥
 श्कः रूपमेव ग्राहयति न पुनारसादि कंकस्य विदृश्यति कस्य विदुषं। एवं रसनादिष्वपि रसादिमात्रे सा-
 मायं दर्शनीयं। श्रुतत्वात्। तदेतत् तस्य त्रेक्षणमात्रं जगत्कारणं स्य मृतं न तु सर्वविषयं। जगत्कारण-
 संवधितपातुतदर्थं तस्य विषयमवगतं श्वेताश्वतराणां तु उपनिषदि सर्वत्र ईश्वरो जगत्कारणमिति
 साक्षादुक्तमिति विशेषः। उत्तरसूत्रं दर्शयति माह। तस्माद्यस्य यत इत्यारभ्येति। ब्रह्मजिज्ञासि
 व्यमिति हि प्रतिज्ञातं। तद्यथासौ कसमाधिगम्य शास्त्रं वसर्बले सर्वशक्तो जगदुत्पत्तिं स्थितिं प्रकृत्य

कारणे ब्रह्मण्येव ब्रह्माणं । न प्रधा नावे दौ । ति न्यायतो व्यत्यादि तं । न चास्ति काश्चिद्दे हांत भागो यस्तद्वि प
रीतमपि दोषयेदि निवर्तगति सामान्यादि त्कतं । तत्किमपरमव शिल्पते यदर्थमुत्तरसूत्रसंदर्भे स्याव
तारः स्यादिति । किमुत्थानमिति किमाश्लेषो समाधये उच्यते । द्विरूपं हीति । यद्यपि तत्त्वतो निरस्त समस्तोपा
धि रूपं ब्रह्म तत्थापि न तेन रूपेण शक्यमुप देष्टुमिदं पठितेन रूपेणो पदेष्टुमिति । तत्र च क्वचिदुपाधि विव
क्षितः । तदुपासनानि च कानि विदुः स्फुटं याच्यं निमनोमात्रसाधन तयात्र पठितौ । नि कानि विक्रममुक्त्यर्थ
नि । कानि विवर्कर्मसमृद्धयर्थानि । क्वचित्पुनरुक्तोपुपाधिरवि वक्षितोपथात्रैवान्ममयादप्युक्तं न दमयाताः
पंचकोशाः । तद्वज्रकास्मिन्नुपाधि विवक्षितः । कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेक्षितं । तथा गति सामान्यमापि सिद्ध
वदुक्तं न त्वद्यापि साधितमिति तदर्थमुत्तरग्रंथसंदर्भे न रत्नार्थः । स्यादेतत् । परस्यात्मनस्तद्व
शाधे कोदादुपहित कोदादुपासनानेदः तथा च फल कोदरत्नार्थः । क्रतुः संकल्पः । ननु पद्येक आत्मा कुट
रूपनित्यो निरतिशयः स ह्यंशुतेषु भूतः कथमेकस्मिन् श्रेयस्त्रातस्मिन् भूता श्रेयस्तारतम्यमुत्तरत्येत
आह मद्यप्येक आत्मेति । यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐर्ष्यवत्त्वा नं वा नंदश्च तथाप्यनाद्यविद्यानमः
समावृतं तेषु तेषु प्राणभूत देषु क्वचिदसदिव क्वचित्सदिव क्वचिदस्य ताप कृष्टमिव क्वचिदपक्वमिव क्वचि
दपक्वमिव क्वचित्प्रकर्षवत् क्वचिदत्यंत प्रकर्षवदिव भासते तत्क स्पृष्टे तो आवेद्या तमसः प्रकर्ष

विकर्षतारतम्यादिति यथोक्तमप्रकाशः सवितादिभ्योऽच्छमेक नृपेणैव प्रकाशेनोप्येवैव नपिवर्जसु
निकृष्टप्रकाशवशादि तु प्रकृष्टप्रकाशवप्रथते तथेदमपि अपेक्षितोपाधिसंबंधमुपास्यत्वेन निरुक्ता
पाधिसंबंधं शेषत्वेनेति । आनंदमयोभ्यासात्तत्र प्रथमतो तावदेकदे । शिमुतेनाधिकरणमाचरयति । तैत्ति
रीके अन्नमयमित्यादि । ओषधबाहुचलेषु युज्यते मुख्यमीक्षणं । मुख्यत्वेनैतत्तत्तपोक्तव्ये प्रायदृष्टिवि
शेषिका । आनंदमयविहितकारेण युज्ये च मयट स्तब्धं मुख्यं न्यत्वमिति वि काशार्थान्नमयादिपदप्राय
पागदानंदमयदमयि वि काशार्थमेवति युक्तं । नचप्राणमयादिषु वि काशार्थत्वायोगात् स्यार्थिको मयडिनि
युक्तं प्राणद्युपाध्यवहृन्नोत्थात्मानवति प्राणादिव काशेद्य ता काशमिव द्यट वि कारः नचसर्वेत्यर्थे स्या
र्थिकत्वमुक्तिबलु को शांतरत्वे ननसद्यंतरतो व्यते । प्रियादि नागी शरीरो जीवो न ब्रह्मयुज्यते । नचसद्यो ॥१७५॥
तरतया ब्रह्मेवानंदमयं जीवरति सांप्रतं । नहीयं प्रुति शानंदमयस्य सद्यंतरतां कृते । अपित्वन्नमयादि को
शबलुवर्षांतरतामानंदमय कोशस्य । नचास्मादन्वेष्यां तरस्याप्रवणादयमेव सद्यंतररति युक्तं । यदपेक्षं
यस्यांतरत्वं प्रुतंततस्मादेवांतरभवति । नहि देवदत्तो लब्धानेत्फक्ते सद्यं निर्मितं शा ईच्छादीनपि प्रतीतवत्त्वा
न्यतीयते । अपितु समानतातीयं न एंतरप्रपेक्ष्य एवमानंदमयो प्रन्नमयादिभ्यो तशे न तु सर्वस्मात्
नचनिष्कल्यं ब्रह्मणः प्रियाद्य वयव योगो नापि नाशी रत्वं युज्यत इति संसाधयेवानंदमयः । तस्मादुप

हितमेवात्रोक्तं स्वत्वेन विवाहितं न तु ब्रह्मरूपं तोयत्वेनेति पूर्वः पक्षः। अपि च यदि प्राप्नुयार्थं मय दत्तं
विश्रंसाद्येनानंदमयो न तु ब्रह्म आनंदं प्राप्नुयार्थं हितं द्विपरीते दुःखं वसं न वेभ वति। न तु तदंत्यंतोभावे
नवपरमात्मनो मना गपि दुःखं वसं न वः। आनंदं कर सत्त्वादिभ्यो न न स शरीरस्य सत इति। अत्र शरीरस्य
पुनश्च यत्सं बंधो मना गपि नास्तीति प्राप्नुयार्थं योपि मय दत्तं नोपपद्यत इत्यर्थः। उच्यते। आनंदमयावपव
स्य तावद्ब्रह्मणः पुरुषस्यासत्तया न प्राधान्यं अपि तु ज्ञेयं न आनंदमयस्यैव ब्रह्मणः प्रधान्यं। तथा च त
दाद्येकारे पठितं मय स्यमानंदपदं तद्ब्रह्म मादधत्तस्यैवानंदमयस्याभ्यास इति युक्तं। ज्योतिषोमाधि
कारे वसंते वसंते ज्योतिषा मजेतेति ज्योतिः षट्मिव ज्योतिषोमाभ्यासः काळविशेषविधिपरः। अपि च सा
क्षादा नंदमयाभ्यासः श्रूयते। एव आनंदमयमात्मानमुपसंक्रामतेति ज्योतिः षट्मिव ज्योतिषोमाभ्यासः
काळविशेषविधिपरः। अपि च साक्षादा नंदमयाभ्यासः पूर्वपक्षत्वात् न तु भाष्यदूषयति। यत्रूक्तं न न म
यादीति। नाहु रव्यासं धर्तीदृशं न तदस्य रूपां धर्तीदृशं न प्राप पठितं मय पुरुष्या रूपां धर्तीदृशं न कदति।
तादर्थ्यात् पूर्वदृशानां मत्तदृशानां गुण्यं न तु तद्विशेषेति चेत्। इहाप्यानंदमया हांतरस्यान्यस्या
अवपात्तस्य त्वन्मयादिसद्योंतरत्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानात्तादर्थ्यं तु बुद्ध्या प्रियाद्यवपवयोगात्
शरीरत्वेन निगद व्याख्यानेन आक्षेपसमाहिते। प्रियाद्यवपवयोगवद्बुद्धः स्वच्छवयोगोपि परमात्मनो

पाथिक उपपादितः तथा लानं दमय इति प्राचुर्यार्थता मयः उपपादि तेति। अपि वमं ब्राह्मणयो रवेतो
 नमः प्रतिपत्तेः। ब्रह्मैवानंदमयार्थः। मंत्रे हि पुनः पुनरन्योतर आत्मेति परत्वा ब्रह्मण्यांतरत्वं
 ब्रह्मणो न तस्यैव ब्रह्मणोतर आत्मा जानं दमय इति ब्रह्मणे प्रत्यक्षि तानात् पर ब्रह्मैवानंदमय इत्याह सू
 त्रकारः। मंत्रावर्णिके ववर्णयते। मां ब्रह्मणिकमेव परं ब्रह्म ब्रह्मणोप्यानंदमय इति गीयते तति। अपि वा
 नंदमयं प्रकृत्य त्रारी राक्षसत्वे प्राकृत्य वृत्तेश्च वणत्वं दुःस्वामिति रस्युत्पमानानां स्वकृशानंदमया
 नैदं प्रवर्णय नंदमयः परं वेत्त्याह सूत्रं। तेतरोनुपपत्तेः। तेतरो जीवज्ञानंदमयः तस्योनुपपत्तेरिति ॥१२॥
 नैदं व्यपदेशो ह्यसः सारोऽयं यमानंदमय आत्मा रसस्यैवायं ब्रह्म जीवात्मा आनंदी न वति सोयं जीवा
 त्मनो ब्रह्म भावज्ञानंदमय स न ब्रह्म ताना नैदं उपपद्यते। तस्मादा नंदमयस्य जीवात्मनो नैदं परब्रह्म
 त्वं सिद्धं न वेति। नोदयति कथं तं हीति। यदि ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मः कथं तं हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिज्ञेन
 जीवात्मना परमात्मा ब्रह्म इत्यर्थः। पारिहृति बाहं तथा पीति सत्यं परमार्थतोऽनेदेष्टविद्या रोपित
 नैदं गुणविशेषं ब्रह्म ब्रह्म व्यतोपपद्यते। जीवोऽप्यविद्याया पर ब्रह्मणो नि नोद शितो न तु जीवा इति।
 तथा च मयः जीवो न जीवस्याविद्याया पिरय तो न दोद शिति शति न ब्रह्म ब्रह्म भाव इत्यर्थः। के
 दा नैदो व न जीव परब्रह्मणो रि त्यक्तं मथ स्तान्। इत्यादेतत्। यथा परमेश्वरात् नि नो जीवात्मा

इष्टा न तत्त्वं जीवात्मनोपि दृष्टं न किञ्चन परमेश्वर इति जीवस्थानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोपनिर्वाच्यः
न वस्तु सान्निध्यत आहु परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितादिनि रजतं तु समारोपितं न शुक्ति
तोनो न न हितं दे देना न देन वाना क्यं निर्वाच्यं शुक्ति स्तं परमार्थ सती निर्वाचनीया अनिर्वचनीया
इति तादृशत एव अत्रैव स नूपमा त्रं दृष्टं तमाह यथा मायादिन इति एतदपरि तोषणं त्वं तस
नृपं दृष्टं तमाह यथा जद्य त काशादिति त्रावमातिशो हिता र्थं स्य मत परिग्रहार्थं मेकदेशी मतं दूष
यति रदं त्विह वक्तव्यमिति एष ताव दुत्सर्गः मद्रूपं पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्म त्रं दृष्टं नो त्वं ती यते विशुद्धं
ब्रह्म विज्ञानं न दमपशद्वतः तत्र किं पुच्छ पदसमसि व्याहारात् अन्त मप्यादिषु वा स्या वयव पर त्व
न प्रयोगः हेतुः यव यव पर त्वात् पुच्छ पदस्य तत्स समा नाधि करणं ब्रह्म पदं अपि स्थान्य त्यागे न क
न्यं चिदवयववत् व्याख्यायतां आनंदमप्यपदं वा नमयी द्विविकारका विप्रामपठितं विकारवाचि वाक
न्यं प्रपञ्चानंदं वा निवा ब्रह्म ण्यमसिद्धं कयाचि दृत्या ब्रह्मणि व्याख्यायतां आनंदमप्यपदं वा न
न्यं पदेने व ल्योतिष्ठो म आनंदमप्योच्छ्रयतां उतानं दमप्यपदं वि कारार्थं मस्तु ब्रह्म पदं च ब्र
ह्मण्येव व्याख्यायतां आनंदं व्याख्यायतां पुच्छ पदमात्रमवयववत् प्राप्य छिद्वितमधि करण पर
तमा व्याख्यायतां इति कृतं तु ह्येव पर वविदां कु र्वातु प्राप्य पठ परि त्यगो मुख्य त्रित म

तद्वनं च त्रिंशत्तुल्यं पदं प्रत्ययस्य बाधनं। पुच्छपदं हि वाक्येन मुखस्य सत्त्वा नंदमया वयुने
अथेति मुखस्य शब्दा न कथनं अवयवपरतायां अधिकरणपरतायां तुल्यं। अवयवप्रत्ययस्य
स्वभावश्च विकारप्रत्ययस्यैव वाक्येन तुल्यं। ब्रह्मपदं आनंदमयपदं आनंदपदं त्रितयस्यैव नत्व
धिकं तस्मात् मुखस्य त्रितयस्यैव नत्व असौधीमान् नूतः पक्षः। मुखस्य त्रितयानुपपत्तेन तूत्तर एव पक्षो
युक्तः। आपि वा नंदमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्मपुच्छमिति न संसृजं। नाहं तदेवावयववयववयेति
युक्तं। आभ्युपगम्य परत्वे वपुच्छं वाक्यं प्रतिष्ठेत्वे तदप्युपपन्नतरं भवति। आनंदमयस्य चांतरत्वमन्नमया
दिहोक्तोक्तोपेक्षया ब्रह्मणस्त्वांतरत्वमानंदमया दार्थिकस्य तदिति न श्रुत्योक्तं। एवं वान्नमयादि
वदानंदमयस्यापि प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः। वागमनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिप्रतर्जयप्रिया
द्यवयवयोगः प्रावृष्यैव कुशेन व्याख्यायतां। तथा च मानं वाणि कस्य ब्रह्मण्येव ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति
स्वप्रभानस्याभिधानात् तस्यैवाधिकारो नानंदमयस्येति। श्लोका मयतदस्यात्वं द्याऽपि श्रुतुमो ब्रह्म
विषयानानंदमयविषयारत्यर्थः संक्षेपः। सुगममन्यतु। सूत्राणि त्वेवं व्याख्यायनीति। वेदसूत्रयो
विशेषेण तु त्वन्याय्यकथनेति सूत्राण्यन्यथानेतव्यानि। आनंदमयशब्देन तदाकांक्ष्यब्र
ह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्वेन हतब्रह्मपदमुपलक्ष्यते। एतदुक्तं भवति। आनंदमयेत्यादिवाक्ये यद्ब्रह्मपु

॥१३॥

[illegible]

॥७४॥

॥७४॥

ननु विद्या कर्म ति शय लो कर्षा जीवात्मा हि त्पद वेद नी पुर ति नि णी य त । तत्र । म म द्वा धार नू पा णि
सं सार शि । न तु । त स्मा द्वा धार नू पा णि । सं सार शि क र्मा न्ति य क्तो र विः । हि र ण्य र म श्रु रि ह्या दि नू प श्र व णा त् । म
ए वो त र ह्या दि त्पद ए वो त र शि णी ति वा धार नू द श्र व णा त् । ये वा मु क्ता त्परा वो क्ते का र शो षां ने ये दे व का
मानां ने ये स्व यं म र्सा दा श्रु ते श्व सं सार्ये व का र्थ्ये क र ण सं द्या ता त्म को नू पा दि सं प न्न र हो पा स्यो न तु प
र मा त्मा ज्ञा दा म र्मा र्मि त्पा दि श्रु ति नि र्पा र्म मे र्म नू प श्व स्ये म हि म्नी त्पा दि श्रु ति नि र्पा क्त नां धा
र श्व । स ए व स र्वे श्व र त्पा दि श्रु ति नि र्पा र्म मे र्म नू प श्व स्ये म हि म्नी त्पा दि श्रु ति नि र्पा क्त नां धा
र्मा प्म वि र ह्या दि त्पद पुरु षे स च व ति । शा स्त्र स्म म नु ष्या धि कार त मा दे व ता पाः पु ण्य पा प मे र न धि का र
इ वा दि म त न्म आ नु प प त्मा च का र्य कर णा त्म के जी वे उ पा स्य त्वे न वि य द्दि ते य त्त्व च्छि न्वा द्या त्म त मा
स्य र्मा त्म के त्व श्रु त ते । त त्क थं वि द्या दि त्पद पुरु ष स्ये व र क्त ति रि ह्या दि त्पद ए वो पा स्यो न पर मा
त्मे ते वं प्रा णा अ ना ना र त्वे न नित्य त्वं स र्वी ग त त्वं च हे तुः । अनित्यं हि का र्थ्ये कार णा धार मि ति ना ना धा र ।

नित्यमप्यसंशयं च यत्र स्मादुपरभावेन स्थितं तदेव तस्योपरस्माधाररतिना नाधारं तस्मादुक्तं यमु
क्तं। न चिदपीत्येते। अतस्त्वेतन्मोपदेशात्। सर्वात्म्यसंघट्टितविरहाभ्यामिहोच्यते। अत्रैतौ वा
व्यतिरेकसंघट्टितुर्विकारवत्। नामनिरुक्ते न हि संघट्टितपापापादानतया स्मोदयउच्यते। न चादित्य
स्मदेव तासां कर्मानधिकारे विमर्शपापविरहः प्राज्ञवीर्यधर्माधर्मरूपपापसंज्ञवे सति। न चैते
षां प्राज्ञवीर्यधर्मवशादेवास्ति न पापेति सांप्रतं। विद्याकर्मातिशयसमुदायवारेण नादिभ्यः परंपरेण पा
त्रिता नापापनासापे प्रसुहानां संज्ञात्। न च श्रुतिप्राप्ता पादादेवो ज्ञातीराजिमानिनः सर्वपापविरह
इति। पुनरुक्तं ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्राप्ताण्योपपत्तेः। न च विनिगमनादेव भावः तत्र तत्र संघट्टितपापविर
हो न च श्रुतौ ब्रह्मण्येव शब्दपात्रस्यैव वेदप्रत्याक्षितानमानस्य विनिगमनादेतोः विद्यमानत्वात्।
अपि च सर्वोत्सङ्गकारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते। कारणादनेदात्कार्यजातस्या। ब्रह्मणश्च जगत्का
रणत्वादादेव ज्ञातीराजिमानिनस्तुतीवात्मनो न जगत्कारणत्वं। न च मुखाय संज्ञवे प्राज्ञस्य अक्ष
मया कृतं न च तापापुक्ता। रूपवत्त्वात् स्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा। तद्विकारतया वा संघट्टितपाप
मजातस्य विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्। न च रूपज्ञेदेनोपदिश्यते यथा संघट्टितपापः संघट्टितसरति।
न च ब्रह्मनिर्मितमापा न रूपमनुबद्धं शास्त्रं न वनि। अपि तु तां कुर्वदिति नाशास्त्रत्वप्रसंगात्। यत्र तु

ब्रह्मतिरस्मिन्मन्त्रोपायान्नेहोपत्वेनोपहित्यते तत्र शास्त्रमश्वत्थस्य श्मिद्रूपमव्ययमिति प्रवर्तते। तस्माद्व्यपत्तमपि रेषै मात्मोन्मयपद्यते। एतेनैवमप्यदिधारणे हा वापि व्याख्यातौ। अपि तत्रादित्येह हा निमानि न संसारिणो तर्हि मी नैवेनोक्तः स एवां त हा दित्यरत्यंतः श्रुति साम्ये न प्रत्यभिज्ञायमनो न विबुधमर्हति। तस्मात्ते धन सन पर ति धन वंतो विभूति संतरति पावतु। कस्मात्पुनर्विकृतिमत्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटतरत्यत आठ पद्य द्विकृतिमादेति। सर्वमिह कस्वेपि विभूति मत्स्ये वपरमेश्वररूपाणि निव्यनाक्ति नत्व विद्यातमः। पितृ त परमेश्वर रूपाण्येष विभूति मत्स्येत्यर्थः। लोकका मे शि त्वमपीति। अत एत पारा र्थान्यायेन निरं कश मेश्वर्यमित्यर्थः। आ काश रक्षा छिगात्। पूर्वस्मिन्नाधि करणे ब्रह्मणो असाधारण धर्म दर्शनीत्। विवाहिते पाथिनो स्यै को पासना नत्वा दित्यशरीरा निमानि नो जीवात्मन रति निरूपितं रक्षानी त्वसाधारण धर्म दर्शनात् तदेवो ह्नीये संपाद्यो पा स्य त्वेनापारि श्य तेन भूता काश रति निरूप्यते। तत्रा काश रति हो वावेति किं मुख्या काश पदा नुरोधेना त्स्य लो क काश रतिरिति असंख्य गणित वा रमानि कृतानी वेति। ज्यायानि तै वपरा यणमिती व कथं दि द्या रव्यापता। उत तदनु रोधेना काश रा द्यो न कथा परमात्मनि व्याख्या यतामिति। तत्र प्रथमत्वा प्रधानत्वा हा काश मुख्यमेव न तदनुगुण्ये नान्यानि व्याख्यायानी ति निश्चयः। अस्य लो कस्य का

॥१५॥

॥१५॥

॥ अत्र काशरति होवावे त्या काशस्य गति त्वेन प्रतिपाद्यतया प्रथम्यात् । सर्वानि
तै । शषणतया गुणत्वात् । गुणेत्यन्याप्यकळमनैति । अत्राप्यप्रधानानि प्रथमानानि
॥ अत्रिवाकाशरति होवावे तु तरे प्रथमा वगतमा काशमनुपज्ञातविरोधि । तेन तदनु-
पज्ञायां तु होयद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिषत्ति । न तदुपजीवति विरोधितदानुगुण्येनैव व्यवस्था
नप्रतीति । न च क्रविहाकाशशब्दोक्त्या ब्रह्मणो प्रपुङ्ग इति सर्वत्र तेन तत्परेण न विवृत्य । न हि गंगा
या शोषरत्नजगतापदप्रनुपमस्यातीतपरमिति घटा सिंगा गायामित्यत्रापि अनेन तत्परेण न विवृत्य ।
संज्ञा रक्षो न पत्रमुक्तम् । न च ब्रह्मण्यप्यप्यकाशशब्दोक्त्या नैकार्थत्वस्यान्याप्यत्वात् । न तया च ब्र-
ह्मणो प्रयोगादर्थनोपपत्तेः । न के वास्यनसि निरुद्धत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीते वैपरा-
त्यानुपपत्तेः । तदानुगुणेन च सहा पिठवेत्यादीनि भास्यकृता स्वप्नेव नीतानि तस्माद्गुता काशमेवौत्रो-
क्तस्य त्वेनोपदिश्यते । न परमात्मैति प्राप्तं । एवं प्राप्तेऽज्ञानिधीयते । अत्र काशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं
॥ तच्छ्रुत्वात् । तन्भाति । समानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्योऽप्यपि परमेशात् प्रधानत्वे-
नैवोपपत्ता यथाप्यकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत्पृष्ठं तदेव प्रतिवक्तव्यं । न खलु व्यनुक्तं तज्ज-
ज्ञानं पृष्ठकोविहारा नावहे । तदिहास्यलोकस्य काशगतिरिति प्रश्नो दृश्यमाननामरूपप्रपञ्चैवमा

नति विषयवर्ति तदनुशोधयत एव सादृश्यं लोकस्य गतिः । स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः । न च भूता
 काशादपि न तद्व्यवस्थापि लोकमध्यपतितत्वात् न हेतुतस्य गतिरित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे
 काशश्च वृणात् भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तं । प्रश्नस्य प्रथमावागतस्यैव नुपजातविरोधि
 नोक्तकस्यामान्यविषयस्य उपजातविरोधि नोत्तरेण संकोलानुपपत्तेः तदनुशोधनोत्तरस्य व्याख्यानं
 न च प्रश्नेनैव नैपितस्याप्यविषयमेव वस्थानात् अन्यथोत्तरस्यानालंबनत्वापत्तेः वैयर्थिक
 रण्यपत्तेर्वा । अमे जोशरेपि न ह्यसमंजसं । तथाहि । सर्वाणि तु वारमानि कृतान्माकाशादेवोत्पद्यं
 तरति नैव शब्दकथं निदृश्यं विज्ञेयं । एवमेव काशेऽप्यसमंजसं । न शब्दव्यवस्थानाकाशमेव
 कारणमपि तु ते ज्ञोपि । एवमन्यस्यापि नाकाशमेव कारणं । अपितु पाठवक्तृपाथसी अपि मूळकार
 णविवक्षणायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समंजसं । असमंजसं तु भूताकाशः । एवमर्द्धेष्टा कृता नाळ
 यो ब्रह्मण्येव । एवं स र्द्धेष्टोऽप्ययस्त्वं ब्रह्मण विवक्षणायां तु ब्रह्मेत्यु एव । एव परममयं न ब्रह्मेव । तस्मा
 त्पर्वेषां लोका नामिती प्रश्नेनोपक्रमान् । उत्तरे च न तदसाधारणं ब्रह्मण्युपशमनाति पृष्टया
 र्थं । तदनुशोधनं तद्व्यवस्थापि अलक्षणोपसंहारात् । तत्ताकाशस्य प्रधान्यं भूमे र्सीमां
 तु श्रुत्वा । न तदनुशोधयत्येव कुल्लस्य । यदिति वदु रमाकाशपदमात्रं समंजसमन्तं । एतावता

हे हिंसाद... संज्ञे स्यात् । न वा का वास्य प्राधान्यमुतरे किं तु पृथगर्थत्वा दूतरस्य लोका सामान्यगते
न वेति नान्यथा । तस्मात् प्रत्येव प्रधानमाका वा पदे न हो पां स्य स्वे नौ पक्षि सं न भू ता काशमिति सिद्धं ।
अपि वा स्यै वोपक्रमे अंतर्वा विच्छेते सामेल्यं न त्वं वै दोषेण शाब्बा बन्स स्येति । तवा काशो रादो गौणे पि
। वेळबितप्रतिपत्तिस्तत्र तत्र प्रमाण्यै का वा का द्यस्य तस्यार्थं यस्य च प्रयोग प्राप्नुयति । अत्यंता भ्यासे ना
स्यापि मुख्यवत्प्रतिपत्तेर विच्छेदनादिति प्रहृत्वा नार्थं प्रहृत्वा नि प्रयोग प्राप्नुयं तु वैदिकं दिति
काले ता । तत्रैव प्रधानमावगत्या तु गुण्येनोत्तरं नीयते यत्र तदप्यथा कर्तुं वाक्यं यत्र तु नश क्य
उजो तस्य तु गुण्येनैव प्रथमं नीयते इत्याहु वाक्योपक्रमेपीति । अद्वैतैव प्राणः । उद्गीथे या देवता प्रस्ता
मन्वा यता इत्यप क्रम्य श्रूयते । कतमासा देवतेति प्राणरति हो वाचो वस्तु शाकापणः । उद्गीथो
पसंभेन प्रस्त वोपस्त नमप्युक्तमि त्य उद्गीथ इत्युक्तं साव्य कृता प्रस्ता वरति सामोहि न किं वि
राजस्तम चोपा ता अनुगता प्राणो देवता अत्रादि प्राणरादु स्य प्रमाणि च वापु विकारे च द श्वाध्व संश
किमपि प्रहृत्वा न न कुतथापु विकार वचनरति । तत्र अतएव प्रहृत्वा वि शादे व प्राणोपि प्रत्येवनवा

ध्वनि कार इति युक्तं । अहो वं ते नैव गतार्थं मेतदिति कोधि करणां त शरं सा स्मार्थः । तत्रोच्यते । अ
 न्यत्वे कश्चात् । निमित्ते वादिषा महे । मानांतरावगम्ये तु तद्वशा तद्व्यवस्थितिः । ब्रह्मणो वा स
 मूत कारणत्वमाकारां स्पष्टा पृथ्वादि कृत कारणत्वं प्रतिनागमादृते मानांतरं प्रभवति । तत्र योर्वा
 मर्त्यं पर्यपमर्त्यं च न पामार्थं सगं जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते त्यज्यते येतरः । इह तु
 लये शनो ह म ने भूतानां प्राण प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्यते । अहो वायुविकारं प्रतीति विशये । य
 हा वैपुरुषः श्वपिति प्राणं तद्विवाये तीत्यादि कायाः । अतः सार्धं भूत सारं द्विषस्तन्निवेशनोक्तं
 ते मन प्रतिपादि कायाः मानांतरावगम्ये तु तद्वशा तद्व्यवस्थितिः । ब्रह्मणो वा स
 प्राण स्पष्टे व न ब्रह्मणः । आपि चोद्गीय प्रतिहारयोः सामभक्तयोः ब्रह्मणो अन्ये आदित्य आनं वदेव
 ते । निहिते कार्यकरणसंघात रूपे तस्मात्तु चर्पात् प्राणोपे कार्य कारणसंघात एव देवता नवितु
 मर्हति । निरक्षोप्यममर्थं इह सार्धे करणे पूर्वोक्तं पूर्वपक्ष हेतु यो द्वलनाय पुनरुप न्यस्तः । तस्मा
 द्वायु विकार एवात्र प्राण का द्यार्थ इति प्राप्तं । एवं प्राप्ते निधीयते । पुं वाक्यस्य लब्धीयस्त्वं मानांतर
 समाशमात् । अपौरुषेये वाक्ये तत्संगतिः किं करिष्यति । ॥ नोश्चक्षुश्चतः । सिद्धप्रमाणं वा व

॥ ११ ॥

प्रपौरुलेयं व... स्वविषयत्वा नो त्याहेतुं ब्रुवतु हारे वा मानांतरमपेक्षते तस्मिन् पौरुलेयस्यानिरस्तसमस्य
होवा संशंक तप्यते न एव निश्चायकत्वात् निश्चयपूर्वकत्वाद्वा ब्रुवतु प्रवृत्तेः । तस्माद्दसंवादिनो वा
चक्षुर्जरवरूपे त्वग्निद्विष संवादिनो वा तस्यैव द्रव्येनादादां वादादु वा तेन स्नाग्निद्विषमात्रसंवे
ज्ञानोद्गमने वायुविकारे प्राणे । सर्वं कृतसंवेशनोद्गमने तु न के ततो वाक्यात् प्रतीयते । प्रतीतो वा तत्रापि
प्राणो ब्रह्मैव न वेन्न वायुविकारः । यद्वा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यो त्वभास्मिन् प्राण एवैकधा
भवतीति अत्र वाक्ये मथाप्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न वास्मिन् वायुविकारे सर्वेषां कृतानां संवेत्स नो
द्गमने मानांतरेण दृश्यते । न च मानांतरसिद्धसंवादे द्विषसंवेशनोद्गमनवाक्यं दार्ढ्यात् सर्वभूत
वेशनोद्गमनवाक्यं कथं विद्विषविषयतया व्याख्यातमर्हति । स्वतः । सिद्धप्रमाणत्वावस्थस्य
भाव इदं स्पष्टमानांतरा नुपयोग्यत्वं । न चास्य ते नैकवाक्यता । एकवाक्यतायां तदपि ब्रह्मपरमेव स्या
दित्युक्तं । द्विषसंवेशनोद्गमनं तु अवयुत्यवादे नापि द्योतिष्यते । एकवृत्ती ते द्वे । द्वौ वृत्ती तरतिवत्
नूतनवृत्तं शब्दात्संकोचमर्हति तस्मात्प्रस्तावकत्वं प्राणशब्दाभिधेयं ब्रह्म दृष्टोपासीत न वायु
न काश्चिद्वृत्तिरिति सिद्धं । तथा चोपासकस्य प्राणसिः कर्मसमृद्धिर्विकलं भवतीति । वाक्यशेषबल्ये

[illegible]

च को ह्येष ज्योतिः सानूष्यं च व ह्येषो नूष वा नू अतो विष्टतो न वती नि अक्षफळत्वं च स्व वा कोष्टयते ॥
 न जानु ब्रह्मना पदनामा दीप्तिः विना ते जो ब्रह्मणि संभवति । न च को ह्येष ज्योतिः सानूष्यं मृते बीजात्
 तेजसो ब्रह्मण्यस्ति । न चो द्योतयिष्येदं न श्र वण मुदय्या ते जसो अन्य ब्रह्मण्युपपद्यते । न च
 मृगफळं ब्रह्मोपास न मणीष से फळाय कल्पते । औ उ द्यम्ये तु ते ज स्यथ स्य लाह्य ते ज उपासनमे
 नत फळा नू नूषं युज्यते न हे त ते जो ह्ये गं ए त दुपो ह्य ब्रह्मना य च निरस्तमपि मया दा धार ब दुल्ल
 मुपन्यस्य । इ ह ते निरा करणा भो वा नू । न च मया दा व त्वं ते जो श रो न संभवति । तस्य सौम्या देः सवय
 व न्ये न त दे क देश स्य मया दा संस्त वा नू तस्य जोपास्य त्वेन विधानात् ब्रह्मणस्त्वन वय स्या उ वयवो
 लना नुपपत्तेः । अ वय व कल्पनाया श्रु स त्यां गता व न व कल्पनात् । न च पादो स्य सर्वा भूतानि त्रि
 पादस्या मृतं हि वी ब्रह्म प्रति पा द कं वा क्वांतरं घ दतः परो ज्योतिरिति ज्योतिः । ब्राह्मं ब्रह्मणि यैव स्था व्य
 मतीति युक्तं । नाहं सान्निध्यं न मात्रा द्वा क्वांतरेण वा क्वांतर गता श्रुतिः । मुख्या ह्य क्वा अक्ष्यं ज्य
 नुमन्तीति । न च वा क्वांतरे आधिकरणत्वे न द्योः श्रुता दे व शते मया दा श्रुतौ शक्या प्रत्यानिताम् ।
 न च वा क्वांतरे ह्यस्य ब्रह्मा यत्वं ब्रह्माध्यमे व नाद्यापि सिद्धमिति तैत्तिरेयं तेन निपंतु ब्रह्म पर

तस्या यदतः परं शनि वाक्यं शक्यं तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तं तेजः कथं न प्रस्तावे तमः कथं न
 प्रतिपन्नोपपन्नान्तेन प्रतिपन्नान् तदेदं प्रतिपत्तिर्भवतीत्येतदर्थं न शक्यं तैत्ते निरोधकमित्यर्थं व
 क्तव्यं न आक्षेपा आह ननु कार्यस्यार्थीति समाधात्रेकदेशी ब्रूते अस्तु तर्हीति यत्र ते जो
 त्वात्तदेतैर्न्यावच्छेदकानां संपृक्तं तद्विदुस्तु तमुच्यते आक्षेपानि शकरोति न प्रोज्जनां तरेति
 दूषयति नेति नहि तत् क्वचिदप्युपयुज्यते सर्वस्यार्थं क्रियास्तु तस्मै बोधयोगेत्वादि सार्थः
 एकदेशीनः सांकायिका ह द मेवेति आक्षेपानि शकरोति न प्रोज्जनां तरेति एकैकं तत्रिदं नितु तं
 करवाणीति तेजः प्रकृत्य पास्तमान विषतया श्रुतिर्न संकोचयितुं युक्तैत्यर्थः एवमेकदेशी निदूषिते ॥७५॥
 परमममाधाता पूर्यपि क्षी ब्रूते अस्तु तर्हीति तस्मै वेति भामिनी त्वेयुक्ताथ द्यपि आधारं व
 क्तुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यप्येकैव तौपाद्ये निबन्धना कथं विदुपपद्यते तथापि यथा कार्ये ज्योतिरित्यति
 शब्दोपपद्यते न तत्ता तथा तत्रेयं न उक्तं उपपद्यते तर्हामिति प्राकृतं प्रकृते जातं कार्यमिति पाव
 त् एवंप्राप्त उच्यते सर्वनाम प्रसिद्धा र्थं प्रसाध्या र्थं विद्यात कृत् प्रसिध्य पेक्षिसत् पूर्व वाक्यस्थ
 मपकर्षति ॥७६॥ अतः तेन नान्यानि ते लोके गान्धर्विधुवं ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्म ह्येन त्रेते तु ॥७७॥

॥७५॥

॥७५॥

ओ लसर्गिकं तावद्यहा प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधि विनतिमपि अपूर्वाभावलोचनस्य भावात्प्रस
आवमति। यथायस्माद्विज्ञाते शब्दे गृह्यते हेतुः। यस्मिन् भवति विराति माहेति हि। यत्र पुनस्तत्प्रसि
द्वयत्वं तो न कथं निहायते। तत्र न व नानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं ब्रह्मदपनीय
ते। यथायहा शब्दे योवा कया व्योभवतीति। तद्विदुः प्रदत्तः परोद्विबो ज्योतिरिति पदद्वयमात्रार्थत्वं
द्वयमर्थत्वं नापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यं। न व तस्य प्रमाणांतरतः प्रसिद्धिरस्ति। पूर्ववाक्ये वद्यु
द्युसंबन्धि तपाविपादु लप्रसिद्धिप्रसिद्धये भाषांतरदेव संबध्यते। न च प्रधानस्य प्रातिपद
दि का चैस्य तत्वेन प्रत्ययि ता नेतद्वि शेषेण स्पविभ क्यर्थस्या न्यता मात्रेणा न्यता युक्ता। ए व
वस्त्ववाक्यस्थानि ते ज्योतिषा न्यस्य समं ज्ञानीति ब्रह्मण्ये वावगमायितव्यानि। गमितानि तत्र भाषा
कृता। तत्र ज्योति ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोप लक्ष्यते। अन्य वा प्रकाशमात्रं वस्तु नो ज्योतिः
शब्दः प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योति ब्रह्मेति सिद्धं। प्रकृतं ताना प्रकृतं प्राकृत्ये इति।
प्रसिद्धये भाषा पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सान्निहितं अ प्रसिद्धं तु कल्प्यं अप्रकृतं। अतएवोक्तं क
इति। संहृता यमाह न के व लक्ष्मिनि। परस्यापि ब्रह्मणो नामादि प्रतीकत्व इति। को

श्लेषः हि ज्योतिर्जीवभावेनामुप्रविष्टस्य परमात्मनो वि काये जीवाभावे हेतुस्य शैत्यात् जीवतश्चो
 तज्ञायते। तस्मात् तत्प्रतीकस्योपासनमुपपन्नं। श्लेषनिगद आख्यातं भाष्यां ह्येति धीना न्वेति
 वेन तत्पावे तोष्यणि निगदात् तत्तथा हि दर्शनि। पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदे
 व ननु तद्ब्रह्मार्थसाधितुं गायत्री वारदस्य नूतयदि होकि वेति गायत्री प्रकृत्येदं
 षते विपादस्यामृतं दिवीति। नन्वाकाशस्त। हि गादि स्य नैव गतार्थमेतत्। तत्तथा हि तावान
 स्पमाहि मेत्यस्यामृ। विब्रह्मवतुष्या दुक्तं सैव च तदेतद्वाभ्यनूक्तमित्यनेन संगमिता च
 ब्रह्मादिगं। एवं गायत्री वारदस्यैव मित्यक्षरमानी वेश मात्रस्य गायत्र्या न सर्वात्मकमुपपद्यते। ८०
 नवपुत्रपुत्रिणी शरीर तदय वाक् प्राणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण संभवति। नवपुत्रं ब्रह्मपुत्रं
 संवर्धित्वं गायत्र्या तस्माद्गायत्री द्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या रतिपूर्वकं चेव
 गतार्थत्वादनारंभणीयमेतत्। नवपूर्वस्याय स्मारणे सूत्रसंदर्भ एतावान्मुक्तः इति अत्रो
 त्यते। अस्याधिकाराका। तथा हि। गायत्री द्वारा ब्रह्मोपासनेति कोर्थः। गायत्री वि काये पाथिनो
 ब्रह्मण चासनेति। नवतदुपाथिनः तद्वच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वं तदुपाथेरवच्छेदान्। न हि यथाव

किञ्च न भो न वा छिन्नं भवति। तस्मादस्मिन् सर्वात्मनो केदिकं स्तुत्यर्थं तद्वरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः।
कथादिभ्यो जडावाग्जै गायत्री वाग्वा उरुं सर्वं भूतं गायत्रि तत्रापतिवेत्यादि श्रुतिभ्यः। तथा च गाय
त्री वाग्वा उरुं सर्वं भित्ति पत्रम् गायत्र्या एव तद्दद्यादि निर्वा रय्या यच्च सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री
त्युक्तं। इति गायत्र्या मे वसमं जसो भवति। ब्रह्मणि सर्वं मे तद्दसमं सज्जेमिति। यद्देतत् ब्रह्मेति च ब्र
ह्मवाक् छंदो विषय एव। यथै तां ब्रह्मोपनिषदमिह त्रय वेदोपनिषदुत्पत्तेः। तस्मात् गायत्री छंदो
निधानात् न ब्रह्म विषयमेतदिति प्राप्तं। एवं प्राप्ते निधीयते। न कुतः। तथा चे तो व्यंजने गदात्
गायत्र्या रव्यं छंदो द्वारेण गायत्री रूपविकाशनुगते ब्रह्मणि चे तो व्यंजने चेतः समाधानं ब्राह्मणवाक्ये
न निगद्यते। ए न दुक्तं भवति। न गायत्री ब्रह्मणो व छेदि का उत्पत्त्यस्येव नीलत्वं येन तदवा छिन्नमन्य
त्र न स्मात् उच्यते इति रहात्। किंतु यदेव तद्ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्त्व रूपेण शक्योपदेशमिति
तद्वि कार गायत्री द्वारेणोपलक्ष्यते। गायत्र्याः सर्वं छंदो व्याख्यातं स वं न त्रय व्याख्यातं चेद्वि जातेति
ती यत्तन्म जननी तमा च श्रुतेर्वि कारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वा रौ लोपयते। न चान्यत्रोपलक्षणाभावेनो
पलक्ष्यं प्रतीयते। नाहिकुं उच्छेदोपलक्षितं कंठरूपकुटुब्धविभोगेपि पश्चात् प्रती यमानमप्रती यमानं

भवति तदुपपत्त्या य नमात्रोपयोगी त्वा दुपलक्षणा नाम नवद्ये द कत्वा त्। तदेवं गायत्री शब्द स्पृमु
 रज्ज्वात्तत्वे यो गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्य त इत्युक्तं। संप्रति तु गायत्री शब्दः संख्या सामान्यात् गोप्यावृत्त्या
 ब्रह्मण्येव वर्तते इति दर्शयति। अत्र आह। तथानि। षडभ्यः पादैर्घ्या गायत्री तु ल्यद्येवं ब्रह्मा
 विचतुष्पात् सर्वाणि हि भूतानि स्यात्वर जगमान्यस्यैकः पाद द्विविद्यो तनवति चैतन्यस्य रूपे स्यात्मनी
 ति मावत्। अत्र पादाः। अथ वादि स्यात्काशो वयः पादाः तथानि। अतिः। इदं वा वद्यो यं बहिर्द्वा पुरुषा
 दाकाशः। तद्विदितस्य जागरितस्थानं। तथा अयं वा वस पो मन्तद्विदितस्य जागरितस्थानं। जाग्रत्स्वप्न
 यवात्मानुपदा भ्रातृ वेद। तथा अयं वा वस पो मन्तः पुरुषा आकाशः शरीरमध्यस्थः। तद्विदितस्य स्व
 प्रस्थानं। तथा अयं वा वस पो मन्तः तद्दृष्ट आकाशो तद्दृष्ट पुंडरीक इत्यर्थः। तद्विदितस्य सुषुप्त
 स्थानं तदेतत् त्रिपादस्य मृतां देवीत्युक्तं तदेवं चतुष्पात् सामान्या द्वा यत्री शब्देन ब्रह्मो व्यतिरिति।
 अस्मिन् ब्रह्मो वा भिहितमिति। ब्रह्मरूपे स्यादानीति तमित्युक्तं षड्विधेति। भूत पृथिवी शरीरत्वं
 दृष्टं यत्कुशाण्डतिष्ठत्प्रकाराः गायत्र्या रज्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते। पंचब्रह्म पुरुषा इति च तद्दृष्टं सुवि
 बुधं पुरुष आनि ब्रह्म संबोधि ता मां विवक्षिता मां संभवति। अस्माभ्यः। तद्दृष्टं स्यात्स्वरूपं वदेव

देव सुषयः पंच छिद्राणि तानि च देवैः प्राणादि त्पासिदिभीर भूमाणा नि स्वर्ग प्राप्ति द्वा राणीति देव सुषयः॥
तथा हि हृदयस्य प्रत प्राप्नुस्व छिद्रं तत्स्थो मो वायुः विशोषः स प्राणः तेनात्र प्राणः प्रायण काळ संवर
ति स्वर्ग लोकं स एव चक्षुः स एव त्वादि रत्यर्थः। अत्रादि त्पो ह वै वात्यः प्राण इति श्रुतेः। अथ यो स्पष्ट
त्यज्जुस्वः सुषिः तत्स्थो वायु विशोषो पानः स च वा कुतस्संबंधा वा कृता वा अग्निरिति श्रुतेः। अथ यो
स्पष्ट उदज्जुस्वः सुषिः तत्स्थो वायु विशोषः समानः। तत्संबंधं मनः क्तत्पुर्वो देवता। अथ यो स्पष्ट उद
सुषिः स उदानः प्रादु तच्छा दारः पृष्ठं न पना त। स वा पुस्तदाधारश्चा का शो देवता। ते वा एते पंच सुषयः
तत्संबंधः पंच द्वा ई स्पष्ट प्रत्यणः पुरुषाः। न गायमा प्रक्षर सान्निवेशमात्रे संभवन्ति। किंतु ब्रह्मण्ये
वेति। यथा लोक इति। मदाधारत्वं पुरुषां रि वस्तु हा कथं विनमया द्वा व्या रयेया। यो हि उ ये नो वृक्षा
ये वस्तुतो त्ते सततः परतो व्यहो व अर्था कु भागातिरिक्त मध्य पर भागस्य स्पष्ट तस्यैव वृक्षा त् परतो वस्था
नात्। एवं च वाच्यं युक्ता गानिरिक्तं शारीर हा ई दु कागस्य स्पष्ट प्रत्यणः वाच्यात् द्यु भागा त् परतो वस्थानि
मुपपन्ने। यदा तु मया दौ व मुस्य तथा प्राथान्येन विवक्षिता। तदाळ क्षण माधारत्वं व्या रयेया। यथा ग
गा मां घोचर त्पत्र सामी प्यादि नि तदि ह मुक्त म पर आ हेति। अत एव हि वः पर प्रपी त्यक्त। प्राण स्तथा

तुगमात्। अने कळिगसं हो हे वळवल्कस्य किं न वेत् ॥ कळिगि नो कळिगमित्यत्र विं स्य तेषां विनितं। पुंरव्य
 प्राणजीवदेवता ब्रह्मणा मने केषां कळिगानीं ह बहू नितं पू वंते। तत्कृतं मद्ब्रह्मिणं कळिगाभासं वक्त
 मादित्यत्र विचार्यते। न चायमर्थो अतएव प्राण इत्यत्र विचारितः। स्यादेतत् ॥ हितं मप्रपुरुषार्थं।
 हि श्वनि। खिलं भूषणं हृत्पादिपापापशमशी श्वप्रज्ञात्मत्वं च। आनंदो हि श्वनमुख्ये प्राणे संभवति।
 तच्चेष्टसाधु कर्म कोरयति। एव लोकाधिपतिरित्याद्यपि। जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथं चिद्भवेदितरेषां
 त्वसंभवं। वक्तृत्वं च वा करण व्यापारवत्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न संभवति। तथाप्यन्यथा
 सिद्धं बहु ब्रह्म कळिगविशेषात् जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव कथं चित् व्याख्येयं जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् ॥८२॥
 तत्तथा वक्तृत्वं। यद्वा वा न भुवि तं येन वागभ्युद्यते। तद्देव ब्रह्मत्वं विद्विरेति वाग्ब्रह्म नस्य ब्रह्म
 कारणमित्याहुः। शरीरधारणमपि यद्यपि धमुख्य प्राणस्यैव तथापि प्राण व्यापारस्य परमात्मा
 यत्तत्वात् परमात्मा न एव। यद्यपि वात्रे देवतायाः विग्रह इत्युक्तं कळिगमस्ति। तथा ही इत्यामगतं प्र
 तर्द्धनं प्रतीति उवाच। मामेव विज्ञानी हि तुल्यकर्म प्राणोस्मि प्रज्ञात्मे विज्ञात्माने प्राण शब्दमुच्यवार।
 प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते। देवतानां प्रविष्टं तत्तानं शक्तित्वात्। सामर्थ्यातिशया चैव स्मृतं त

॥८२॥

॥८२॥

तमपुरुषार्थहेतुत्वमपि। अनुव्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य देवान् प्रत्यप्रवृत्ते भूपाहू^{या} ख्यादिपापपरा
मर्ता स्यात्पुनपुनैः। अकारिपत्यं चेदस्य लोकात्वात्। आनंदादि रूपत्वं च स्य गं स्यैवानंदत्वात्।
आभूतसंप्रवस्थानममृतत्वं हि भाष्यतरति स्मृतेश्चामृतत्वमिदं। इत्यात्मा कृमृमृनपित्वाद्याववि
ग्रहवत्त्वेन स्मृतिस्तत्रैवोपपद्यते। तथापि परमपुरुषार्थस्य अपवर्गस्य परत्वज्ञानादस्य तो न वा
स्यै परमानंदरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य वज्रमरूपा व्याप्तिवारात्। अथात्मसंबंधभू
तश्च परात्मीयेऽनुपपत्तेः। इदं स्य देवताया आत्मनि प्रतितु हस्य वरुम देहस्य वाम देवस्य प्रा रद्यविषा
क कर्माशयमात्रं जोगेन इत्यप्यतो ज्ञेय एव सर्वमेतत् कव्यं त इति। विग्रहवादिं इ जीव प्राण
णवायुगारेत्यागेन ब्रह्मेवात्र प्राण शब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षो भावात्। अनारभ्यमेतदिति। **वैद्य**
अत्रोच्यते। यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया वा प्रज्ञा तप्राणः सह त्थैता वस्मिन् शरीरे वसतः सहोक्रामतरतियस्यै
तप्राणस्य प्रज्ञात्माना उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोक्रमणमुच्यते। नवब्रह्मण्यैको **प**
देहि क्वना नवसहभावा नवोक्रमणं। तस्मात् वायुरेव प्राणः जीवश्च प्रज्ञात्मा सह प्रवृत्तिनिवृ
त्त्यात्मा भक्त्या एकत्वमनोरूपवदितं यो वै प्राण इत्यादिना। आनंदा जरा र हतपायात्वा दयश्च

॥३॥

यल्लि प्राणेन विद्योति तस्माद्यथा योगं य एव शोपा स्याः । न वैषवाक्य को हो होषमावहति वा
 क्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात् पदार्थानां योकेन भागे णि स्यात् तस्मादुक्तस्य मे
 दाउपासात्रे विध्यमिति पूर्वः पक्षः । लिङ्गतस्का सत्यं पदार्थावगमोपायो वा क्यार्थावगमः न तु पदार्थावगमपरा
 ण्यवगमपराण्येव पदार्थानि अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणितमेव त्वेवं वाक्यार्थं पदार्थावगमस्य
 मप्रतरेण न शक्यं वंति कुतश्चिन्तयत इति तदर्थमेव तत्राप्यवगमयंति तेन पदानि वित्रीत्ये कार्यलोचन
 स्थभावा न्येव लब्धवद्वाथ कोपनिपतान्नानार्थलोचनपरतोनीयं ते । पथाहुः । संभवत्येकवाक्यत्वे ॥३॥
 वाक्यभेदश्च नैव्य त इति । तेन यथोपाश्रुत्या ज्ञातवाक्ये ज्ञानित्या होषोपक्रमे तत्प्रति समाधानोपसंहारे
 चैकवाक्यत्वात् प्रजापतिर्गुरुपांशु यष्ट्यरत्नादृपोनपृथिवि विध्यमः । किं त्वर्थं वाहा इति निर्णी
 ता तथेति अपि मा मेव विजानी हीत्यपक्रमप्राणोस्मि प्रज्ञा त्वेकत्वा अने सख्यप्राण एव प्रज्ञात्मा आन हो
 जशे मृतशति उपसंहारत्वात् प्रत्यये वैकवाक्यत्वागतौ सत्यां जीवमुख्यप्राण विंशो अपि तदनुगु
 णतयानेन तमे अन्यभावाक्य भेदप्रसंगात् । यत्पुनर्भेददर्शनं स हृत्येतावितित तत्ताना क्रिमाश
 क्तिने देननु द्विप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधि कृतमोः निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलब्धयेतु । अतएवो

पठ्यते स्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याप्येवमुपलक्षणमेवेनोपलक्ष्यपतिप्राणएव प्रज्ञात्मेति॥ त
स्मादप्येवैवापि द्वयस्य विंगानुस्मरतः॥ एकवाक्यबद्धात्प्राणजीवविंगोपपादनं इति संशयः॥
न वदन्त वाक्यं न विदुर्मर्तृतीति नैष संदर्भो ब्रह्मो वाक्यमेव न विदुर्मर्तृतीति किंतु यथायौ
शं किं विदुर्जीववाक्यं किं विदुर्ब्रह्मप्राणवाक्यं किं विदुर्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः॥ प्रज्ञासाधन
प्राणांतराश्रयत्वादिति॥ प्राणांतराणीदृश्यानि तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि॥ जीवमुख्य
प्राणगोरित्यपक्रममात्रं उभावेति तु पूर्वोपपत्तत्वे ब्रह्मतु श्रवं न ब्रह्मेति न ब्रह्मेवेत्यर्थः॥
दशानां स्मृतमात्राणामिति॥ पंचराश्यादयः पंचपृथिव्यादयः पंचपृथिव्यादयश्चे अथ वेति द
शभूतमात्राः पंचबुद्धीदृश्यानि पंचबुद्धय इति दशप्रज्ञा मात्राः॥ तदेवं स्वमतेन व्याख्यायतां
प्रतिकर्तुमतेन व्याख्यायते अथ वेति॥ पूर्वो प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इति
तुपासनात्रैवविधे न वाक्यमेव संगो ह्युपासनामुक्तं॥ इतु ब्रह्मण एकस्यैवोपासनात्रयविशिष्टा

पञ्चस्य प्रत्यगात्मस्य रूपस्याप्येवमुपलक्षणमेवेनोपलक्ष्यपतिप्राणएव प्रस्तामेति॥ त
स्मादप्येवैवासीद्ब्रह्मलिंगानुस्मरतः॥ एकवाक्यबद्धाप्राणजीवलिंगोपपादनं इति संशयः॥
न ब्रह्मवाक्यं न विवर्तते तीति नैष संशयः ब्रह्मवाक्यमेव न विवर्तते तीति किंतु मथार्थो
गं किं विद्वद्ब्रह्मजीववाक्यं किं विवर्तते प्राणवाक्यं किं विवर्तते ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः॥ प्रस्तासाधने
प्राणांतराश्रयत्वादिति॥ प्राणांतराणीदिवाणि तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि॥ जीवमुख्य
प्राणयोरेकपक्षममात्रं उभावेति तु पूर्वपक्षतत्त्वं ब्रह्मलुक्त्वं न ब्रह्मेति न ब्रह्मेवेत्यर्थः॥
दशानां कृतमात्राणामिति॥ पंचराश्यादेयः पंचपृथिव्यादयः पंचपृथिव्या ज्ञेये अथ वेति द
शभूतमात्राः पंचबुद्धीदिवाणि पंचबुद्धय इति दशप्रस्तामात्राः॥ तदेवं स्वमतेन व्याख्यायतां
प्रतिकर्ता मतेन व्याख्यायते अथ वेति॥ पूर्वप्राणस्यैकमुपासनमपरे जीवस्यापरे ब्रह्मण इति
मुपासनात्रैव विध्यते न वाक्यमेव संगो ह्युपासनामुक्तं॥ इतु ब्रह्मण एकस्यैवोपासनात्रयविशिष्टा

४॥

॥८४॥

स्वविधानात् वाक्यभेद इत्यनेमानः प्राचां दृष्टि कृतां । तदेतदा लोचनीयं । कथं न वाक्यभेद
दृष्टिः । पुक्तं सोमे न जयेनेत्यादौ सोमादि गुणविशिष्टस्य मागविधानं तद्गुणविशिष्टस्य
ऽपूर्वस्य कर्मणो अप्राप्तस्य विधि विषयत्वात् । इदं तु सिद्धं रूपं ब्रह्मन विधिविषयो न वितु
मर्हत्येता वाच्यत्वात् । नाकार्यस्य विधि विषयत्वनिषेधात् । वाववांतरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः
प्राप्तत्वात् । तदनुधा प्राप्नोसनात्वा वाच्ये विधेयः तस्य वनेहात् । आवाच्यस्य विधिविषय
यत्त्वनिषेधात् । वाववांतरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात् । इतदनु विध्या वृत्तिच्छेदणो
वाक्यभेदोऽति स्फुट इति भाष्य कृतानोद्घाटितः । स्वव्याख्यानेनेवोक्तं प्रायत्वादिति संज्ञं
मवदानं । इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते जगद्व्यासश्रीमत्संकाशाचार्यकृतशारीरकमीमांसा
स्तोत्रविज्ञाने भाष्ये प्रथमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ अथ द्वितीयपादमारभ्य
पूर्वोक्तं मर्थं स्मारयति । वक्ष्यमाणोपयोगिताया प्रथमे पाद इति उतरं न हि ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्य
त्वादयः सिद्धं दृष्टं तु तयोपदेष्टेनैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति कथं हेतुभावेन शक्यं

॥१॥ पदेष्टुमिति असत्कसमस्त जगत्कारणस्येति । पद्येतेन दृष्टं ॥१॥

किंलोकस्तथापि ब्रह्मणो जगत्समादि कारणत्वोपपत्तौ नानाधिकरण्यासिद्धांतन्यायेनोपक्षिप्ता इत्यप्यन्ये
बाह्येतरत्र हेतुभावेनोपपत्त्या स इत्यर्थः अर्थोतरप्रसिद्धांतावेति । यत्रार्थोतरप्रसिद्धा एवाकाशाप्राणज्योतिश
दयो ब्रह्मणि आख्यायन्ते तद् व्यभिचारिष्ठिगश्च वणात् । तत्र केव कथामनोमयादीनापहानां ब्रह्मणो यत्न
निर्णयप्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपक्षान्तिप्राप्त्यग्रे दर्शयिष्यामः । इदमाप्ताय ते । सर्वे स्वच्छिदं ब्रह्म कुतः तज्ज
व्यनिमित्तं तस्मात्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जन्तस्मिंश्च व्यच्छिद्यत इति तज्जन्तस्मिंश्चानिति स्थिति काळेवेत्यत
इति तदनं जगत्तस्मात्सर्वे स्वच्छिदं जगद्ब्रह्मा अतः कः कस्मिन् ज्यते कश्च कं द्वेष्टीति राग द्वेष इति तः शां
तः सन्नुपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुश्चिच्छिद्यते के पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति सकृत्
कवीत मनोमय प्राणशरीर इत्यादि । तत्र संशयः । किं मिथमनोमयत्वादि निर्थमैः शरीर आत्मोपास्यत्व
नोपदिश्यते । आहो क्विद्ब्रह्मेति । किं ताव प्राज्ञ शरीरो जीवरति कुतः । क्रतुमित्यादि वाक्येन विहितं क्रतु
भावना । अनूद्य सर्वमित्यादि वाक्यं ब्रह्मणो विधिः । तथा तस्मै सर्वे स्वच्छिदं ब्रह्मेति वाक्यं अथ मपठितं
मपि अर्थाच्छोचनं चापरमेव तदर्थोपजीवित्वान्नाएवं कस्य विधिः अथ मोनिर्विषयः सन्नपर्यवस्य

विषयपायेऽनः श्रयमनिर्हृतो न विध्यं तेरेणोपजीवितुं शक्योऽपवादकत्वात् । तस्माच्छांततागुणवि
 धानात्पूज्यमेव मनोमयः प्राणशरीररत्यादिभिर्विषयोपनायकैः संबध्यते । मनोमयत्वादिवकार्यं
 कारणसंघातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपरकोपासनानयश्चाहुर्महर्षे
 संबन्धमर्हति । उत्पत्तिविशृणुणविशेधात् । न च सर्वं स्वस्मिन्मिति वाक्यं ब्रह्मपरं आपितुं शक्यं तु व
 निगदार्थवादः शांतताविधिपरः तेन त्वन्क्रियतरतिवत् । न चान्यपरादपि ब्रह्मअपेक्षिततया
 स्थीक्रियतरतियुक्तं । न मोमयत्वादिति जीवे सुप्रसिद्धे जीवे विषयसमर्पणे नानपेक्षितत्वात् सर्व
 कर्मत्वादिव जीवस्य पर्यायेण एवं वाणी परस्व मप्युपपन्नं । परमात्मनेस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः ॥८५॥
 प्रथमाया गतेन वाणी परस्वेन व्यापस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयं । व्याख्यातं न भाष्य कृता । एवं कर्म
 कर्तृत्वपदेशः । सप्तमीप्रथमांतताचअभेदेपि जीवात्मनिकथं वित्तुं नैदोपचारेण शहोः शिर इति वत्
 इहोऽयः । एतद्ब्रह्मेति जीवविषयः । जीवस्यापि देहादिवृत्तुणत्वान्न ब्रह्मत्वात् । एवं सप्तसंकल्पत्वा
 दयोपि परमात्मा वर्तिनो जीवविषयेऽपि संभवति तदव्यतिरेकात्तस्मात् जीवोपास्यत्वे नात्र विव
 क्षितो न परमात्मेति प्राप्तं । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते ॥ त

हिताथोपि सामान्यं नापेक्षायामिवर्तकः। तस्मादपेक्षितं ब्रह्मप्राप्त्यन्यपरादापि। तथाच सत्यसंक
ल्पप्रवृत्तीनां यथार्थता। न वेदेतदेवं पादप्राणवारीररत्नादीनां साक्षात् जीववाचकत्वं न वेत्
नन्वेतदस्ति। तथाहि। प्राणः शरीरमस्येति सद्यनामाथोवदुब्रीहिः सन्निहितं सर्वनामाथे संप्राप्यते
दक्षिधानपर्यवस्येत्। तत्र मनोमयपदपर्यवसितामिधानं तदक्षिधानपर्यवसानायाळंतदेवतुमनो
विकारोवा मनः प्रचुरे वाकिमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते। तद्यन्त्रैष शब्दः समवेताथो न वतिससमासाथः
नचैष जीव एव समवेताथो न ब्रह्मणीति तस्मात् प्राणोऽत्यमनारत्नादि निस्तद्धिरुप्रतिप्रादनादिति पु
त्रं। तस्यापि सर्वविकारकारणतया विकाराणां न स्वकारणादनेहा तेषां मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्का
रणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः स्यादेतत्। जीवस्य साक्षान् मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तद्वारा तत्र प्रथमं द्वा
रस्य बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमनस्तै पुनर्ज्येष्ठन्यं ब्रह्म। ळिगानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽनेहात् जीवेषु प
पद्यते। तदेतदत्र संप्रधार्य किं ब्रह्म ळिगैर्जीवानां तदक्षिन्नानामस्तु तद्वा ता तथाच जीवस्य मनोमयत्वादि
निःप्रथममवगमानु तस्यैवोपास्यत्वं। उत न जीवस्य ब्रह्म ळिगवत्ता तदक्षिन्नस्यापि जीव ळिगैस्तु ब्रह्म तदे
तथाच ब्रह्म ळिगानां दर्शनात्। तेषां च जीवे अनुपपत्तेर्ब्रह्मेवोपास्यमिति। वयं तु पश्यामः। समारोप्य

रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य रूपेण समाशेष्यं न रूपवत् । समाशेषितस्य हि रूपेण भु-
 जंगस्य भीषणत्वादिना रज्जु रूपवती न पुनारज्जु रूपेणानिगम्यत्वादिना भुजंगो रूपवान् । तदा भु-
 जंगस्यैवाभावात्किं रूपवत् । भुजंगदृश्यानां तु न नास्ति वास्तवीरज्जुः । तदिह समाशेषितजीव रूपेण
 वस्तुसद्वत् रूपवत्पुन्यते । ननु ब्रह्मरूपैर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्वा न्न विनुमर्हति । तस्य तदानीं सैमसं-
 सत्वात् तस्माद्देहादिगदर्शनादुत्तीवे च तदसंभवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धं । एतदुपलक्षणाप-
 चसहो रवच्छिदं ब्रह्मेति वाक्यमुपन्यस्तमिति । यद्यप्यपौरुषेय इति । शास्त्रयोर्विलेपी रश्मिरस्य पूर्वस-
 त्विरवितसं दर्शयित्वा रचनत्वेनाख्यातं आदौ रूढेयत्वात् सिद्धान्तं । तथा वा ख्यातं येन विवक्ष्यमाना रू-
 त्कं । परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादानेन तु तेन नूपादेयत्वमेव । अन्यथोद्देश्यतया नूपादेय ॥ ८५ ॥
 स्याद्यद्वा हे विवक्षितत्वेन च समादावपि सम्मार्गप्रसंगात् । तस्मादनुपादेयत्वेऽपि ग्रहणं उद्देश्यतया परि- ॥ ८६ ॥
 गृहीतो विवक्षितः । तद्गतत्वे कल्पेन च सौदृकत्वेन वक्षितं गविवक्षितवक्षितं । रक्षानिच्छेदवक्षितः ।
 तदिह मुक्तं । वेदवाक्यतात्पर्यात्तात्पर्याभ्यामगम्येतेरिति यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपातं विवक्षितं ॥
 अतस्तरेणानुपातमाविवाक्षितमित्यर्थः । स्यादेतत् यथा सत्यसंकल्पत्वादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ॥

एवं शरीरेषु पश्यन्ते। शरीरस्य ब्रह्मणोऽन्वेदत् शरीरगुणश्च वमनो मयत्वाद् यो ब्रह्मणीत्यनेन जातुम्
त्रकारः। अनुपपत्तेस्तु न शरीरः। यत्तद्देवो वामसमारोप्य धर्माः समारोपविषये संभवति। ननु विषय
धर्माः समारोप्य इति। तस्ये तत्तत्स्थानं। अत्राह चोदकः। कः पुनरयं शरीरो नामेति। न तावद्देहप्रतिषेधा
द्देहव्यपदे शास्त्रे भेदा वेकत्र भाविको भवेति तु मर्हतीति विशेषादियुक्तं। तस्माद्देहकमिदं तात्त्विकं मतात्त्विकं
भवेत्तत्रैव। तत्र यो वापि र्थापमेजा देत प्रतिपादनपरत्वाद्देहात्ता नां देहाग्राह्यं। हिणौ श्वमानां तरस्याभा
वात्तद्वाधीत्युक्तेनाह तमेव परमार्थः। तथा चानुपपत्तेश्चेत्याद्यसंगतार्थमिदं त्रयं। परिहृयति। सत्यमे
तत्परएवात्मा हेतुद्विषमनोबुद्ध्युपाधिनिर्विच्छिद्यमानो वाळः शरीर इत्यपचर्यते। अनाद्यवि
द्यावच्छेदकञ्च जीवभावः परएवोत्मा स्येतो मेहेनोवभासते। तातुं इच्छां जीवनामविद्या। ननु निरु
पाधि नो ब्रह्मणः। न वा विद्यायां सत्यां जीवात्मविद्यौ सागः सति न जीवात्मविभागे तदाश्रया विद्ये न्यायश्च
यमिति सांप्रतं। अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजां कुरवदनवत्कृत्तेरपोगात्। नवसर्गस्य सर्वशक्तेश्च
स्यतः कुतो कस्मात्संसारिता योऽहं। परिहृतं तत्रः सौम्येन बंधनागारे प्रवेश्य तनतुस्वतंत्र इति वाच्यं। ननु त
दागस्य जीवस्य संप्रति तनीत्यनागारप्रवेशितायेना बुद्ध्युत्पत्तिः किं त्विषमनादेः पूर्वपूर्वकस्मा विद्यासं
स्कारनिबन्धनानां नुयोगमर्हति। ननु तावता ईश्वरस्यानीशता। ननु पकरणाद्यपि कृता कर्तुः स्वात

आविर्भूतं तस्माद्यत्किं विदेतदपीति । विशेषादिनिवक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्म्यं कर्तुं विशेषं प्रति-
 पादयितुं । तथा च विद्याकाङ्क्षितः सुखादिदि संभोगोऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते । ननु निर्मुक्तनिश्चि-
 त्वाविद्यातदासनस्य शुद्धवृत्तस्य भावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमिति रोहितायै । **अत्रावशानस्य**
लक्षणम् । कठवल्लीषु पद्यते । यस्य अमुचक्षत्रं शोभे भवतनुदनः प्रत्यक्षं स्मोपसेवनं करुणा वेद यत्र
 सति । अत्रावशानो दनोपसेवेनैव सूचितः काश्चिदत्राप्रतीपते । अत्रैवं बभौकता वा सं-
 दृष्टता दास्यात् । न तत्र स्ततस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति अनग्रन्त्यो आनिवाकशीतीति भोक्तृता प्रति-
 वेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृता निधानात् । तयो रन्यः पिप्यच्छत्वा द्वितीतीति तत्परिणोक्तत्वं ततो
 मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतीपतयं ब्रह्मैवादिवा स्य कार्यकारणसंघातो भोगाय तनतया वासा-
 द्भावा संभवति भोग्यं । अथ नु सं-
 दृष्टता भोक्तृता । ततस्त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनां प्रश्नोप-
 पच्छेः सं-
 दृष्टत्वं स्याद्विशेषाद्भवति संशयः । किमत्राग्निः । अहो जीवः । उत परमात्मेति । तत्रोदन-
 स्य भोग्यत्वं न लोके प्रसिद्धं भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते । वरमनुसं-
 दृष्टत्वं भित्तिभो-
 क्तृता । तथा च जीव एव । न जायते नापि म्रियते इति वत स्यैव स्मृतिः संसारकाळेपि संस्कारमात्रेण
 सि ३

तस्यावस्थानात्। दुर्ज्ञेयत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात्। तस्माद्जीव एवात्रे होषास्य इति प्राप्तां। यदि तु संतु-
र्त्तत्वं तथाप्याग्नि रता आग्ने रन्ता इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां। एवं प्राप्ते निधीयते। अत्रात्र परमात्मा
कुतः। वराचरग्रहणात्। उन्नेयस्यो ह न इति च मृत्युर्गस्योपसेवनमिति वक्ष्यते। तत्र यदि जी-
वस्य भोगायतनं तपा तत्साधनं तपाचकार्यकारणसंघातः स्थितो न तत्सोदनः। न त्वोदनो
भोगायतनं। नापि भोगसाधनं। अपि तु भोग्यः। न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्य-
त्वं मुख्यं। न चात्र मृत्युरूपसेवनं तपा कथ्यते। न च जीवस्य कार्यकारणसंघातो ब्रह्मक्ष-
त्रादेरूपोक्तः। कस्य विक्रमस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्। ननु सर्वस्य जीवस्यांतेन ब्रह्म-
क्षत्रविषयभारि जीवस्यावृत्तं नैव भोजोति। किमंगपुन मृत्युपसेवनं प्राप्तं वराचरं। न चोदनपदा-
त्प्रथमाद्यगत भोग्यत्वा लुपेधेन यथा संभवमवृत्तं योज्य इति युक्तं। न त्वोदनपदं श्रुत्या भोग्य-
त्वमाह किंतु लक्षणमात्रवत्त्वात्। न च लुपेधेन मृत्युर्गस्योपसेवनमिति वक्ष्यते ब्रह्मक्षत्रं वेति-
श्रुतीसंकोचमहेतुः। न च ब्रह्मक्षेत्र एवात्र विवक्षिते मृत्युपसेवनेन प्राण कृन्मा शोपस्थापना-
त्। प्राणिषु प्रथमतः न च ब्रह्मक्षेत्रोपस्थापनस्योपपत्तेः। अन्यविह ते रशावृत्तात्। अनर्थत्वा

ज्ञेयतया च वशवत् संतुर्लभं परमात्मन एव नाग्नेर्नापि जीवस्य । तथा च न ज्ञापते म्रियते वा विपश्चि-
 दिति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति । कर्तव्या देवै यत्र सरति च दुर्ज्ञानतोपपत्त्यते । जीव-
 स्य तु सर्वलोको प्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानिता । तस्मादतो परमात्मेति सिद्धं । गुहां प्रविष्टा वात्मानो हि
 तदुर्ज्ञानात् । संशयमाह । तत्रेति । पूर्वेण ह्यप्रयोजनमाह । यदि बुद्धिर्जीवाविनि । सिद्धांतप्रयो-
 जनमाह । अथ जीव परमात्मानाविनि । औत्सर्गिकस्य मुख्यता वच्छात् । पूर्वेण सिद्धांतप्रयोजन-
 मवश्यं भावीति यावत् । समाधत्ते । अत्रोच्यते । अध्यात्मिकमधिकारादन्योतावत्पातारा-
 न्नकारो कव्यमितुं । तदिह बुद्धेरचेतन्येन परमात्मनश्च नो कृत्व निबोधेन जीवात्मैवैक-
 पातापरिशिष्यते । तस्मिन् सृष्टीरुपदधातीति बह्विवचना नुरोधादपि वत्सं सृष्टतां स्वार्थस्यति-
 वत्तदोच्छेदस्य स्वार्थमज्ञाते तरेतरमुक्तं पिबदपि वत्परो कवतीत्यर्थः । अस्ते वा मुख्येव ।
 तथापि न दोषरत्पाह मदेति । स्वातंत्र्यं च ह्येकं । कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पायमिदुरप्यस्तीति सो-
 पिकर्ता । अतएव चोदुः । प्रकाशपतिमकरोत्येवति । एवं करणस्यापि स्वातंत्र्यं विवक्ष्यमा-

कथं वि त्कर्तृत्वे। यथा काष्ठा नि पचंतीति। तस्मात्तुरव्य त्वेप्प विरोध इति। तदेवं संशयं समाधाय
पूर्वपक्षं गृह्णाति। बुद्धिः होत्रत्वाविति। निप्रता धारता बुद्धि जीव संभविनी। नहि क्लेशाक्त व्यधि
नमुक्ता। सर्वं ते परमात्मनि। न तपि वंताविति वत्प्रविष्ट पदं प्रपिष्ठा। हाणि कंयुक्तं। सति मुखार्थ
त्वेष्वादि कत्वा योगात्। बुद्धि जीवोश्च गुहा प्रवेशो पते। अपि च। सुकृतस्य लोका इति सक
तब्रह्म लोकाव्यवस्थानेन कर्म गोचरा नाति क्रम उक्तः। बुद्धि जीवो च कर्म गोचर मनति क्रान्तौ
जीवादिभ्यो कृतं या बुद्धि स भोगसाधन तया धर्मस्य गोचरे स्थितौ। न तु ब्रह्म तस्या पदा यत्र त्वा
न किंचिच्छाया तया विनश्यति तमः प्रकाशा बुक्तौ। न व जीवः परमात्मनोऽभिन्नश्च तमः प्रकाशरू
पत्वात्। बुद्धिस्तु ज्ञातया तम इति शक्यो पदेष्टुं। तस्माद् बुद्धि जीवात्रैव कथ्येते इति। तत्रापि त्रेते
दिविकित्ता पनुत्त ये बुद्धे भेदे न परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते। एवं प्राप्ते निधीयते।
अतएव नेन जीवात्मानि स्थितो स्पष्टिती यतां। ब्रह्मणो वत्सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया। प्रथमं स
द्धिती यतां यत्वे ब्रह्मणा वगते सति। गुहा श्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः। गौः सद्धिती ये

लफले सजाती येने वगळा तरेणा वगळते ननु विजाती येना आदिना । तदिह जेत नो जीवः स
 नृपेयचेतनां तरेने वगळणासद्विती यः प्राप्ती यतेन त्वचेतनपाविनूपयावु ह्यातं देवं अतं पि
 त्वेतावित्यत्र प्रथम म वगते अहमिति तदनु रोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं सा व्यग्रामे हारि रि
 विवक्ष्योयं बह्वर्हं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतं प आहुः ॥ तदिह मुक्तां तद्दर्शनादि नि
 तस्य ब्रह्मणो यो ह्येवमत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिनि । एवं प्रथमा वगत ब्रह्मातुरो धेन सु कृतव्यो
 क नान्वित्वमपि तस्य व्यग्रणया रुचिन्मायेन गमयितव्यं । छाया त पत्वमपि जीव स्यापि द्याश्रय
 तमा ब्रह्मणश्च शुद्ध प्रकाशभावस्य तदनाश्रयतया मंतव्यं । इममेव न्यायं द्वा सुपर्णा त्पराय ॥८९॥
 हा उरणे कृत्वा विंते पायेत्यति । एष एव न्याय इति अत्रापि किं बुद्धि जीवौ उत जीव परमान्मना
 विनि संशय करण नृपाया बुद्धे रे ह्यं लिपिंतीति च कर्तृत्वोपचारे त बुद्धि जीवा विह पूर्ण ह्य
 पित्वा सिद्धांतमित्यं सिद्धांतं श्रुत्वा कृता स्फोरिताः । तद्दर्शनादि समर्पने वृद्धे पुरुषो निमग्न
 इत्यत्र मंत्रे न स्व बुद्धेय कर्तृत्वे संभवति करणे कर्तृत्वोपचारे युक्त इति । कृत्वा विंता मु द्वा रयति ।
 सत्यत्वं बुद्धिः । चाकते । सत्त्वो द्युति । सिद्धांतार्थं ब्राह्मणं व्याचष्ट इत्यर्थः । निशकरोति । तन्नेति ।

येन स्वप्नं पश्यतीति। येनेति करणमुपदिशति। ततश्चेति न कर्तारं सूत्रतोयं शरीर उपद्रुतेति।
अस्मिन् तस्यार्थिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः। वचनविरोधेन्यापस्याभासत्वादि
त्यत आह। नाप्यस्य पूर्वपक्षं भजत इति। एवं हि पूर्वपक्षमस्य न जेतुं यादे। हेनैत्रसे संसारिणिप
यं वल्येत तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्यवस्यन् पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः। अपिच। तवेतौ सत्त्व
हेतौ न उवाच एवं विदि किंच न रज आध्वं सत इति रजोऽविद्यानाध्वं स न मेवं विदिकरोतीत्येताव
तैव विद्योपसं हारं जीव ब्रह्मात्मपरतास्य व्यपनर त्याह तावता चेति। बोद्धव्यं। कथं पुनरिति। तर्हि
हृत्ति। उच्यते। नैव श्रुतिरिति। अनश्न जीवो ब्रह्माऽस्मिन् कश्चीतीत्युक्ते शंक्येता। यदि जीवो ब्रह्मा
त्माना नाति। कथं तस्य स्मिन् कृत्वा वगमः। सैतन्यसमानाधिकरणं भो कृत्वा प्रवभासत इति तन्नि
रागमाह कृतिः। तस्यैव विषयवत्त्वाद्वा इतीति। एतदुक्तं भवति। नेदं भो कृत्वं जीवस्य तत्त्वतः अपि
तु पुद्गलसत्त्वसुखादिरूपपारेण तद्विति स्थायापत्या उपपन्नवैतन्यमिव भुङ्क्ते। ननु वनवतो जीवः
वदन्मा भुङ्क्ते। तदेतच्छ्रौतं सभाष्ये कृत व्याख्यानं। तदनेन कृत्वा विनोद्घाटिता। अत्रर उपपत्तेः।
न च तस्य भुङ्क्ते पदेनादित्यनेनैव तद्गतार्थः। सति रवच्छत्राय मृतत्वादपो यत्सैव प्रथमः प्रतिबिम्बः

जजीवदेवतास्य संभविना तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवात्र विवाहितं। साक्षाद्ब्रह्म
 दोषादानात् उच्यते। एवमुच्यते। तस्मात्तत्त्वस्यैवैवमुच्यते। परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिवि
 वेतुमुच्यते। उपक्रमवशात्पूर्वमितरेषां विवर्णनं। कृतं न्यायेन। यानि वस्तु स्वस्ववशानुस
 र्गमविद्यंता विस्मयन्ते। जीवपरमात्मनो अथमावगतावेति तदनुशोधेन गुहाप्रवेशादप
 यश्चैव गता व्याख्याताः। न हि तेषां पितृणां पुरुषोद्देशत इति प्रत्यक्षाः। निधानात्।
 प्रथममवगतं ह्यप्यपुरुषे तदनुशोधेनामृतत्वात्तयन्चादयः स्फुटं कथं विद्यास्येयाः तत्र
 तत्त्वं कतिपयं क्षणावस्थानात्। अमयत्वमचेतनत्वात्। पुरुषत्वं पुरुषार्कत्वात्। आत्मत्वं
 कर्तृविकाया आपनात्। ब्रह्मरूपत्वमुक्तं रूपा मृतत्वाद्विषयानात्। एवंवा मनीषादोष्यस्तेत्येव
 कथं निजे तभाः। कंच श्वं वेत्यादिनुवाक्यमग्नीनां नाचार्यवाक्यं निपंतुमर्हति। आचार्यस्तु ते गति
 वक्तेति गत्यंतशब्दे प्राप्य। ननु कथं विद्यामि प्राप्य। तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्व
 ज्ञः संभवमात्रेण तु जीवदेवते उपन्यस्ये। बाधकांतरोपदर्शनायव। स्वदृश्यत इत्यस्यात्राभा
 वात्। अत्र स्तद्वर्णोपदेशादित्यनेन निश्चितं कृतत्वात्। एवं प्राप्त उच्यते। य इति। अनिष्टमात्रेण

देसर्वेनामपदेसती। प्राप्स्यस्यति त्रितस्यार्थे न वेतामसि धा कृणी। सन्नि त्रिताश्वपुरुषात्मादित्र।
दास्तेवनया वत्सार्थमसि दधति ता वत्सर्था नाम भ्यां नार्थनुषोपनिधीयतरतिकुतस्तदर्थस्या
परोक्षता। पुरुषात्माश्वो वत्सर्था नाम निरपेक्षोश्चरसतो जीवे वा परमात्मनि वावर्तेते इति। न च
तणे अक्षरि प्रत्यक्षदृशेनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यययितार्थानुरोधेन यद्वरति च दृश्यतर
ति च यथा संभवं व्याख्यायं। व्याख्यातं वा सिद्धं वदुपपदानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं परोक्षं वा
विदुषां शास्त्रतु उपपत्तिरेव परोक्षपि दृढं मात्प्रत्यक्षं वदुपपत्त्यर्थं प्रशंसार्थमित्यर्थः
अपि नातदेव चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते पन्नेतुं शक्यं। अस्मिन्वा रूढत्वमृतत्वा दयो वदुव
त्सार्थमप्यनेतुं न हि स्वसत्ताक्षणा वच्छानमात्रममृतत्वं भवति। तथा सति किं नामना मृतं
इति व्यर्थं ममृतपदं। अमा नये अपि चेतनधर्मो नावेतने संभवतः। एवं वा मनीत्वादयो
यानां ब्रह्मणो नेतुं शक्यः प्रत्यक्षमपदे शश्वोपपादितः। तदिह मुक्तं उपपत्तेरिति। एतदमृत
मभयमेतदुल्लेखे तस्या दृष्टां का। ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण वक्षरे वस्थानमु
पदिश्यतरति। तत्परिहरति श्रुतिः तद्यद्यप्यस्मिन्सर्वार्थबोहकं वासि संति वर्त्मनी एव गच्छतीति

वत्प्रणीपस्थाने। एतदुक्तं भवति॥ निर्वर्णपर्यन्तं चरस्य निर्वर्णं च श्रुते वस्थानमनु रूपमिति।
तद्विदमुक्तं। तथा परमेश्वरानु रूपमिति। संयद्वा मादिगुणोपदेशाश्च तस्मिन्नुपलब्धिकल्पते।
द्युते। स मवेतार्थत्वात्। उ प्रतीतिविवादेषु तु असमवेतार्थः वननीयो। नि संभजनीयानि शोभ
नानि। पुष्पफळानि वामानि। मघंति संगच्छमानानि वामन्यनेनेति संयद्वा मः परमात्मा। तत्का
रणत्वात् पुष्पफळोत्सवेः। तेन पुष्पफळानि संगच्छते। स एव पुष्पफळानि वामानि नयति लोका
मिति वामनीः। एष उ एव वामनीः। भा मानि भानानि तानि नयति लोका मिति वामनीः। तदुक्तं
त्वात् पे वभात्रमनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति। स्थानादि व्यपदेशात्। अत्र
कोत्रमिदं सूत्रं। अत्रां कामाहो कथं पुनरिति। स्थानेनो हि स्थानं मत्तद्वत्। यथा यादसामिदं
तत्त्वमस्य व्यपदेशोऽयं स्थानं परमात्मनः परममत्तद्वत् इति शंकायः। परिहरति। अत्रोच्यते
ति। स्थानान्यादयो येषां ते स्थानादयः नम रूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात्। सर्वगतस्यैकस्था
ननिपमो नावकल्पते। ननु नानास्थानत्वं। न कसरवनानासूचीपाशादिस्थानत्वं। विशेषस्तु
ब्रह्मणस्तानि तान्युपासना स्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः। अपि च। प्रकृतानुसारद्वि

मैकात्रप्रत्येतत्पुं। ननुप्रतिविं वजी व देवता इत्याहु सूत्रकारः। सुखविशिष्टा निधाना देवच
एवंखलु पारम्यायते। उपकोसलोठुवैकाम व्यायनः सत्यकामे जावाळे ब्रह्मवर्षमुवा सतस्या
चार्यस्य द्वा द सावर्षाण्यग्नी नुपचचाररसः आवापोऽन्या ब्रह्मचारिणः स्वाध्याय पश्चादुपि
त्वासमावर्तमाप्ता सतमेवैकमुपकोसलं न समावर्तयति स्म जाययावत्तस्मावर्तनायाऽर्चि तो
वित्तं न नमवधीर्षाचार्यः प्रोषितवान्। ततोति ह न मानसमाग्निपारि वरणकुशळमुपकोसलं ये
त्यत्र योग्यः वरुणा यगधी न चेतसः अदृधानापोऽमेहृद कतये समेत्य ब्रह्मविद्यामू विरे प्राणो
प्रकृज्जख ब्रह्मेति। अथोपकोसल उवाच विज्ञानाग्र्यं प्राणो ब्रह्मेति। साहे सूत्रात्मा विभूतिमत्
या ब्रह्मरूपा विना वा दुमेति। कंचतु रवंच ब्रह्मेत्येतन्न विदुर्नो नो जीमि। न हि विषये इय संपर्क
जसु र्वमनित्यं लोक सिद्धं स्वच भूताकाशमयेत न ब्रह्म भावेतु मर्हति। अथैनममयः प्रत्यु
चुः यद्वा वकंत देव रवं प देव रवं त देव कामिनि। एवं संसृपो त्का प्रत्ये त्येकं च स्वविषया विद्यामूचुः॥
अथैवमग्नि रत्नमादित्य रत्यादिना। पुनस्त एव संभूयोचुः। एकाशोऽप्यते स्म द्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्व
विषयान् आचिद्या। आत्म विद्या नास्माभिः संभूय पूर्वमुक्ता। प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्म रवं ब्रह्मेति। अ

चार्यस्तुते गतिं वक्ता ब्रह्मविद्ये मनुक्तास्मान्निर्गतिमात्रत्वं वशिष्ठं नोक्तं। तत्र विद्या फलप्राप्तये
 जावाळस्त वा यो वा ब्रह्मतीत्युक्ताऽग्र यत्तु परे मेरे। एवं भवस्थिते यद्वाचकतदेव स्वं तदेक
 मिमेतद्वाचकं भाष्यकारः। तत्र स्वं शब्द इति। प्रतीकाभिप्रायेणेति। आश्रयांतरप्रत्ययस्य
 यांतरे द्वेप प्रतीकः। यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु ध्रुवस्थिते। इहमेव तद्ब्रह्मं ते
 यं मन्ता मेति। तथेहमेव तद्ब्रह्म पदना काशमिति स्यात्। नवैतत्प्रतीकत्वमिष्टं लोकि कस्य
 अस्व स्मसा धनपारतन्त्र्यं च। पिच्छं तावा प्रयत्नेन सह वर्तत इति सामपं मुखं तदेवं व्यतिरे
 वमुक्तो भवमात्रेण गुणमाह। इतरेतरविशेषितौ त्विति। तदर्थं मोर्विशेषितत्वाच्छब्दावपि वि
 शेषणयोगेन वर्तते। तादृशाचस्वेन सुखं विशिष्यमाणं सामया व्यावृत्तं निशमयं भवति।
 तस्मादुपपन्नमुत्तमोपादानं। ब्रह्मशब्दक्या सस्य प्रयो जनमाह। तत्र द्वितीय इति। ब्रह्मदेवकं
 पदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः। एवं स्वं पदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कं स्वं पदयोस्ते ब्रह्म शिरसी।
 तयोर्भावो ब्रह्म शिरस्त्व। अस्तु प्रस्तुते किंभापातमित्यत आह। तदेवं वाक्योपक्रम इति। नव

॥८१॥

॥८१॥

अग्निः पूर्वनिर्दिश्यतां ब्रह्म यएवोद्दिष्टीत्याचार्यवाक्येऽपि तदेवानुवर्तनीयमिति नु कुत इत्य
 तज्जाह। अत्रार्थस्तु ते गतिं वक्तुं त्वं गतिं प्राप्तां ध्यानामिति। यद्यप्येतत्प्येते निन्ने व कृणीवाक्ये
 तथापि पूर्वेण वक्त्रा एकवाक्यतां गमिते। गतिं प्राप्तां ध्यानात्। किमुक्तं जवति। तुभ्यं ब्रह्म वि
 द्यास्मात्पितृभ्यः दिष्टा तद्विदुस्तु गतिं नोक्तां तां वा किं विदुः कमाध्ये यं पूरयित्वा ५ वाये वक्ष्यती।
 तदेनेन पूर्वा संवत्सराचार्येण विवक्षा वारितेति। अथैवमग्नि निरुपदिष्टे प्रोक्षित आचार्यः क
 ल्पेना जगाम। आगतं श्वरी क्यो प कोशळ मुवाच। ब्रह्म विदुः इव ते मुखं प्रसन्नं भाति। कोनु त्वा
 मनुवा शासति। उप कोशळस्तु द्वीणो भीतश्च कोनु मा नुस्मिप्यात्। स गवत्प्रोक्षिते त्वपीत्यापात
 तो यत्तां पुनिर्वध्यमानो यथा वृद्धीनामनु शासनमवोचत्। तदुपश्रुत्य वाचार्यः सुविरं क्रिष्टे
 उप कोशळं समुपजात दृष्ट्वा हृदयः प्रत्युवाच। सोम्य किं ब्रह्म मम ध्यानं ब्रह्म सा कल्येन बोधत्।
 तदहं तुभ्यं सा कल्येन वक्ष्यामि। यदनुजव माहात्म्या यथा पुष्कर पद्मा रं आपो नास्ति श्लिष्यं
 त एवमेवं विदि पापं कर्म नास्ति ह्यत इति। एवमुक्तं ब्रह्माचार्यः उप कोशळः। ब्रवीतु मे
 स ग वानिति। तस्मै ह्यो सैवावाचार्यो विरादिकां गतिं वक्तुमनाः पदुक्तमग्निनिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म

[illegible]

चेत्यपि सूत्रं व्याख्यातं। अनवाच्छितेरसंनवाद्यत्रैतरः। पृथो द्विणीति नित्यवत् श्रुतं अनि
 त्येष्टाया पुरुषेनावकल्पते। कल्पना गौरवं वास्मिन् यक्षे प्रसज्यत इत्याहुः। न च उपासनका
 व्यति। तथा विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशो उपासना। न च दृष्टवरा ब्रह्मण श्रुतत्र तत्र श्रुतपूर्वत्वार्थः।
 श्रीधारादिभिः। अस्माद्ब्रह्मणः त्रैलोक्यमतिरोहित्वार्थः। अंतर्वाक्यं यि देवादिभिरुक्तं तत्रैव पदेषु शास्त्रे
 वेदादिभिरुक्तं देहेनान्यद्वनियम्यति। तस्मादिदं शरीरं श्रुतनात्मा तर्थात्। तां स जेतुं प्रवृत्ति
 मयि मयि कार्यं जेतुं न स्पृशरीरे। द्विपादौ वा शरीरेण वा वा इपादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्र
 ह्मणो भविष्यतीति। नाहं जातु वयं कुरः। कुरज्जबिजा जायते। न ह तेन जन्म दृश्यते तत्त्वत
 दृष्ट्या हिमं वेदितं अंतस्मात्परमात्मनः। शरीरे दिष्टां दिशतु तस्मात्तर्थात् प्रिताया असंनवात्।
 न स्पृशवापि व्याधिसिमानं वत्या वा हे व ताया अनिमाद्यैश्चर्ययोगिनो वा योगिनो जीवा
 त्मनो वा। तर्थात् तस्मात्। तत्र यद्यपि प्रधानस्या दृष्टत्वा श्रुतत्वा म तत्वा विज्ञातत्वा निमित्तं
 तथापि तस्मात्चेतनस्य दृष्टत्वा श्रुतत्वा विज्ञातत्वा नां श्रुतानां नाम भावात्। अनात्मत्वाद्यैष त आत्मे
 ति श्रुतैरनुपपत्तेः। न प्रधानस्यांतर्मा मिता। यद्यपि पृथिव्याद्यनिमानि नो देवस्यात्मत्वमस्ति।

अहंत्वाद्यश्च सह दृष्टत्वादिति तु पपद्यंते । शरीरं द्रियादि योगश्च मृत्ति ये वयस्याय
तनमग्नि षोको मनो ज्योतिरित्यादि श्रुतेः । तथा पितृस्य प्राते नियतं यमा नाद्यः सर्वा षोको न
तरो यमयनियः सर्वाणि कृतानि तरो मे यतीति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः । योगीनुपपद्यिष्येक
कृतवासीतया सर्वा षोको कृतानि नियतं तु मर्हति । तत्र तत्रानेकविधे हेतुं द्रियादिनिर्मा
णेन स एव कथा भवति त्रिधा भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः । तथापि जगद्धा पारवर्जं प्रकरणादिति वक्ष्य
माणेन प्रायेण विकारविषये विद्यासिद्धिं ना व्यापाराभावात् सोऽपि नां तर्ह्यमी । तस्मात् सारि शोभ्या
स्वात्त्वं एव वेतनो हेतुः । द्रियादिमार्गदृष्टत्वादिसंयन्तः स्वयमदृश्यादिः स्यात्मानि वृत्तिविरो
धः दृष्टः स देहनाशोऽप्यनाशगत् । अन्यथा मुक्तिक कळो पभोगाभावेन कृत विप्रणा साकृत्
भ्यागमप्रसंगात् । आत्मनिति वृत्तिनिवासे देवि कथं विदुः दोषचाराः स न वेगैः कास्मिन् प्रति
ष्ठितः स्ये म हि मीति वत् । यस्मात्मानवेदति तस्य आत्मनि वृत्तिविरोधानि प्रायं पस्यात्मा शरीर मि
त्मादेव सर्वं स्ये म हि मीति वदो जनीयं यदि पुनरात्मनोऽपि नियंतुरन्यो नियंता भवेत् वेदिता
काततस्तस्याप्यन्यद्व्यन वन्था स्यात् । सर्व षोको कृतनियंतृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा । तदु

पाणिनीयौ हि धर्मा धर्मौ नि य छु त र त्य न पा द्वा रा जी वो नि य छ ति । एक व च नं च ज्ञा त्वा नि प्रा ये
त स्मा जी वा त्मे वा त्वा र्था मी न पर मा त्मे ति । एवं प्राप्ते नि धी य ते । हे हे । द्वि पा दि नि य मे ना स्म दे हे । द्वि
यां त रं । त त्क मे पा णि तं त्थे त द वि धा जितं ज ग त् । श्रु ति स्मृ ती ति हा स पु रा णे षु ता व द व भ
व तः । सर्व त्वा स्म सर्व वा क्तेः पर मे श्व र स्य ज ग द्यो नि त्व म न ग म्य ते । न त त्पृ थ ज्ञ न सा धा र ण्या नु मा
ना मे ना म म वि रो धि ना श क्य म हो तुं । त था च स र्वे वि का र जा तं त द वि धा त्वा किं परि णामः तस्य शरी
रं । द्वि पा दि स्थाने वर्त त र ति य था य थं पृ थि या दि दे व ता दि कार्क्यं कर णे स्ताने व पृ थि या दि दे व ता दि न्
रा को ति नि पं तु । म न्वा न व र्छा न हि नि पं तं त रं ते न नि य म्य ते । किं तु मो जी वो नि यं ता लो क सि द्धः स
पर मा त्मे वा पा द्य व छे द क ष्मि न भे दः । त था र व्या तं यै र त्य स ह वै द वि दि तं । त त्कु तो नि पं तं त रं कु
त न्वा न न र्त्वा । त था द न्वा न्नो त्ते स्ति द्र ष्टे त्पा द्या ज्ञा पि श्रु त य उ प प न्ना र्थाः । प र म्प र्थ तो त र्था मि णो
ऽन्य स्य जी वा त्म नो द्दृ ष्ट र न्वा ता द वि धा क ष्मि त जी व पर मा त्म से हा श्र म्प र्त्त ता द्द ले य भे द श्रु
त यः प्र त्य ह्वा ही नि प्र म्प र्ण नि सं सा रा नु भ वो वि धि नि षे धा श्र म्प र्त्त जितः । एवं वा थि दे वा दि ल्ळे क स्यै
वा त्तं पा मि णाः प्र त्य कि ज्ञा नं स मं ज स व व ति यः स र्वे लो का न्यः स र्वा णि च भू ता नी त्र य र त्य क

वचनमुपपद्यते। अमृतत्वं च परात्मनिस्य प्रजसं नान्यत्र। य आत्मनिति ह्युक्तिरित्यादावनेहोप
 चार के शो न ता विख्याते। तस्मात्परमात्मनो न यामी न जीवादि रिति सिद्धं। पृथिव्यादेस्तनपित्ततम
 धिदैवैः सर्वलोकेष्वित्यथि लोके। सर्वेषु वेदेष्वित्यथि वेदेषु। सर्वेषु यज्ञेष्वित्यथि यज्ञेषु। सर्वेषु
 भूतेष्वित्यथि भूतेषु। प्राणायामात्तमथात्मं। सत्त्वाद्या अप्रसिद्धत्वादेत्युपक्रममात्रपूर्वपक्षः। इ
 शानादिक्रियायाः कर्तारि प्रवृत्तिविशेषात्कर्तारि आत्मनिवृत्तिविशेषादित्यर्थः। अदृश्यत्वादिगुणको
 धमो के। अथ पश्ययात दक्षरमाधिगम्यते। पन्न दृष्टेयं बुद्धी। त्रैविद्याविषयः। अग्राह्य कर्मे द्विपाशा
 वः। अगोत्रं कारणरहितं। अवर्णं ब्राह्मणत्वादि नैही न किं वळमिद्विद्याणा प्रविजयः। इद्विषय
 पश्यनसंतीत्याह। अवर्णः श्रोत्रमिति बुद्धी द्विषाण्युपलब्धयति। अयाणि पादमिति कर्मे द्विषा
 णि। त्रित्यविभुं प्रभुं। सर्वगतं सुसूक्ष्मं दुर्विज्ञानत्वात्। स्मादेतत्। नित्यं सत् किं परिणामि नित्यं नेत्याह।
 अय्ययं कुरुस्त्वमित्यमित्यर्थः। परिणा मो विवर्तो वा स्वरूपस्योपलब्धयते। विहात्मनानुसारूप्यं जडा
 नानोपपद्यते। जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयतां। यो निशब्दो निमित्तं चेत्कतो जीवनिशक्तिर्या।
 परिणाममानस रूप एवाहृषिणा प्रादृष्टः यथोर्णनात्तिळा लो परिणामात्मा भूता ततवस्तस

रूपाः । तथा विवर्त्ता अपि विवर्त्तमानसं रूपानि एव न विवर्त्तयन्तः । यथारजुर्विवर्त्तयतीति शङ्खे रजसं रूपानि
न जातु रजसं कुर इति विपर्ययस्येति । न च हेमपितृ परिणामो भवति लूतांतुः । तत्कस्य हेतोः । अतः
तच्चैव रूपानि । तस्मात्प्रधानमेव ज्ञातुं ज्ञातुं ज्ञातुं ज्ञातुं यो निरिति पुंस्ते । स्वविकाशनश्च तदिति
तदक्षरं । यः सर्वविविधिति वाक्ष्यतात्पर्यस्यारब्धानां । अक्षरात्परतः पररतिश्च ते । न हि परस्मात्
दातानो ऽर्गद्विकार जाते सच परस्मात्प्रधानादृते ऽन्यदक्षरं संभवति । अतः प्रधानात्परतः
परमात्मा सर्ववित् । कूतपोनिस्त्वक्षरं संभवति । अतः प्रधानात्परतः परमात्मा सर्ववित् । कूतपो
निस्त्वक्षरं प्रधानमेव तच्च सारब्धानि मतमेवास्ति । अन्यतस्याप्रामाणिकत्वाच्च तत्रपरितुष्य
ति । अस्मिन् तर्हि नामवर्त्तनं । तत्तु वल्लु ज्ञातुं मानि वाच्यमानि वाच्यस्य ज्ञातुं स्यान्नामरूपप्रपञ्चस्योपा
दानं पुंस्ते सारूप्यात् । ननु पुं विवर्त्तमाना निर्वच्यो विवर्त्तयन्तः । अत्र चेत्तानामिति भाष्यं सारूप्य
प्रतिपादनं परं स्यादेतत् । स्मार्त्तप्रधाननिशकरणे नैव तदपि निशकृतप्रायां तत्कृतोस्य शक्त्यैव
तथा ह ज्ञापि वपूर्वत्रादृष्टत्वादीति । अतिवाधके ऽस्यानाश्रयणं । इह तु वाधकनास्तीत्यर्थः । तेन
तद्वैद्यते सारूप्यं सावुपवर्त्तनां ब्रह्मणो जगद्योनिता विद्याशक्त्या श्रवणेनैव रतुं विद्याशक्तिरेव

जगद्यो नित्यसंज्ञवेन द्वारो द्वारिना वो युक्तरति प्रधानमेवात्र वा को जगद्यो नित्यस्य तदतिपूर्वपक्षः।
 अथ यो नित्यस्यो निमित्तकारणपरः तथापि इत्येव निमित्तं ननु जीवात्मेति विनिगमो नास्त्यं नहे
 तुरस्तीति संज्ञेनैव संज्ञायेन पूर्वपक्षः अत्रोच्यते। २ अक्षरस्यैव जगद्यो नि काव मुक्तात्मानं
 वरं। यः सर्वं लक्षति अत्रा सर्वं लक्ष्यस्य स उच्यते। तेन निर्देशात्मा न्यात्प्रत्यक्षे लानतः स्फुटं। अक्षर
 रं सर्वं विदिष्य योनिः। नो वेतनं न वेतु। अक्षरस्य परतदतिश्रुतिस्त्वव्याकृते प्रता। अस्मत्तेष
 स्थ काया जिततो व्याकृतमक्षरं। नेहति शोडितमिवास्ति किं वितु। यत्र सा दृष्ट्या भावान् विहा
 तुरिणामः प्रपंच इति अक्षरं। विवर्तस्तु प्रपंचो यं ब्रह्मणो परिणामिनः। अनादि वा स नो
 निमा दृष्ट्यमपेक्ष्यते। नश्यत्तु वा त्वस्या रूपनिबंधन एव सर्वो विप्रमदति निप्रमानि मितं
 मोक्षे। आत शदपि कामक्रोयभयो न्मादृश्वप्रादे मानसादृश्वपवाशत्सा दृष्ट्या नपेक्षतस्य तस्य
 विचित्रमस्य दर्शनात्। अपि च। हेतुमति विप्रमेतदभावा दनु यो गो युज्यते। अनाद्य विद्या तदा
 सना प्रवाहमति तत्कृतानुयोगमर्हति। तस्मात्परमात्मा विवर्ततया प्रपंचस्तद्योनिः कुजंगरव
 रस्तु विवर्ततया तद्योनिः। न तु तत्परिणामतया। तस्मात्तद्वर्ततया सर्वलोको लोको विगात्प

तद्वद्देश्यमित्यत्र त्रुष्टौ बोधद्विषयते सौ यत्वेन ननु प्रधानं जीवात्मा वा उपास्य त्वेनेति सिद्धं । न केव
ळं लिङ्गात् । अपि तु पशुविद्येति समारम्भानादप्येतदेव प्रतिषेधव्यमित्याहुः । अपि च देवि ध्ये इति ।
लिङ्गात्तरमाहुः । कास्मिन्नुभयवदिति । भोगाभोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्तेः कौतुकि । अवच्छिन्नो हि जी
वात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तत्त्वानेन सर्वज्ञातं न वति । समारम्भात्तरमाहुः । अ
त्राप्यविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापिते । पूवात्त्येते स्ये अदृढा यत्नरूपा अष्टादशेति । पूवं ते
ननु ति अस्यापि न इति पूवाः । अतएवादृढाः केते यत्नरूपाः । नृप्यतेऽनेनेति नृपं यत्नो नृपमुपा
धि धेयां ते यत्नरूपाः । तत्र षोडशत्विजः । अतु यत्नं नोपाधिना अर्वात्विक् शब्दः प्रवृत्त इति
प्रलोपाधय अर्वात्विजः । एवं यत्नमानोपि यत्नोपाधय अर्वात्विजः । एवं यत्नमानोपि यत्नोपाधि
रेव । एवं पत्नी पत्युर्नो यत्नसंयोग इति स्मरणात् । तदेतेषां दशयत्नरूपा येषु अर्वात्विगादिबू
त्तं कर्म यत्नः यदो अपो यत्न इत्यर्थः तच्च कर्म वदे । स्वर्गाद्यवरफळत्वात् । अपि यंति प्राप्नुवं
ति । नाहि दृष्टान्तदृष्टांति कपोदिभेदफक्ता । निप्रायं विज्ञो ज्ञानभेदद्वयदेशाभ्यां च नेतरौ । विशेष

मूढादि समस्त भव वस्तुपत्तिरिति श्रुत्या म्ना पते । परत्वे तमेवं प्रादेशमात्रमपि विमानमिति । सस
 र्वेषु लोकेषु बुद्धिप्रभृतिषु भूतेषु स्थावजंगमेषु सर्वेष्वपि सुदेहे । द्विपन्नो बुद्धिजीवेष्व
 न्नमत्रिसर्वसं बोधिकलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्पदेष्वनरस्य भोक्तृत्वे जिनस्याग्निहोत्रता
 संपिपादयिष्यते । उररववेदिः वेदिस्तदुच्यते । लोमानि वहिः आस्तीर्णवहिः सानुष्णा
 त् । तदयंगार्हपत्यः । तदयानंतरं मनोत्वा तर्पणं च नः आस्पृश्यात् । तत्र हि तदने
 न पते ननु को न आत्मा किं ब्रह्मेत्यपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मानि तूदत्वेन तद
 परत्वापां बुद्धौ वैश्वानराद्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथं चिन्नेतुं युज्यते ।
 ननु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दो वरमावगतौ वैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्ये
 ते । यद्यपि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे वैश्वानर इवैवंगवत्संप्रतिवेदते नो ब्रूही
 त्मत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तस्मात्तथापि तत्समानार्थं ह्यं दोग्धवाक्यं तदुपक्रममिति तेने
 निश्चितार्थेन तद्विरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते । निश्चितार्थेन तद्विनिश्चिताय
 व्यवस्थाप्यते नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थं कर्मवच्च ब्रह्म सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेवा नवदु

॥५॥

॥६॥

॥५॥

॥६॥

न हेतुं व्याचष्टे। विनिर्दिष्टं हि। शरीरादि कपलक्षणां प्रधानादि कल्पपि इष्टं। नेदव्यपदे
 ना व्याचष्टे। तथा प्रधानादपीति। स्मादेतत्। किमागमि क संख्यामि मने प्रधान। तथा लवक
 सनमजसंस्यादित्यत आह। नात्र प्रधानं नाम किं विदिति। नूपोपत्ता साह्या। तदेतत्परमतेना
 तेषां अज्ञानाधानाभ्यां व्याख्यायत्यनेन व्याचष्टे। अन्ये पुनर्मन्यं त इति। पुनः शब्दोपि पूर्व
 स्मादि शेषं द्योतयन्त्येव तां सूचयति। ज्ञापमानवर्ग मध्यपतिततस्याग्निर्होमं। दिपूपव
 न्मन्त्रे ज्ञापमानत्वं संभवेनाकस्मात्। न कत्वव्यं केन युक्तं। प्रकरणं स्वव्येत। दिष्ट्येनेः॥
 ॥९॥ सनिधिश्च ज्ञापमानानां संविधेः प्रकरणं वळीयति ज्ञापमानपरित्यागे विश्वयेनेः॥
 प्रकरणेना नूपा निधानमिति चेत्। न। प्रकराणि नः शरीरं द्रियादि रहितस्यापि तु वत्वविरो
 धात्। न चैतावतामूहादिश्रुतपः प्रकरणविरोधा त्वाव्यत्यागेन सर्वात्मना मात्र परा इति
 युक्तं। अतएव तं विप्रकृत्यार्थं प्रकरणं वळीयस्वात्। सिद्धे च प्रकराणि नोऽसंबंधे ज्ञाप
 मानमध्यपाति त्वं ज्ञापमानप्रकरणे कारणमुपपन्नं साध्यकृता। तस्मादि रण्यग्रा र्णव्यक्त
 गवाग्राणा लना सर्वभूतांतरः कार्यो निर्दिश्यत इति सांप्रतं। तत्किमिदानीं। सूत्रमनवधेप

॥९॥

तद्वदेह्यमित्यत्र त्रुल्लोकोपादेश्यते तेन यत्वेन ननु प्रधानं जीवात्मा वा उपास्यत्वेनेति सिद्धं। न केव
ळं विंशतु। अपितु पशुविद्येति समारम्भानादर्थे तदेव प्रतिषत्तव्यमित्याहुः। अपिच द्वे विद्ये इति।
विंशतरमाहुः। कस्मिन्नुभयवदिति। भोगभोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्तेनोक्तं। अवच्छिन्नोऽपि जी
वात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तत्त्वानेन सर्वज्ञातं भवति। समारम्भान्तरमाहुः। अ
त्र प्रविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापिते। पूर्ववत्त्वे ते स्ये अदृष्टा यत्नरूपा अष्टादशेति। पूर्ववत्त्वे
नति अस्यापि न इति पूर्वाः। अतएवादृष्टाः के ते यत्नरूपाः। नृप्यतेऽनेनेति नृपं यत्नो रूपमुपा
धिर्येषां ते यत्नरूपाः। तत्र षोडशत्विजः। अतु यत्नं नोपाधिना अर्त्विक् शब्दः प्रवृत्त इति
प्रत्योपाधयः अर्त्विजः। एवं यत्नमानोपि यत्नोपाधयः अर्त्विजः। एवं यत्नमानोपि यत्नोपाधि
रेव। एवं पत्नीपत्युर्नो यत्नसंयोग इति स्मरणात्। तदेतेषां दशयत्नरूपा येषु अविगादिषु
कर्म यत्नः यद्वा अपो यत्न इत्यर्थः तच्च कर्मवदे। स्वर्गाद्यवरफळत्वात्। अपि यंति प्राप्नुवं
ति। नाहं दृष्टान्तदृष्टांति कर्मोदिदे' त्फक्ता। निप्रायं विज्ञेयं भेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ। विशेष

मूर्द्धत्वादि कं जाठर कूताग्नि देवता जीवात्मना मन्यतमस्यापि संभवति । न च सर्वलोका अप्यप
 ठभाभिना । न च सर्वपापप्रदा ठ रतिपा रिशो व्यात्परमा लोव वैश्वानर इति निश्चिते कुत पुनरि
 ति यथाशकारादादि । योऽत्र प्रतिष्ठा नानेति चेदिति । उच्यते । त देवो पक्रमानुरोधे नान्यथा
 नीयते यत्रैतुं शक्यम् । अत्राप्येव वैश्वानर शान्ति शब्दो अन्यथा नेतुमिति शं किंतु शक्तिमान् ।
 आपिना अंतः प्रतिष्ठितत्वं प्रादे शमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनोऽपरिमाणस्य च ब्रह्मणः संभवतः
 न च प्राणा दुःसाध्य करणता अन्यत्र जाठर शान्ति र्युज्यते । न च गार्हपत्य दृष्ट्यादिता ब्राह्मणः सं
 जायते । तस्माद्यथा योमं जाठर कूताग्नि देवता जीवात्मना मन्यतमो वैश्वानर एतेन तु ब्रह्म । तथा
 ब्रह्मात्म शब्दावुपक्रम गतावप्यन्यथा नेतव्यो । द्युमूर्द्धत्वा दृष्ट्या स्तुतिमात्रं । अथ वा । आग्ने
 शरीश या देवताया रे श्वर्ययोगा द्युमूर्द्धत्वा दृष्ट्या उपपद्यते इति शं किंतु शक्ति संधि अत्रोत्तरं ।
 न कुतः । तथा द्युपदेशात् । अहोचरम मन्यथा सिद्धं प्रथमा वगतमन्यथापि । न त्वत्र चरम
 स्थान्यथा सिद्धिः । प्रतीकोपदेशेन वामनो ब्रह्मेति वत् । तदुपाधुपदेशेन वामनो भयः प्राणा शरीश
 भानूपरतिव द्युपपत्तेः कल्पस्याय वैश्वानर शान्ति शब्दो ब्रह्म वचनत्वा न्नान्यथा सिद्धिः । तथा

जत्र ह्यस्य प्रत्ययस्य श्रमां तरे जाठर वैश्वानरा दूये ह्ये पेण वा जाठर वैश्वानरोपाधिनि
 वा प्रत्ययि । उपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां जसमावेश उपपद्यते । असं न वादितिसू
 त्रावप्यव्यावृत्ते । यदि वेद परमेश्वरो न विवक्ष्यतेति । पुरुषमापेक्षेन मधीयत इति सूत्रावयवं
 व्यावृत्ते । यदि केवल एवेति । न ब्रह्मोपाधि तयानापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमंतः प्रतिष्ठु पुरु
 षस्यैव परमेश्वरः । अतएव प्रत्युपपद्यते पुरुषमनूद्य न वैश्वानरो विधीयते । तथा सति पुरुषे
 वैश्वानर इति तु पदिरूपेण । एवं परमेश्वर इति हि जाठर वैश्वानर इति हो पादिरूपेण इति भा
 ष्यं विरुध्यते । अतिविशेषश्च । स यो ह्येवमग्निं वैश्वानरे पुरुषं पुरुषविद्यं पुरुषे तः प्रतिष्ठि
 तं वेदेति । वैश्वानरस्य हि पुरुषात्वं वेदगमनानूद्यते । ननु पुरुषस्यैव वैश्वानरत्ववेदनं । तस्मा
 त्स एषोऽग्निं वैश्वानरं वेदेति यदि तदः पूर्वणसंबंधः पुरुष इति तु तत्र पुरुष इत्येतु पदेश इति
 युक्तः । अतएव न हेवता कृतं च । अतएवोक्तेभ्यः अतिस्मृत्यवगत्युभूद्वत्त्वादिसंबंधसर्वलो
 कप्रत्यय फलभागीत्यसर्वपापप्रदाहात्म ब्रह्मपदोक्तमेवोक्ते तुभ्य इत्यर्थः । यो भानुनापृ

त्रिविद्यामुनेमामिति मंत्रवर्णोपि न केवलं षष्ठ्यप्रकारा विभवमात्रस्य भूताग्नेरिमपीदृशं म
 हुमानमाह। अपि तु ब्रह्मविकारतया तादृश्येणेति भावः। साध्यादप्यविरोधं ज्ञेयमिति। यत्प्रकृतं
 मूर्हादिषु विबुक्तानेषु पुरुषावपवेषु द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यंतान् जैलो क्त्वात्मनो वैश्वानरस्या
 वयवान् संपाद्य पुरुषविधत्वं काळमेतत्। तदपि प्रायेण मुख्यते पुरुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति।
 अत्रानप्यसंपत्त्या पुरुषविद्यत्वं कार्यकरणसमुदायरूपपुरुषावपवमूर्हादिषु विबुक्तानेषु
 पुरुषाणां पुरुषेण प्रतिष्ठितत्वं। समुदायमध्यपतितत्वात् तदवयवानां समुदायिनां। अत्रैव निदर्श
 नमाह। यथाहृत्ते शारवा मिति। शारवाकां उमूळस्कंधसमुदाये प्रतिष्ठिता शारवा तन्मध्यपति
 तास्यतीत्यर्थः। समाधानांतरमाह। अथवेति। अंतः प्रतिष्ठितत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं
 व्यपति। एतदुक्तं भवति। वैश्वानरः परमात्मा चराचरसाक्षी। तैर्पूर्वप्राक्षिणो लुशयमुन्मू
 ल्यमिति। निष्प्रितेवेति। विश्वात्मकत्वाद् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा विस्वेष्टां वायं नरः। तद्विकारत्वादि
 श्वप्रभवस्य। विश्वे नरा जीवात्मानोस्य तादात्म्येनेति। अतिल्यकैरित्या वमरथ्यः। साकल्येना

दुपल्लवदुपासकानां मनुयहा पानं तोपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यनकीत्याह
 अतिमात्रस्यापीति। अनिकां तोमात्रापरिमाणमतिमात्रः। उपासकानां कृते उपासकार्थं मिति
 पावत्। व्याख्यांतरमाह। प्रदेशोऽयुचेति। संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति। मूर्धनमु
 पक्रम्य बुबुकांतो। हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः। तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान्सं
 पा। पञ्चादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति। अत्रैव ज्ञात्वा ब्रह्मश्रुतिस्त्वं वाह माह सूत्रकारः। आसनं
 त्रिवै न मस्मि। अविमुक्ते अविद्योपाधिक। अस्मि तावच्छेदे जीवात्मनिसर्वव्यविमुक्तः। तस्मिन्प्रति
 स्थितः परमात्मा तादात्म्यात्। अतएव श्रुतिः। अनेन जीवेनात्मनेति। आविद्या काष्मि तं त्वं
 कोहमाश्रित्याधारार्थे पभाबः। वरणाभूः। बोधमातिरोहितार्थः। इति श्री वाचस्पतिमिश्रविर
 चिते शारीरकभाष्यविभागे भाष्ये प्रथमेऽध्यायेऽष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥
 दुर्भावाद्ययतनं स्वशब्दात्। इह ज्ञेयत्वेन व्रजोपनिषत्ते
 तेजपारवत्वेन सेतुत्वाद्देवस्याः प्रयोगतः। दुर्भावाद्ययतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हि विवृ॥

पारावारमध्यपाती। हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमनोऽर्जैविद्यारकोळोके दृष्टः। नतु बंधहेतुमात्रं। ह
डिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसंगात्। नचानवच्छिन्नं ब्रह्मसेतुभावमनुभवति। नचामृतं स ब्रह्मा
तस्य सेतुरित्युक्तं तेन च ब्रह्मणोऽदमृतमस्ति यस्य तत्सेतुः स्यात् नचापेक्षेष्टयाः प्रयोगोद
द्यपूर्वः। तदिदमक्तं। अमृतस्यैव सेतुरिति श्रवणादिति। अमृतस्येति श्रवणात्। सेतुरिति श्रव
णादिति। अमृतस्येति श्रवणात् इति विशदतयान आख्यातं सेतुरिति श्रवणादिति व्याव
पारवानिति। तथा च पारवत्स्यमृतमिति दित्ते सेतावनुश्रीयमाणे प्रधानं वासांस्वपरिकल्पितं
तत्। तस्य ब्रह्मकार्योपाहितमर्थादतया पुरुषं पावद्गच्छत् सवति पारवत् भवति पारवत्
सवति धुम्बाद्यायतनं तत्प्रकृतित्वात्। प्रकृत्या यतनत्वाच्च विकाराणां सवति चात्मा। आत्मशब्द
स्य स्वभाववचनत्वात्। प्रकाशात्मा प्रदीप इति चेत्। सवति वास्यस्तानमपवर्गोपयोगे। तदभावे
प्रधानात् विवेके न पुरुषस्यानेवधारणादपवर्गो नुपपन्नः। यदि त्वस्मिन् प्रमाणभावेन न पारितु
डित्ति अक्तता हि नामरूपवीजशक्तिभूतमव्याकृतं। तत्तत्सूक्ष्मं धुम्बाद्यायतनं। तस्मिन् प्रमाणिके
न द्वैत्योक्तस्योपपत्तेः। एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितं। अन्येतुसाक्षाद्युक्तं धुम्बाद्याते

नमादियसेतलो वापुरे वास्तु वा युवा वै गौतमसूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च कृता
 नि सदृष्टानि भवन्तीति श्रुतेः। यदि त्वात्मशब्दानि धेयत्वं प्रतिनपरितुष्यसि। न वतु तर्हि शारि
 रः तस्य नोक्तुर्भोग्याद्युप्रभृतीन् प्रत्यायतनत्वात्। यदि पुनरस्य दुर्भावाद्यायतनस्य सर्वज्ञ
 श्रुतेरत्रापि न पार्ति तुष्यसि। न वतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान्सर्वज्ञः सूत्रात्मा दुर्भावाद्याय
 तनं। तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्वं चामृतात्पर्यं लुणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते। अयमपि वायु
 ना वै गौतमसूत्रेणेति श्रुतिमुपन्यस्य तासूचितः। तस्मादयं दुप्रभृतीनामायतनमिति। एवं प्राप्ते
 तिधीयते। दुर्भावाद्यायतनं परं ब्रह्मैव। न प्रधाना व्याकृत वायु शरीर हिरण्यगर्भाः। कुतः। स्वश
 द्वात्। धारणाद्वामृतत्वस्य साधना द्वास्त्यसेतुता। पूर्वपक्षेपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते।
 न हि मृदुनुमयो मूर्तः पारवारमध्यवर्ती पाथ साविधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानवाच्या
 कृतं वा वायुर्वा जीवा वा सूत्रात्मा वाऽभ्युपेयते। किंतु पारवतामात्रपरोष्ठाक्षणिकः सेतुः शब्दो भ्युपेयः।
 तस्मात् कं पारवतवर्जं विधारणत्वमात्रेण योगमात्रादूटिपारित्यज्यप्रवर्त्यते। जीवानाममृत
 त्वं पदप्राप्तिस्मयनत्वं वा त्वानस्यापदं त एव लक्षणेऽपि स्पति। अमृतशब्दश्च भावप्रधानः।

यथा द्यो कयो द्विवचने कवचन इत्यत्र द्वित्वे क त्वे द्यो क शब्दाभ्याम् । अन्यथा द्यो के पिति स्यात् । तदिदं
मुक्तं भाष्यकृता अमृतत्वसाधनत्वादिति । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि द्युभवाद्या य
तननुपपत्त्येते । अत्र च स्वशब्दादिति तं बोधयितुं । आत्मशब्दादिति च सदा यतना इति स च द्या
दिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वे त्वेते स्य स्वशब्दाः । स्यादेतत् । आयतना यतनवद्भावः स
र्वत्र स्येति च सामानाधिकरण्यं हि रण्यगर्भेणुपपद्यते । तथा च स एवात्राख्यमृतस्येति सेतुरित्याशङ्क्य
श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह । तत्रायतना यतनवद्भावश्च बाष्पादिति । विकाररूपेऽनृतेऽ
निर्वात्येऽनिसंस्थानं यस्य स योक्तः । केदप्रपञ्चसत्यमस्मिन्मयमान इति यावत्तत्स्यपवादो दोषः
श्रूयते मृत्योरिति सर्वत्रान्वयः । तत्राप्येति त्विति । यत्सर्वमविद्याशेषितं । तत्समर्थतो ब्र
ह्मननुपपत्त्यतस्तत्सर्वमित्यर्थः । अपर आह । तत्राद्युभवाद्या यतनस्य सेतुत्वे तोचनपारवत्त्वा
स्यात् । किंतु ज्ञानयेति यज्ञानं कीर्तितं यच्च वाचो । विमुञ्चयेति वाग्विमोक्तः । तस्यामृतत्वसाधन
त्वेन सेतुतोच्यते । तद्योक्तमपि पारवदेवान्प्रधान्यादेव इति सर्वनाम्ना द्युभवाद्या यतनमा
त्रैव परमं श्रूयते न तु तद्वानं वाग्विमोचने इति सांप्रतं । वाग्विमोचनत्वेनाज्ञानेनावनयोरेव

विधेयत्वेन प्राधान्यात्। आत्मानं रक्तं द्रव्यं स्यात्पारतया विधेयत्वात्। विधेयस्य व्यापारस्यै
 व व्यापकत्वोऽमृतत्वं प्राधान्यत्वात्। न चेदमेकांतिकं यत् प्रधानमेव सर्वं नाम्नापरा मृश्यते।
 क्वचिद्व्योम्यतमा प्रधानमुत्सृज्य मोक्षतमा गुणोपि परा मृश्यते। क्वचिद्व्योम्यतमा प्रधानं
 मुक्तोपसृज्य व्यपदेशात्। द्युभवाद्या यतनं प्रकृत्या विद्यादिहोषमुक्तैर्नृपसृज्य व्यपदेशि रूप
 तैः। निश्चितं तद्वदयग्रंथिश्चरित्यादिनाति न तद्युभवाद्या यतनविषयमेव। ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृज्य
 त्वपेक्षा सर्वप्रमुच्यत इत्यादौ श्रुत्यंतरे प्रसिद्धं। तस्मात् मुक्तोपसृज्यत्वात्। द्युभवाद्या यतनं ब्र
 ह्मेति निश्चीयते। तद्वदयग्रंथिश्च विद्यासंगदे व भयमोहाः। मोहश्च विजादशोकः। परं हि रण्यम
 काद्यवरे मस्य तद्गुह्यतयोक्तं। तस्मिन् ब्रह्मणि यद्वत् दृशं न तस्मिन् स्वरूपेति विधावत्। यथा च म
 णिदीपिनं तृतीति च मार्थेति गम्यते। नाम नूय हीत्यप्यविद्याभिप्रायं। कामयेत्यहं हि म्रितारति
 कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति। नानुमानं तच्छब्दात्। नानुमानमित्यप्यलक्ष्येण नाप्याकृतमित्यपि
 दृष्टव्यं। हेतोर्न भयमपि साम्यात्। प्राणभूद्यो। चेता तच्छब्दत्वं हेतुरनुकूल्यते। स्वयं च भाष्यकृतं हेतु
 माह। न चोपनिषदि परिच्छेद इति। न सभ्यं कुसंभवति। नां ज्ञस्य मित्यर्थः। नोप्यत्वेन तद्यायतनत्वमिति

॥१०२॥

क्रिष्ट। स्यादेतत्। यदि अतस्तु वादि त्रयापि हेतुरनुकृष्ट को हेतु कस्मात् तद्व्यययोग कारणं। यावता न प्राण
 कृदनुमाने रत्ये कष्टवयोगः कस्मान्न कृत रत्यत आह। पृथग्निनि। नै रव्य पदे वादि त्रयादिना हि प्राणकृ
 दे वनिविधयता न प्रथानां तत्रैकयोगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति। प्रकरणात्। न खलु हेतुरण्यगर्भादिषु
 ज्ञातेषु सर्वे तानं भवति किं तु ब्रह्मण्येवेति। स्थित्यदनाभ्यात्। यदि जीवो हेतुरण्यगर्भा वायुर्भवो
 द्यायतने भवतः ततस्तत्प्रकृत्याऽनश्नन्नन्यो अभिवाकरीति परमात्मानिधानमाक। स्मि कं प्रस
 त्त्यतः न च हेतुरण्यगर्भ उदासीनः तस्यापि भोक्तृत्वात्। न च जीवात्मैव द्युः वायतनं तथा च स एवात्र
 कथ्यते तत्कथं न च ब्रह्मणि कथ्यते। अन्यथा सिद्धांते पि जीवात्म कथनमा कस्मि कस्यादिति
 वाच्य। यतोऽनाधिगता र्था वबोधनं स्वस्वसेना म्ना येन प्राणभूमात्रप्रतिद्व जीवात्माधिगमायात्यंता
 बवजतमस्यैविक ब्रह्मा वबोधयतं प्रति सुभाषितं। यदापि ये पुनि सत्कृते न व्याख्यानेनेति। तत्रत्यन
 श्चान्यो अभिवाकरीति जीव उपाधि रहितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनो अभोक्ता दर्शितः। तद
 न्नैव ज्ञेयतनस्य मुक्ति सत्त्वस्मात्पारमार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तं। तथावेत्थं भूत जीव कथयता अनेन मंत्रव
 यान् द्युभवा द्यायतनं ब्रह्मैव जितं भवति। उपाध्य वक्षि नश्च जीवः प्रति विहो भवतीति न पै गि ब्राह्मण

अ. १.
 प. ३

विरोधः सन्त्यः प्रपञ्चार्थमिति। तन्मध्येयैवेति मिति कृत्वा विं तयेदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः। नृमा
 नं प्रसादात्तद्विषयपदेन सन्त्यः। नारदः स्वच्छुदेवर्षिः कर्मविदनात्मवित्याशोऽप्यभात्मानं मन्यमानो भगवं
 तं जानन्मिदं महायोगीनं स नत्कुमारमुपसन्नाह। उपसद्यो वाच भगवन् ननात्मज्ञानाजानितशोकसा
 गरपारमुत्तारयतु मां ज्ञानमिति। तदुपश्रुत्य स नत्कुमारेण नाम ब्रह्मेत्युपाख्येत्फलेनारदेन पृष्ठं किं नो
 ममेक्षिभूयदति। तत्र स नत्कुमारस्य प्रतिवचनं वाग्वाच नाम्नो भूयसीति तदेवं नारदस नत्कुमारयो
 र्ब्रह्मस्य प्रश्नोत्तरवागैर्द्विषमुपक्रम्यौ मनः संकल्पमवितथ्यानविज्ञानवच्छान्नतो यवापुसठितते
 ज्ञानमः स्मराशाप्राणेषु पर्यवसिते कर्तव्याकर्तव्यविवेकः संकल्पः। तस्य कारणं पूर्वापरविषयमि
 त्प्रयोजननिर्गुणं विना स्मरः स्मरणं प्राणस्य वसमस्तक्रियाकारकफलवैदपित्राद्यात्मत्वनव
 रथारनादिदृष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठात्वेन च प्राणभूमत्त्वं दर्शिनो अतिवादित्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशां तादृ
 यरुत्वमुक्त्वाऽपृष्ट एव नारदेन स नत्कुमार एकग्रंथेन एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति सत्यो
 दीत्कृतिपर्यन्ता तुकोपदिदेशसुखत्वेन विजिज्ञासितव्यमिति तदुपश्रुत्य नारदेन सुखं भगवो विजि
 ज्ञासदत्कते स नत्कुमारो यो वै ज्ञात तसुखमित्यपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयामा वभूव यत्र नान्यत्प्रपत्ती

त्पादिना । तद्दीदृशो विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः । किं प्राणो भूमा स्यात् । अतो परमात्मेति । भाव
भावि श्रोत्रादात्म्य विवक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य वीजमुक्तं भाष्यकृता । एतस्मिन् नान्यसदृशे
यदुक्ताद्भूयसो न्यतः उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकं । न च प्राणात्किं भूय इति पृष्टं नापि भूमात्मा
तूक्तं यानि तेषां तत्पुनस्तस्मात्प्राण भूय इत्यादिधानानंतरमपृष्टेन भूमा उच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति ।
भूमेति भावो न भवितारमंतरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्राणस्यानंतयेण ब्रुवि
मन्निधानात्रमेव भवितारं प्राप्य निवृणोति । यस्योक्तं पटु विरतिमाह्वं हिंस्रवर्तिरिवा तं टुविः । यथा
दुःसूयामहेतुविषयविशेषणमिति । न चोक्तं नः प्रकरणादात्मैव ब्रुवि स्थितिस्तस्यैव भूमा स्यादिति पु
नस्तस्मात्तत्कुमारस्य नाम ब्रह्मेत्युपास्येति प्रतीकोपदेशापूर्वेणोत्तरं नारदप्रश्नस्यापि तादृशपत्वेन
भूमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात् । अतद्विषयत्वे च उत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैपरीत्येन विप्र
तरेण प्रमाणप्रसंगात् । तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानंतर्पात्रस्यैव भूमेति युक्तं । तदेतत्संशयवी
दृशयत्तं भाष्यकरः । अतः पूर्वप्रश्नसाधनमिति न पुनरुक्तं । न च भूयो भूयः प्रश्नात्परमात्मेव नार
दवतितासितरति युक्तं । प्राणोपदेशानंतरं तस्योपरमात् । तदेव प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्र द्विशेया
पोततः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयं । नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत् । एष तु वा अतिवदतीति कुशदेन

प्राण दर्शिनोऽति वादिनो व्यवच्छिद्य सत्येनाति वादिनं वदत्कथं प्राणस्य कूमानमिति धीर्दे ते त्यत आ
 ठु प्राणमेवास्त्विति प्राण दर्शिनश्चाति वादित्वमिति नामाद्या शांतमतीत्यवदनशीलत्वमित्यर्थः। एत
 दुक्तं कवति। नायंतु शब्दः प्राणानि वादित्वाद्यवच्छिनति अपि तु तदति वादित्वं परित्यज्य प्रत्युतानुक्त
 त्यतस्यैव प्राणस्य सत्यस्य मननं श्रद्धा निष्ठा रुतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनाति वदतीति प्राण अतेमेवा
 ति वादित्वमुच्यते। तु शब्दो नामाद्यति वादित्वाद्यवच्छिनति० न नामाद्या शांत वाद्यति वादी अपि तु सत्यप्राण वा
 द्यति वादीत्यर्थः। अत्र वागमाचार्योपदे शाब्दा मत्यस्य श्रवणं। अथागमाविरोधि न्यायनिवेशनं मननं।
 मत्वा च गुरु शिष्य सत्र प्रचारि मिरनस्तयुभिः सह संवाद्यतत्वं श्रद्धा अने। श्रद्धा अनंतरं च विषयांतर दोषदृष्टि
 नेन विरक्तस्ततो व्यावृत्तः तत्त्वध्यानाभ्यासे स्य निष्ठा नवति पदनमेतरमेव तत्त्वविज्ञानमनुत्तमः प्रादुर्भा
 वति। तदेतद्वाच्या अथाहुः। कृतार्थभावना प्रकर्षपर्यंतं योगिज्ञानमिति। ज्ञानावना प्रकर्षस्य पर्यंतो नि
 स्ठा तस्मात् ज्ञायते तत्त्वानुत्तमं वरति। तस्मात् प्राण एव भूमेति प्राप्तेऽनिर्णीयते। एष तु वा अति वदति यः सत्ये
 नाति वदतीत्युक्ता कूमानोच्यते। तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निवृट् वृत्तिः। अतः परमार्थमाह। परमार्थश्च प
 रमात्मैव। ततोऽन्यदि कार ज्ञातमवृत्तं कथादि रूपेक्षया कथं वित्तस्य मुच्यते। तथा चैष तु वा अति

वदति यः सत्येनातिवदतीति ब्रह्मणोति वादित्वं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया विंगादिभ्यो बळीयस्यावगमितं कथ
मिव संनिधानमात्रात् श्रुत्या अपेक्षा इति दुर्वळा त्वथं वित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुं। एवं प्राणो
दूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमानो न प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुं। एवं प्राणो नावितुमर्हति किंतु स
त्यस्य परमात्मन एव। एवं बोनामविद्वज्जात्मानं विविदिषो नारदस्य प्रश्नपरमात्मानमेवास्मै व्याख्या
स्यामीत्यनिसंधिमात्मनत्कुमारः सोपानाशेठुणपरमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास न वप्रश्नपूर्वता प्रवाठप
तितनोतरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव जवितव्यमिति नियमो स्तीत्यादिसुगमेन भाष्येण व्युत्पादितं। विज्ञे
नादिसाधनपरंपरात्मनश्च द्वादि। प्राणां ते चानुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्ते न प्राणस्या
न्यायततो जेत। तदसिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत। तस्मान्नेह प्राणस्य प्रकरणं अपितु
यदायतः प्राणरत्नस्य सचात्मैत्यात्मन एव प्रकरणं। शक्यते। प्रकरणां त इति। प्राणप्रकरणं सचेत्
माप्राप्तावित्यर्थः। निराकरोति। न स भगव इति। संदंश न्यायेन हि ब्रह्म एव प्रकरणं सचेत् कृप्रीमांणः
प्राणस्यैतत्प्रकरणं सचेत्। तच्चायुक्तमित्फक्तं। न केवलं श्रुतेर्धूमात्मता परमात्मनः विंगादपीत्या
तुसूत्रकारः। धर्मोपपत्तेः। यदपि पूर्ववक्षिणा कथं विन्नीतं। तदनुकाल्पकाल्पकारो दुष्यति। धोष्य
सौसुसुसावस्थायामिति। सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यसंयोग्यात्मैव। न प्राणः परमात्मेन प्रकरणान्।

अन्यत् तै विनश्चरमित्यर्थः। अतिशोहे तार्थमन्यत्। अक्षरमवशत धृतेः। अक्षरशब्दः समुदायप्रसि
 ध्या वर्णेषु नूटः। परमात्मनि वा वयवप्रसिद्धा योगिकः। अवयवप्रसिद्धे श्वसमुदायप्रसिद्धिर्वर्णीयसी
 ति वर्ण एवाक्षरे। नव वर्णेष्वकाशस्यो तत्त्वप्रोतर त्वेनोपपद्यते। सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्म
 कत्वात्। सर्वे हि रूपधेयनामधेयसंनिन्नमनुभूयते। गौरयवृक्षोयमिति। न चोपायत्वात् तत्संके
 दसंभवः। नाट्टिभूमोपायावद्विधीर्धूमसंनिन्नं वाट्टिमवगूहते। धूमोयवद्विरिति। किंतु वै पाथि
 कशब्देनाधूमादाहिरिति। न वति नामधेयसंनिन्नो रूपधेयप्रत्ययोऽित्योयमिति। अपि च शब्दानुपा
 ये विरूपधेयप्रत्यये विभेदोऽप्युज्ज्वलनामसंज्ञेदोदृष्टः। तस्मान्नामसंनिन्नः पृथिव्या दृष्टोऽवशं ता
 नाम्ना ग्रथिताश्च विदुः। नामानि चोकारात्मकानि तद्व्याप्तत्वात् तद्यथा शं कुना सर्वाणि पर्णानि सं
 नृणानि एव मोकारेण सर्वा वागिति श्रुतेः। अतः नुं काशत्मका इष्टा चिदादयो वशं ता इति वर्णा एव। अक्षरेन
 परमात्मेति। एवं प्राप्तेऽविधीयते॥ अक्षरे परमात्मे व न तु वर्णाः कुतः। अवशत धृतेः। न स्वस्यैव
 शता नि पृथिव्यादी नि वर्णा धारयितुमर्हति। किंतु परमात्मे व तेषां परमात्मविकारत्वान्। न च नामधे
 यात्मकं रूपधेयमिति युक्तं स्वरूपनेदात् उपायनेदात्। अर्थः क्रियानेदाच्च। तथा हि शब्दत्वसामान्या
 त्मकानि श्रोतैर्न ग्राह्याण्यभिधेयप्रत्ययार्थः क्रियाणि नामधेयान्यनुभूयंते न रूपधेयानि नुद्यतपटा

दीनिद्यायदेत्वादि सामान्यात्मकानि वक्षुरादी द्विपग्राह्याणि मधुधारण आवरणाद्यर्थक्रियाणि के
देनानुभूयंते रतिकुतो नाम संवेदः । न च उच्यते यमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु शब्दा
त्मकोपपि उच्यते ननु नः । किंतु यो नानादेशा काळसंपूतः पिंडः सोपसंनिहितदेश काळ इत्यर्थः
संज्ञातुर्गृहीतस्य वैधेरत्यन्तात्मसात् पिंडाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्देश संज्ञाताया ता स्मर्यते । यथा
दुः । यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकं । पिंड एव हि दृष्टः संज्ञां स्मरयितुं ह्यमः ॥१॥ संज्ञाति
स्मर्यमाणपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते । संज्ञिनः सान्द्रस्थिति न रूपाद्यहो न क्षमेति । न च वर्णातिरिक्ते
त्मनि अलौकिके क्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके । न वै प्रामाणिक इत्यपरिहृत्य वेदपि ल्यते । निवेदि
तवास्मान्निस्तत्त्वविदो । तस्माद्ध्येयग्राह्याणां वर्णानामं वरांतधृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धि वा
धनात् । अवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धं । येन प्रधानं पूर्वपक्षपित्वाऽनेन सत्रेण परमा
त्मैवाक्षरमिति सिद्धांतपंति । तैरं वरांतधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियते इति वाच्यं । अथ नाधि
करणत्वमात्रं धृतिः । अपि तु प्रशासनाधिकरणता । तथा वक्रतिः । एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने नो
पतिर्युक्तं ब्रह्मसौविधुतौ निवृत्त इति । तथाप्यं वरांतधृतेरित्यनर्थकं । एतावद्वक्तव्यं । अक्षरं प्रशा
सनादिति । एतावतैव प्रधानं निराकरणं सिद्धेः । तस्माद्द्वर्णाक्षरतानि राक्रिये वा स्यार्थः । न वस्तु

हीनां वर्णेष्वप्राप्ते रस्युच्छ्रित्यादि निषेधानुपपत्तेः वर्णेषु शं कैवलास्तीति वाच्यं। न त्ववश्यं प्राप्ति
पूर्वका एव प्रतिषेधाने वन्ति। अप्राप्त्यपि निमित्तानुवादानां दर्शनात्। पथानां तरिह्येन दिवीत्यग्नि
जयमनिषेधानुवादः तस्माद्यत्किं विदेतत्। सा च प्रज्ञासनात्। प्रज्ञासनमाज्ञावेतनधर्मो नावे
तनेप्रधाने वाऽव्याकृते वा संभवति। न च मुख्यार्थसंभवे कुळपिपातिषतीति वद्वाक्तृत्वमुचितमि
ति भावः। अन्यभावव्यावृत्तेऽपि। अबलां तविधरणस्याहं रस्मे श्वराद्यहन्यद्वर्णावाप्रधानं वा
ऽव्याकृतं वा। एतेषां मन्यमानां बोऽन्यभावस्तन्मन्यत्वं व्यावर्तयति श्रुतिरेतद्वैततत्त्वं रंगागीऽत्यादि
का। अनेनैव सूत्रेण जीवस्याप्यक्षरतानि सिद्धेत्याहुः। तथेति नान्यदेतद्व्यादि कथाश्रुत्या उता
त्मनेदः प्रातिषिध्यते। तथा चोपाधि केदन्निना जीवतानि सिद्धा भवति अ केदा निधानादित्यर्थः।
पिन शारीरस्याक्षरशब्देत्याहुः। अत्र कृष्कमिति। अक्षरस्य च क्षराद्युपाधि वारयंती श्रुतिशैपा
धिकस्य जीवस्याक्षरतानिषेधतीत्यर्थः। तस्माद्वर्णप्रधाना व्याकृत जीवानामसंभवात्संभवा
च्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धं। ईदृशतिकर्मव्यपदेशात्सः। कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वा
दर्शनेदेतः दर्शनध्यानयोर्धर्मपरं वृत्तगम्यते। अप्रवेद ब्रह्मैव जवतीति श्रुतेः। सर्वगत परब्र
ह्मवेदनेतद्वापत्तौ ससामाने नुन्नीयते ब्रह्मैकमिति न देशविशेषप्राप्तिरूपपद्यते। त

स्मादपरमेव ब्रह्मेतद्धेतुत्वेन बोध्यते। न वेक्षणास्पृशेकेतत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मण स्तन्या।
क्यावातु ध्यायते श्रुतेन समानविषयत्वात्परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति सांप्रतं। समानविषयत्व
स्यैवासिद्धेः। परोऽपि पुरुषो ध्यानविषयः पशत्परस्तेदृशिनविषयः। न च तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दृशि
न। अनृतविषयस्यापि तस्य दर्शनात्। न च मननं दर्शनं तच्च तत्त्वविषयमेवेति सांप्रतं। मननादे इदं
तत्र तत्र दर्शनं निदेशात्। न च मननमापित क्रीपरनामाऽवप्रपंतत्वविषयः। यथाहुः तद्वोऽप्रति
बुद्धाति। तस्मादपरमेव ब्रह्मेतद्धेतुत्वेन तस्य अपरत्वं शरीरोपेक्षयेति। एवं प्राप्नु उच्यते। ईक्षणध्यानयो
रेकः कार्यकारणभूतयोः। अर्थोत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षते। ध्यानस्याहिसाक्षात्कारः फलं।
साक्षात्कारश्चोत्सर्गितत्त्वविषयः। क्वचित्तुवधिकोपनिषाते समाहोपितशौचशेनवेत्। न वास्त्यपवादे
शक्त्युत्सर्गस्त्वत्वं। तथा चोत्सर्गतत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वं अपि वा।
वाक्यशेषेणैकैकत्वत्वं न वेत्। न वाक्यभेदोपपद्यते। संभवति अपरपुरुषविषयात्वनार्थप्रत्यभि
ज्ञानान्। अमनि व्यापारशब्देनैकवाक्यता। तदनुरोधेन अपरात्पर इत्यत्र पशादेति जीवद्यनविषयं
बुद्ध्या। तस्मानुपरः पुरुषो ध्यातव्यश्चक्षुष्टव्यश्च नवति। तदिमुक्तं। न वात्र जीवद्यनशब्देन प्रकृतोऽ

हरति पूर्वपक्षमिति। तत्रा काश इत्य कृत्वा काशे नूटत्वादिति। एष तु बहु तरोतरसंदर्भविरोधात्तुच्छः
पूर्वपक्षरूपपरितोषेण पक्षान्तरमा व्यवते पूर्वपक्षी। अथ वा जीवो दृष्टते प्राप्तिपुक्तमित्यर्थः। तत्र।
आधेयत्वादिशेषाच्च पुरं जीवस्य युज्यते। देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतु इयविषयगतः। असाधारणेन हि
व्यपदेशान्नवति। न ह्यथा किति ज व्यपवनवी जादि सामग्रीसमवधान जन्माप्य कुरः शाब्दिवीजेन व्य
पदिश्यते शाब्दं कुररति। न तु हि त्वादिति। तेषां कार्यातरेष्वपि साधारण्यात्। जीवनेदधर्माधर्मोपा
जितं तदित्यसाधारणत्वा जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तं। अपि त ब्रह्म पुररतिसममधिकरणं क
स्यार्थतो। तेनाथेयेनानेन संवद्धं। न ब्रह्मणः स्वेमहिमि मवास्थितस्यानाथेयसाधारणसंबंधः
कल्पते। जीवस्त्वा रायमात्र इत्याथेयो नवति। तस्मा द्ब्रह्म ब्राह्मो नूटि परित्यज्य देहादि वृत्तुणतथा
जीवेयोगिको वा भाक्तो वा वारयेयः। वैतन्यं च भक्तिः उपधानानुपधानेतु विशेषः। वाच्यत्वागम्यत्वस्या
देतत्। जीवस्य पुरं नवतु शरीरं। पुंउरीक दृष्टरमोचरतात्वन्यस्यनविष्यति। वत्सरा जस्य पुरर बोद्ध
ति। तदेजस्य स ह्येतज्जाह तत्र पुरस्थामिनरति। अयमर्थः। वैश्वरव व्यधिकरणमनिर्दिष्टा तथा
यमाधेयविशेषा पेक्षायां पुरस्थामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाथेयेन संवद्धं सदनपेक्षं नाथेयां तरेण संव
धकल्पमिति। ननु तथापि शरीरमेव तस्य नोपायतनमिति को नृदयपुंउरीकस्य विना। यत्तदेवास्य स

येन तज्जाहमनुउपाधिकश्च जीव इति । ननु मनोऽपि बलं तथा सकलं हेतुवृत्तिपर्यायेणेत्यत आह । मन
 आयेति । आकाशशब्दश्चाप्युपत्वादिना सामान्येन जीवे जातः । अस्मिन्वा क्लृप्ताकाश एवायमोकाश
 वाच्यो दृष्टोऽस्मिन्नंतराकाश इति तथाप्यदोष इत्याहु नचात्र दृष्टस्याकाशस्य न्येयत्वमिति । एवं
 स उच्यते । क्लृप्ताकाशस्य तावत्त्वमदृष्टत्वं । यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषां तद्देहयकाश इत्यं प
 मानविरोधात् । तथाहि । तेन तस्योपपत्त्यं रामरावणयुद्धवत् । अगत्या जेदमारेण्यगतौ सत्यान्मय
 ज्यते । अत्रितु दृष्टकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्देहेनोपमानस्य गतिः । नचानवच्छिन्नपरिमोक्ष
 प्रवाच्छिन्नं कवति । तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः । न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽविधीयते येन ज्याया
 नाकाशादिति श्रुतिविरोधः स्यात् । अपितु क्लृप्ताकाशोपमानेन पुंडरीकोपाधिप्राप्तं दृष्टत्वं निवर्त्य
 ते । अपिच सर्वे एवोत्तरे हेतवो दृष्टकाशस्य क्लृप्ताकाशत्वं व्यासेद्यंतीत्याहु नच क्वचित्
 केद इति । मायि दृष्टकाशा जीव इत्याहु । यद्यप्यात्मशब्द इति । उपलब्धे रार्थिष्ठानं ब्रह्मणो देह
 इत्यते । तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरेक्षवेत् । देहे हि ब्रह्मोपलभ्यते इत्यसाधारणतया देहो ब्र
 ह्मपुरमिति व्यपदिश्यते । ननु ब्रह्मविकारतया । तथाच ब्रह्मशब्दार्थो मुखो भवति । अस्मिन्वा ब्रह्मपुर
 जीवपुरं । तथापि यथा ब्रह्मस्य पुरे उक्ता यस्यां मेव स सद्भवति । एवं जीवस्य पुरे तदेतुः

शीकं ब्रह्मसदनं विवर्धति। उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिंगेभ्यो ब्रह्मणो वधारणात्। ब्रह्मणो हि वायुके प्रमाणे वळी
 यमि जीवस्य साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिंगानि कथं विदमेद विवक्षया जीवे व्याख्यायंते। न चेह ब्र
 ह्मणो वायु कं प्रमाणं साधकं वास्ति जीवस्य। ब्रह्मपुर व्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्थान
 तया। अर्कको करुवंचोक्तं। तस्मात्प्रति संभवे ब्रह्मणि तल्लिंगानां ना ब्रह्मण्यव्याख्यानमुचितमिति ब्र
 ह्मेव दृष्टाकाशो न जीवचूताकाशविनि। अथ वणमन नमनुविद्य ब्रह्मलभ्या चरणचारः तेषां का
 मेषु चरणं भवतीत्यर्थः। स्यादेतत्। दृष्टाकाशस्यान्वेष्टत्वे सिद्धे तत्र विचारयुज्यते। न तु तदन्वेष्टव्यं
 अपि तु तदाधारमन्यदेव किंचिदिति उक्तमित्यनु काषते। देयं येतदिति। अनुभाषितं दूषयति। अत्र ब्र
 मरति। यद्वाकाशधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्। तदेवोपरिव्युत्पादनीयं आकाशव्यत्पादनं तु कोपयुज्यतर
 र्थः। वेदयति। न चेतदपीति। आकाशकथनमपि तदंतर्वर्ति वस्तुसूत्रावप्रदर्शनायैव। अथाकाशप
 रमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह। तदेव दृष्टुरिति। आचार्येण हि दृष्टोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन् दंतस्तदन्वेष्ट
 व्यं न दाव विजिज्ञास्यति अस्मिन्नुपदिष्टे अंतर्वासिना आक्षिप्तं किंतु द्रविद्यते यदन्वेष्टव्यापु उरीकमे
 वता वत्सहम तरेतद्वत्सह माकाशी सूक्ष्मतमं। तस्मिन् सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः।

तत्किमन्वेष्टव्यमिति। तदस्मिन्नाक्षेपेपरिसमाप्तेसमाधानावसर आचार्यस्याकोशोपमानोपक्रमं बव
उनेअस्मिन्धावापृथिवीसमाहिनेरिति तस्मात्पुंडरीकावत्तद्वाकाशा अपेधावापृथिव्याचेवान्वेष्टये
उपादिष्टेनाकाशात्पर्यर्थः। पारिहृशति नैतदेवमेवं। इति। स्यादेतत्। एवमेवैतत् नोस्वच्छक्यपगमा
एव शेषत्वेन बोध्यं तत्पत आह। तत्र वाक्यशेषो हि दृष्टो राकाशात्प्रवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते० यच्च फल
वत्। तत्कर्तव्यतमा बोध्यते। यच्च कर्तव्यं तद्विद्यतीति तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजितं सितं व्यभिचि दृष्टं रा
काशाविषयमवतिष्ठते। स्यादेतत् धावापृथिव्यावेवात्मानो भविष्यतः ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते।
आकाशाशब्दवत्। ततश्चाकाशाधाशौ तावेव परामृश्येते इत्यत आह। अस्मिन् कामाः प्रतिष्ठाः ए
ष आत्मा अपठनपाप्मेति। अनेन हि प्रकृतं धावापृथिवीसमाधानाधारमाकाशा मास्य धावापृथिवी
व्याद्यभिधानं व्यवहितमपीति शेषः। ननु सत्यकामस्तानस्ये तत्फलं तदेनं तदनिर्देशात्। ननु दृष्टं
काशावेदनस्येत्यत आह। समुद्ययार्थे न च शब्देनेति। अस्मिन् कामा इति च एवरति च एकं वचनात् तं न द्वेधा
वापृथिव्यौ परामृष्टं भवतीति दृष्टं राकाशा एव परामृष्टव्यरति समुद्ययार्थः। तदनेन क्रमेण तास्मि
न्यदंतरि तच्छब्दोऽनंतरमथा काशमति लब्धं दृष्टं पुंडरीकं परामृशतीत्युक्तं भवति तस्मिन् पुंडरीकं परा

मृशतीत्युक्तं नवतितस्मिन्नुत्तरी केयहं तरा काशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः। गतिश्चाभ्यां तथा हि द
ष्टं विंशति उतरे अदत्यस्प्रपंचः। एतमेव दृष्टं काशं प्रक्रम्य वता हो कष्टमिदं वर्तते जंतूनां त
त्वावबोधविकलानां यदेति स्वाधीनमापि ब्रह्म न प्राप्यते। तद्यथा विरंतन निरुद्ध निविडम
व्यदिपिठितानां कल्लैर्लेशकाळानां पतितानां भुपयुपरि संजरदिरपि पात्रे धना यदि गाव
स्यं उनि वहलिभ्रमेण एतानि नोपादीयंत इत्युक्तिसंधि मतीसा दृतेमिव सखेदमिव श्रुतिः प्र
वृवते। इमाः सर्वाः प्रमात्रा हरर्ग्यं एतं ब्रह्म लोकेन विदंतीति। स्वापकाळैर्हि सर्वे एताया
विद्वानविद्वांश्च जीवलोकोत्तरी काशयद्दृष्टं काशं शब्दं ब्रह्म लोके प्राप्तोप्यनाद्यविद्यातमः
पटलपिठितदृष्टितया ब्रह्म रूपमापन्नोप्यहमस्मीति न वेद सोय ब्रह्म लोक शब्दः न हतिश्च प्रत्य
उत्तरी वल्लोकस्य दृष्टं काशं स्यैव ब्रह्म रूप लोकेतामह तुः। तदेतद्दृष्टं भाष्यकारः इतश्च परमे
स्वर एव दृष्टं पस्मादृष्टं काशं शेष इति। तदनेन गतिश्चाद्यो व्याख्याता। तथा हि दृष्टमिति सूत्रा
वयवं व्याचष्टे। तथा ल्यहं जीवानामिति। वेदे च लोके न दृष्टं पद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्म भावे लोकि क
कं न प्रमाणांतरमस्ति। तथापि वेदिकीमेव प्रसिद्धिश्चाप्येतुमुच्यते दृष्टीनां मेयं वेदिकी प्रसि
द्धिः यल्लोके पिगीय न इति। यथा श्रुत्यंतरे यथा च लोके तथेह ब्रह्म लोक शब्दोपीति योजनाळ

गनेति सूत्रावयव व्याख्यानं बोधुं शब्देनावतारयति । ननु कमळासनलोकमपीति । परिहरति ।
 गमेय इति ब्रह्मणो लोक इति । अत्र तावन्निष्ठादस्थपतिन्यायेन लक्ष्मीसमाप्तान् कर्मधार
 यो वळीया निर्वस्यितमेव तथापीठलक्ष्मीसमाप्त निशकरणेन कर्मधारय समाप्तस्थापनाय
 ळिगमप्यधिकमस्तीति । तदप्युक्तं सूत्रकारेण । तथाहि लोकवेदप्रसिद्धा हरहर्षब्रह्मलोकप्राप्त्य
 निधानमेव ळिगं कमळासन लोकप्राप्तेर्विपश्चादसंज्ञावाद्यावर्तमानं लक्ष्मीसमाप्तं काव्या
 वर्तयदहरकाशप्राप्तावयाते स्मृते । न च दहरकाशो ब्रह्मणो लोकः किंतु तद्वत्तेति ब्रह्मवतल्लो
 कश्चेति कर्मधारयः । सिद्धो भवति लोकत इति लोकः । (तृतीयं उरीकस्यः खल्वप्यं लोकते । य
 त्वल्लुपुं उरीकस्य मतः करणं तस्मिन्निष्पद्ये प्रत्याहृतं तत्करणानां योगिनां निर्मल इवोदकं
 च इमं सौख्यमतिरस्यत्वं चैतन्यं ज्योतिः स्यत्वं पञ्चप्राव लोक्यतरति । धृतेश्वरमाहिम्नोऽस्मास्मिन्
 पल्लवैः । सौत्राध्यात्विरादो भाववनः धृतेश्वरपरमेश्वर एव दहरकाशः कुतः अस्य धारण
 लक्षणस्य माहिम्नोऽस्मिन्नेव एव श्रुत्यंतरे पूषल्लवैः । निगदं व्याख्यातं प्रस्यभाष्यं प्रसि
 द्देश्वर । नवेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविस्तृत्वादिगुणयोगादिति सांप्रतिकीयथा

॥११०॥

॥११०॥

॥
रथांगनामावक्रवाकरति लक्षणम्। किंत्वत्पतनि दूटेति सूत्रार्थः। धेतवा काशशब्दो ब्रह्मण्यपि
मुख्य एव न नो वहित्या च हतेतै रन्यापश्वाने कार्थत्वमिति च जनेन्य लक्ष्यः शब्दार्थ इति वमी
मांशकाना मुद्राभेदः कृतः। लक्ष्यतेत्या काशशब्दादि कुत्वादिगुणयोगे नापि ब्रह्मा। नव ब्रह्म
पदेव मुख्यो न न सितु ते नैव गुणयोगेन वत्स्यतीति वाच्यं। लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थ सं
बंधस्य वैदिक पदार्थ प्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात्। ननु यावान्वा अममा काशस्ता वानेषां तद्वत् य
त्राकाश इति मतिरेकनिर्देशान्न लक्षणा युक्तानि न वति गंगायाः काळमिति विवाहिते गंगायाम्
गतेति प्रयोगः। तत्किमिहा नीचोर्णमास्या पौर्णमास्या यजेताऽर्धमावस्याया मम वास्य येत्युसा
धु वैदिकः प्रयोगः। नव पौर्णमास्यामावास्या शब्दावाग्नेयादेशु मुख्यो। पक्षोक्तः। पत्रशब्दादर्थप्रती
तिस्तत्र लक्षणा यत्र पुनरन्यतोर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति। तदुक्तं। उभयस्या
पि व्यभिचाशत्। ते प्रथमे जेतेति शब्दादर्थः प्रतीयते। न चात्र कस्यचिच्छ्रुणिकत्वं ज्ञाते वाक्याय
त्। नवय एव विद्वान्योर्णमासी यते एव विद्वान्मावास्यामित्यत्र पौर्णमास्यामावास्या शब्दो न
लक्षणापि को। तस्मात् श्रुतिविदेतदिति। इतरपरमशक्तिरिति चेन्न नासंज्ञवान्। सम्यक् प्रसीदत्य
स्मिन् जीवो विषये द्विष संयोग निमित्तका लुप्यं जहातीति सुसुप्तिः संप्रसादो जीवस्या वस्थाने दो

न ब्रह्मणः तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य। नन्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः तस्मा
 द्वापूयोक्तैर्विक्रयशेषगतैर्विष्णुर्ब्रह्मावगम्यते इह शकारः। एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव सं
 प्रसादसमुत्थानाभ्यां इह शकारो जीवः कस्मान्नवगम्यते। तस्मान्नगम्यति विनिगमनेति शङ्कार्थः।
 नासंज्ञवात्। संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः किंतु तदीय्यतात्त्विकेन
 पब्रह्मभावपरः। तथा चैव परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्रसादसमुत्थाने जीवे विनिगमपि न ब्र
 ह्मण एव तादृश्यात् इत्यग्रे वक्ष्यते। आकाशोपमानादप्युक्तं ब्रह्मा व्यभिचारिणोश्च ब्रह्म परा
 श्रयोत्यस्य विनिगमनेत्यर्थः। उत्तराच्चेह विभूतस्य रूपस्य। इह शकारमेव प्रत्योक्तं पश्य
 ते। यमात्मानमन्विष्य सर्वं श्रुत्वा लोकानामोति स वांश्च कामानूतमात्मानं विविदिषं तौ सु
 रशजा। विद्विरेव नोसमित्याणी प्रजापतिं वारिवासे तु माजिगमतुः। आगत्य राधा विंशते व
 षाणि तत्परिवरणपरौ ब्रह्मवर्षमृषतुः। अथैतौ प्रजापतिरुवाच। किं कामाविहृत्स्थायुवामिति।
 ता ब्रूवतुः यत्मात्मा अपठत पाप्मा तमा वां विदिषावरति। ततः प्रजापतिरुवाच। पण्डितो हि
 पुरुषो दृश्यते एष आत्मा पठत पाप्मत्वादिगुणो यद्विज्ञानात्सर्वं लोककामावाप्सि। एतद

मृतमनसः। अथैतत्प्रकृत्या तावदप्रह्नीणं कळ्मषावरणं तथा दृष्ट्या पुरुषं जगृहृतुः। प्रजापतिं च
पप्रच्छतुः। अथ यो यन्नगवोप्सु दृश्यते यश्चादृशो यश्च रव इति द्वादशैकतम एतेष्वस्य वथ वै क
एक स इति विनिर्दिष्टं तमेतयोः प्रकृत्या प्रश्नं प्रजापतिर्वताहो सुदूर समुद्रं द्वांतावेतौ। अस्माकैरिति
स्थानं आत्मोपादिष्टः एतौ च दृष्ट्या पुरुषं प्रतिपन्नौ तद्यदि वयं भ्रातोरथ इति ब्रूमः। ततः समारोपि
तयातिथ्यवदुमानौ विमानि तौ सतौर्मनस्येन यथावदुपदेशं नगृहीयातां इत्येनयोराज्ञापमनुर
ध्वयथा नैवागृहीय्यामिरत्यनि संधिमान्। प्रत्यवाच। उदृशशिव आत्मानं भवेद्व्याथास्मिन्
यत्प्रथमं तत्प्रवृत्तमिति। तौ च दृष्ट्वा संतुष्टं तदयोना ब्रूतां। अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहि
णौ माकूतामित्याशयवान्प्रवृत्तः। किमत्रापश्यतमिति। तौ होवेतुः। यथा चावमतिविश्रुतमवर्षचरणसमु
पजाता यतनश्चळो मादिमंता वेवमावयोः प्रतिरूपं नश्चळो मादिमं दुदृशशवे पश्यावराति पुनरेमत
योः दृष्ट्या आत्मविक्रममपनिनीषुः यथैव हि दृष्ट्या पुरुष उपजनां यापथमसिद्धेना वृगम्यमान आत्मवक्ष
निरुहान्नात्मैव मे वेदं शरीरेनात्मा किंतु ततो निन्न इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ ज्ञानी यातामित्याश
नवान् प्रजापतिरुवाच साध्वं चकृतौ सुवसनौ पारिष्कृतौ कृत्वा पुनरुदृशशवेश्पतमात्मानं। यश्चात्र
पश्यथस्तदप्रवृत्तमिति। तौ च साध्वं चकृतौ सुवसनौ छिन्नं नश्चळो मानौ कृत्वा तथैव चकृतुः॥

पुनश्च प्रजापतिना ह्योष्ट्रं न मे वच्छायात्मनमूचतुः। तदुपश्रुत्वा प्रजापतिरहोचताद्यापि तत्र शांत
 एवानयोर्विचरतः। तद्यथा निमतमेवात्मनस्त्वं कथयामि ता। वताकाष्ठेन कच्छमेषेक्षीणैः स्मद्भुवन
 हर्षोर्वापि पक्षिणो वनयात्मत्वप्रतिपत्स्येतेत्ययमेवेति मत्वो वाच एष आत्मा एतद्भुवनं मे प
 मेतद्भुवनं तयोर्विशेषो नो देहानुपपत्तित्वात् वच्छायापादे ह एवात्मत्वमिति मत्वा निजमसदनमाग
 ततथैवा सुशानुपपदिदेश। देवेदृश्वप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किं विदिरळ कच्छमवतयाच्छायात्म
 निशरीरगुणहोवाऽनुविधायिनि तं तं दोषं पारिजातवयनूना ह मत्रच्छायात्मदर्शने शोभ्यं पश्या
 मीति प्रजापतिरसमीपं सप्रित्याणि पुनरेयाप। आगतश्च प्रजापतिना आगमनकारणं पृच्छ्य पचिपारे
 कावितं जगाद। प्रजापतिरुक्तसुव्याख्यातमप्यात्मत्वमक्षीणकच्छमवावृणतया नाग्रहीत्स्वत्पुनरापि न
 त्रह्योपापचरापराणि द्वाविंशतं वर्जाणि ब्रह्मवर्षं मथ प्रक्षीणकच्छमवापते अहमेवात्मानं कूपो व्याख्या
 त्वा मीत्य बोधतु। सच तथा चरित ब्रह्मवर्षः सुरेन्द्र प्रजापतिरसमाह। उपसन्नापय स्वास्मै प्रजापतिर्या
 चक्षुः। य आत्मा अपहृतपाप्मादि लक्षणोऽक्षिणो दृशितः शोभं घट्टः स्वप्ने मही यमानो च नितादिनि
 रने कथास्य शोप भोगान् कुं जानौ विचरति। आस्मिन्नापि देवे देशे नयं ददर्श। यद्यप्यप्यच्छाया पुरुष
 वत न शरीरधर्माननुपपत्तति। तथापि शोकभयादि विविधवाधानुक्तवान् न तत्राप्यशस्ति स्यात्ति

॥ ११२५ ॥

प्राप्तिरित्युक्तं भवेति। पुनरपराणि च द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यं रक्षानी मप्य शीर्षा कळमलो सीत्पूवे प्रजा
पतिः। अथास्मिन्नेव कारमुपसन्ने सद्यवति प्रजापतिरुवाच। प एष आत्मा अपठत पाप्मादिगुणो द
त्रिंशोऽक्षिणि च स्वप्ने च स एष पो विषये। द्विष संयोगविरहात्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति। अत्रापि नैवे
निर्द्ध्वंकर। पथा हि जाग्रदवस्थ गतो वायमहमस्मीतीमानि भूतानि इति विजानाति नैव सुषुप्तः किं चि
दपि वेदयते। तद्वदवच्छेदयमचेतनमानोऽभावे प्राज्ञ इव भवति। तदिह कानिर्द्धतिरिति। एवमुक्तवति मद्य
वति ब्रह्माद्यापि न ते कळमलक्षयो भूत तत्पुनरपराणि संपंचवर्षाणि च ब्रह्मचर्यं भित्तवोचत् प्रजाप
तिः। तदेवमस्मिन्मद्यो न स्त्रिंशः पर्याये व्यतीथुः सप्तवर्षाणि। चतुर्थे च पर्याये पंचवर्षाणीत्येकोत्त
रशतवर्षाणि ब्रह्मचर्यं च रतः सहस्राहस्य संपेदिरे। अथास्मिन् ब्रह्मचर्यं संपदुन्मृदित कळमवायमद्यव
ते। प एषो द्विषि यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्ते अनुस्यूत एक आत्मा पठत पाप्मादिगुणो दृशतिः तमेवमद्य
नमर्थं वैशरीरमित्यादिनाविस्मये व्याचष्ट प्रजापतिः। अपमस्यासि संधिः। प्रावत्किं वित्सुखदुःख
मागमायायि। तत्सर्वं शरीरं द्विषांतः करुणसंबन्धिनत्वात्मनः सपुनरेता नैव शरीरदीन् अनाद्यविद्या
वासनावशादात्मत्वेनाभिप्रलीतः तद्देतेन सुरवदुःखेन तद्वत्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्तेयतो
यदान्वयमपठत पाप्मादि लक्षणं मुधं दासीनपामानं देहादिभ्यो विविक्रमनुभवति। अथास्य शरीर

वतोष्णशरीरस्य न देहादि नो विकल्पा धर्मसुखदुःखप्रसंगो न्नीतिनानुत्पद्यते। केवलमयं निजैत
न्यानंदद्यनेत्यनूपव्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्नोति। एतस्यैव हि परमानंदस्य मात्राः सद्य
कामाः दुःखत्वविद्यानिष्पत्तिमिति न विदुः। नास्तीति। अशी क्लिप्तोपनिषदा व्यामोह इह ज्ञायते। तेषामनु
प्रत्यूषेदमुपाख्यानमवर्तय। एवं व्यवस्थितं। उत्तरानुवाक्यसंदर्भात् प्रज्ञापत्त्या नूनं। अक्षिणितस्य मुमु
क्षुर्न चतुर्थे च पर्याये एव संप्रसादोऽस्मात्। शरीरात् उत्पद्यते जीवात्मैवापठत पाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते।
नोऽप्युपरस्या हिरन्यानं संभवति। नापि स्य प्राद्यवस्था योगः नापि शरीरात्समुद्भूतत्वं। तस्माद्यस्यैतत्स
र्वेऽप्युपरतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः। जीवस्य चैतत्सर्वमिति स एवापठत पाप्मा श्रुत्योक्तः इति नापठत पाप्मत्वा
दितिः परं ब्रह्मगम्यते। ननु जीवस्यापठत पाप्मत्वाद्दयो न संभवतीत्युक्तं। वचनांतरात् न विध्यति। किमिव
वचनं न कुर्वीत। नास्ति वचनस्याति कारः। न च प्राणांतरविरोधः। नाहं जीवः पाप्मादिभ्यभावः किंतु वाक्कुंभु
हि शरीरांतरं न संनवोऽस्य पाप्मादिभिः शरीराद्यभावेन संभवति। धूम इव धूमध्वजाभावेति शंकायैः
निराकरोति तं प्रतिब्रूयात्। आविर्भूतस्य रूपस्तु अयमभि संधिः पौर्वापर्यं पर्यालोचनं याता बहुपानिष
हाशुद्धुद्धुमुक्तं मे कं प्रपंचं ब्रह्म ततिरिक्तं च सद्यैतद्विवर्तेरि जोरिव कुजंग इत्यत्र तात्पर्यं भवगम्यते। तथा
च जीवो विद्याकाशे न देहे हि या उपहितं नूप ब्रह्मणो ननु नाविकः एवं च नापठत पाप्मत्वाद्दयस्तस्मिन् वि

॥११३॥

॥११३॥

द्योपाधौ संनविनः। आविर्भूत ब्रह्मरूपे निरूपार्थौ तु भवं तो ब्रह्मण एव न जीवस्य। एवं च ब्रह्मैवापहृतपा
प्रादि गुणं श्रुत्योक्तमिति तदेव दृढशकाशेन जीव इति। स्यादेतत्स्वरूपाविर्भावचेत ब्रह्मेव न जीवः।
तद्विप्रतिविद्धमिदमकिं धीयते। जीवि आविर्भूतस्वरूपपरत्पत्त आह कृपपूर्वगत्येति उदशराव ब्राह्मणे
नेति। यच्चैव हि मन्त्रेनः प्रतिविंबलैर्न्युदशराव उपज्ञना पायधर्मकान्यात्मलक्षणविरहात् नात्मा एवं दे
हेति पाद्यपुपज्ञना पायधर्मकनात्मेत्यपैरशराव दृष्टान्तेन शरीरात्मताया व्युत्थाने वाध इति। चोद
यत्किं कथं पुनः स्वरूपमिति। इत्यांतरसंमृष्टं हि तेनानि कृतां तस्माद्विविचमानं व्यंज्यते हेमता
कादि। कूटस्थानित्यस्य पुनरन्येनासंमृष्टस्य कुतो विवेचनादि। निव्यक्तिः। न च संसारावस्थायां जी
वोऽननिव्यक्तो दृष्ट्या दृष्टो द्यस्वरूपः स्वरूपः। ते च संसारावस्थायां भासंति इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः।
परिहृति प्राक् विवेकज्ञानोत्पत्तेरिति। अयमर्थः। यद्यप्यस्य कूटस्थानित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोस्ति।
यद्यपि संसारावस्थायां मस्य दृष्ट्यादि रूपं जकास्ति। तथाप्यनिर्वाच्यानाद्यविद्या वशादविद्या कान्मि
तेरेव देहेति पादे। किं संमृष्टमापि संमृष्टमिव विक्रमपि सविविक्तमिव दृष्ट्यादि रूपमस्य प्रच्यते। तथा च दे
हेति पादे मते स्नापादि निशापादि मदिव कवतीति उपपादितं चेत्। द्विस्तरेणाश्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते।
यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादि संनिहिताः संनिधानं च संयुक्तं संयोगात्मत्वं। तथा च संयुक्ताः तथापि

॥११४॥

नशाहातृजपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता रति। वेदनाहर्षभयशोकादयः। दृष्टान्तिकेयो
 जयति। तथा देहादौति। संप्रसादोऽस्मात् शरीरात्समुत्थात्थाय परंच ज्योतिरूप संपद्यस्येन रूपेणाकि
 नित्यतरत्येतद्विनजते श्रुतिश्रुतं विवेकज्ञानमिति। तदनेन श्रवणामनन ध्यानाभ्यासान्। विवेकविज्ञा
 नमुत्का तस्य विवेकज्ञानं विनस्प फलं केवलं आत्मरूपस्य आत्कारः स्वरूपेणानि निषपत्तिः। सवसां आत्मा
 रोहानि रूपः प्रपंचमात्रं प्रविष्ठापयत् स्वयमपि प्रपंचरूपत्वात्। केतक फलवत् प्रविष्ठीयते। तथा
 च निर्मृदुनिश्चिच्छ प्रपंच आत्मनुपसर्गमपशयति न प्रकाशमात्म ज्योतिः सिद्धं नवति। तदिदमुक्तं परं
 ज्योतिरूपसंपद्येति। अत्र चोपसंपत्ता बुत रका व्यापामपि त्वा प्रयोगो मुखं व्यादाप स्यपितीति वृत्तं त व्यः। य ॥११४॥
 दा च विवेकसा आत्कारः शरीरात्समुत्थानं। ननु शरीरापादौ दानकं गमनं। तदा तत्तत् शरीरस्यापि
 संभवति प्रारब्ध कार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याहुतथा विवेकमात्रेणेति। न केवलं सयोतु वैत त्तरमं
 ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः। प्रज्ञापत्य वाक्यसं दर्शनं पर्यालोचन
 माप्तेव प्रतिपत्त व्यमित्याहु। कुतश्चेतदेवं प्रतिपत्त व्यमिति। स्यादेतत्। प्रतीक्षायात्मवत् जीवंपरमा
 त्मनो वस्तुतो निम्नमपि अमृतात्मत्वेन ग्राह्यत्वापश्चात्। परमात्मानममृता कयादिमंतं प्रज्ञा
 पाति श्रोतुमिति। न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमावष्टे छायात्मन इवेत्यत आहु नापि प्रतीक्षायात्माऽ

यमहिच्छितरति। आहिच्छितो व्याप्ते वोपदिश्यते न ह्ययात्मा। तस्मादसिद्धो दृष्टांतरत्यर्थः॥
किंच द्वितीयादिष्वपि पर्यायेषु एतन्तत्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्यपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न ह्य
यापुरुषोऽपि तु ततोऽन्यो दृष्टा सरतिदर्शयित्वाऽन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसंगादित्याह। तथा द्वितीये
पीति। अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति। तथा च छायापुरुष एवेति मिति परामृश्यत इत्यत आ
ह किं नाहमवश्यमेव हस्तिनमिति। किंचेति समुच्चयानिधानं पूर्वोपपत्ति साहि स्य भूते। तच्च शंका निराकरण
द्वारेण। छायापुरुषोऽस्छायास्थायी वचापमात्मा च कास्ति प्रत्यभिज्ञानादि स्यर्थः नाह स्वस्व यमेवमि
ति अयं सुषुप्तः। संप्रति सुषुप्तावस्थया। अहमात्मानमहं कायस्य हमात्मानं न जानाति। केन प्रकारेण
न जानातीत्यत आह यमहमस्मीमानि भूतानि चेति नैयथा जाग्रति स्थिते चेति। न हि विज्ञातुं विज्ञातेर्विपरी
त्योपोविद्यते आविनाशित्वादित्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवत् हेतू कुर्याता सुप्तोत्थितस्य आत्मप्रत्यभिज्ञान
मुक्तं। यएवाहं जागर्त्वा सुप्तः स एवैतज्जागर्भिरिति। आचार्यदेरीयते मैमाह। केचित्। यदित्येतमित्येने
नांतरोक्तं च हं शब्देन पुरुषं परामृश्यत स्यात्मात्मत्वमुच्यते। ततो न भवेत्। न स्वमुज्जीवात्मनोऽपहृतपा
प्मात्वादिगुणसंज्ञवरत्यर्थः। तदेतदूचयति। तेवामेतमिति। सुबोधं। मतांतरमाह। अपरे तु वादि न सति।

पदिन जीवः कर्ता नोक्ता च वस्तुतो न वेत् । तत्तत्तदाश्रयः कर्मविधयः उपरुध्येधरन् । सूत्रकारवचने
 च न स संभवादि विकल्पते । तत्तत्तद्वत्तु ब्रह्मणो गुणानां जीवे संभवमाह । न वने देवब्रह्मणो गुणानां । ब्रह्मगु
 णानां संभवो जीवे विधितेषामपि प्रापः तेषां वादिनां शरीरकेणोत्तरं दत्तं तथापि पौर्वापर्याच्छेदना
 वेदांतां नोक्तमद्वयमात्मनो तत्त्वं । जीवास्तादृविद्योपधानकमित्याह । इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । न वस्तुस
 तो ब्रह्मगुणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु संभवन्ति । नैव ब्रह्मवस्तुसत्त्वाद्वा धर्माः सेव्यत्वे संभवन्ति । नो
 रवस्तुवस्तुसत्त्वाद्वा धर्माः सेव्यत्वाद्द्वयः समारोपितो भुजंगे संभवितः । न वस्तुसमारोपितो भुजंगोरवापि
 न । तस्मान्न सूत्रव्याकोपः । आविद्या कल्पितं च कर्तृत्वमोक्तत्वं यथा लोकसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः ॥११५॥
 श्येनादिविधयश्च निषिद्धोपि न हि स्यात्सर्वा कृतानीति साध्यां शोः । निवारं प्रति क्रान्तिविधेयं पुरुषमश्रि
 त्य । आविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वात् तस्मात्स्येत्फले । तदिदमाह । तेषां प्रिति । ननु ब्रह्मदेववक्तव्यं कृतं
 जीवपरमशोनेत्युक्तमित्यत आह । अन्यार्थश्च परमशः । जीवस्योपाधि कल्पितस्य ब्रह्मणा वदुपदेष्टव्यो
 न वासो जीवमपश्ये मृश्य शक्य उपदेष्टमिति तिसृष्ववस्थासु जीवः परममृष्टः तद्वाव प्रविच्छिद्ये न तस्य
 पारमानर्तिकं ब्रह्मत्वावदर्शयतुमित्यर्थः । अस्मि श्रुतेरिति चेत्तदुक्तं । निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्या
 तं । अनुकृतेस्तस्मै । अज्ञानं तेजसो दृष्टं सति तेजो तरेयम् । तेजोधात्वं तरेतस्मादनुकाशश्च गम्यते । वक्ष्य

यमाहि सौर्येण ते जसामंदं ते जश्चंद्र तारका द्यनि भूय मानंदृष्टं ननु ते जसोऽप्येनये विधिधा यकाः प्रदी
पस्य गृह द्यरादयो न ते स्वभासा प्रदीपं नास्यितु मीशते श्रूयते व तस्य भासा सद्यं मिदं विन्तातीति। सद्यं श
द्वः प्रकृतसूयाद्ये ह्यः न ता तुल्यमनूपे अनुमानमि त्यनुकारो संभवति। नहि गावो वराहमनुधावतीति कु
ल्य विहंगानुधावनमुपपद्यते गवो। अपि तु तत्सह रासूकशनुधावनं। तस्मात् यद्यपि पस्मिन् द्यौः
पृथिवी वां तारि ह्यमोतमिति ब्रह्म प्रकृतं तथाप्यनिजवानु कारसामर्थ्यं ह्यक्षणेन विंगेन प्रकरणवा
धया ते जोद्यालुरेव गम्यते ननु ब्रह्म विंगानुपपत्तेः। तत्र तंतस्येति सद्यं नाम पदानि प्रदर्शनीयमेधा रूप
राघ द्यति। न व तच्छब्दः पूर्वोक्तं परामर्शीति नियमः समाप्तिः। नहि ते नरत्तरागा तस्यापत्यमि त्या दोष
वोक्तं किं विदस्ति। तस्मात्प्रमाणं तराप्रतीतमपि ते जोतरमल्लौकिकं शब्दादुपास्य त्वेन गम्यत इति प्राप्त
उत्पत्तेः। ब्रह्मण्ये वहित विंगं ननु ते जस्य लौकिके। तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म सेच तु गम्यते। तमेव नां तमि
त्यत्र किमल्लौकिकं ते जः कळापित्वा सूर्यादीनामनुमानमुपपाद्यतां। किं वा भानूपः सत्यसंकल्प इति श्रुत्य
तरसि हेन ब्रह्मणो नावेन सूयादीनां भानमुपपाद्यतां इति विरायेन श्रुतसंज्ञवेऽश्रुतस्य कल्पनापुंस्य त
तस्य प्रसिद्धं नाल्लौकिकमुपास्यते जो युज्यते। अपि तु श्रुति प्रसिद्धं ब्रह्मेव शेषमिति तदेतदाह प्राज्ञ एवा

त्माकावितुमर्हति। विरोधभाट्टसमत्वाच्चेति। ननु स्य प्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्षन्ते। न त्वयं धेनौ
 तेदृश्यं ते। तथा न देववाक्षुषं तेजो वाक्षुषं सौर्यादितेज आख्यायितं रूपमपि प्रकाशयति। नानाव्यायितं
 अधिकारेऽपि नूयं दर्शनप्रसंगादित्यत आह पभां तमनुभापुरिति। नाहुतेजो नरस्य तेजो नरापेक्षां व्याप्ते
 धामः। किंतु तद्वानमनुभानं। न च लोचनमनुभां मिति सूर्यादयः। तदिदं युक्तं न हि प्रदीपशति। अनुभावा
 व्यापित्वा माह पदप्युक्तमिति। एतदुक्तं न वति। यदि स्वरूप साम्याभावमात्रे प्रत्यानुकारो निशक्रिय तेन
 द्वाव्यतिवारः अथ क्रिया साम्याभावसो सिद्धः। अस्मिहि वा पुरजसोः स्वरूपविसदृशयो रपि नियतदिग्दे
 शानुनक्रिया साम्यं। वक्ष्यः पिउयो रक्तमद्यपि दहनक्रियानानिद्यते तथा हि पिद्व्यनेदेन क्रिया केदं
 कळायित्वा क्रिया माह इयं व्याख्येयं। तदेवमनुकृतेरिति विकल्पतस्य चेति सूत्रावयं विन जते। तस्य
 चेति वतुर्थमिति ज्योतिषां सूर्यादीनां ब्रह्म ज्योतिः प्रकाशकमित्यर्थः। तेजो नरेणा निद्रिषभावमापनेन स
 यदितेजो विजातीत्यप्रसिद्धं। सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषा निधानं वृत्तिः। सा तेजो धातुत्वव्योक्ति
 के रूपमात्रप्रकाशके संकुर्वेत्। अस्माणि तु निःशेषजगदवमासकेन सर्वशब्दस्य वृत्तिः संकुर्वती
 ति। तत्र शब्दभाट्टशक्तिः। सर्वत्र खल्वप्यं तत्र शब्दः पूर्वोक्तपरा मशीऽतेन रक्तं शगादित्यादौ वपि।

प्रकृतेः परस्मिन्स्ययेऽर्थकोदेत्वारब्धा यमाने। प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववत्त्वमस्तीति तेनेति तत्पर
मशान्नम्यचिचारः। तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मो पश्यत्यप्यति। तेन भवतु नाम प्रकरणात् ङिग व
ळीय। श्रुतिस्तु ङिगात्वाळीयसीति। श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यत इति। अपि चापेक्षितानपेक्षितानि
धानयोः शेषितानिधानं युक्तं दृष्टार्थत्वादि द्याह अनेन तरे च ङिरूप्य ये परे कोशरति। आस्मिन्वा
क्ये ज्योतिरुक्तं तिरुक्तं। तत्र कथं ज्योतिरित्यपेक्षा यां इदमुपातिष्ठते। न तत्र सूर्य इति स्थातं ज्येण न
ज्यमानेन पेक्षितं स्याददृष्टार्थमिति। ब्रह्मण्यपि चैवां भानप्रतिषेधोऽत्र कथ्यत इति। अप्यमपि प्रापि
न तत्र सूर्यो भातीति नेयं सति संशयः। पतः सूर्यादीनां तस्मिन्सत्यमिभवः प्रतीयेत। अपि तु विषय
संशयमिति न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्यादयः प्रकाशकतया भाति किंतु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रका
शयितव्येषु प्रकाशत्वेन भाति। तच्च स्वयं प्रकाशं अगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादि श्रुतिरित्यति। अपि
रप्रपते। न तद्भासयत इति ब्रह्मणोऽग्राह्यत्वमुक्तं। यदादित्यगतमित्यनेन तस्यैव ग्राह्यत्वं मुक्तमि
ति। शब्दादेव प्राप्तिः। नां ज्ञात्मानं नो होस्ति परस्मिन्मानवद्विती। कृतमव्ये शता जीवेनां ज्ञसीते
न शं संयः। किं मंगुलमात्रं स्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाक्यमस्तु। तदनुशोधेन ज्ञान

श्रुतिः कथं विनीयतां आहोस्मि दीशान श्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्मत्तनुरोधेनांगुष्ठमात्रश्रुतिः
 कथं विनीयतां तत्रान्यतरस्यान्यतश्चानुरोधे विषये प्रथमानुरोधो न्यायादिरसंगुष्ठश्रुत्यनुरोधेन
 दीशानश्रुतिर्नैतद्व्यापिचयुक्तं त्वमुत्तरीकद्वयस्थानत्वं परमात्मनः स्थानमेव निदेशात् तद्वि
 तस्योपलब्धिस्थानं शाब्दग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः नैव तथेहांगुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानं मे
 हो निदिष्टं परिमाणमात्रनिर्देशात् न च मध्यमात्मनीत्यत्रापि स्थानं को दोष गम्यते आत्मज्ञा
 नोत्पत्त्यस्य भाववचनो वा जीववचनो वा स्यात् तत्र स्वभावस्य स्वभावित्रधीन निरूपणतया स्वस्य
 वस्तुवितुरनिर्देशात् न स्थायते कस्य मध्यम इति न च जीवपरपोरस्ति मध्यमं इति ज्ञेयं नैव स्थानं
 निर्देशो विस्मयः स्पष्टं परिमाणनिर्देशः परिमाणे को दृश्य परस्मिन् संभवतीति जीवात्मैवांगुष्ठ
 मात्रः सखल्वतः करणाद्युपाधे कस्मिन्तो नागः परमात्मनः अतः करणं चाप्रायेण तत् कमलकोशस्थो
 न तत् कमलकोशः खमनुष्णाणां मंगुष्ठमात्र इति तद्वच्छिन्नो जीवात्मा अंगुष्ठमात्रो न भवति
 शं पद्मवच्छिन्नमश्विमात्रं अपि च जीवात्मनः स्पष्टमंगुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते अंगुष्ठमात्रं पुरुषं नि
 ष्वकर्वेयमो वच्छादिति न हि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन वच्छानुनिःकर्षकल्पते प्रमोदितजगो हरि
 गुरुवशा गोस्मिन् स्वतंत्रं प्रकृतवाते संप्रमने प्रमापि विष्णुरिति तेनांगुष्ठमात्रत्वस्य जीवे विनिश्चयात्

आपेक्षिकं किंविदुत भव्यं प्रति जी वस्ये श्री नत्वं व्याख्येयं। एतद्वैतदिति च प्रत्यक्षं जी वरूपं परमं
शक्तिं लिखितं स्मरन्। जी वात्मैवात्रोपास्य इति प्राप्तं। एवं प्राप्ते निधीयते। प्रश्नोत्तरत्वाद्गी शान्धवर्ण
स्याविशेषतः। जी वस्य ब्रह्मरूपत्व प्रत्यापन परं वचः इति भूत भव्यमात्रं प्रति निरंकुशमी शानत्वं
प्रतीयते। प्राक् पृष्ठं वा ब्रह्म। अन्यत्र धर्मा दन्यत्रा धर्मा दित्यादिना। तदनंतरं स संदर्कस्य तत्प्रति
वचनतो विर्तेति एतद्वैतदिति ब्रह्माभिधानं युक्तं तथा चांगुष्ठमात्रं तथापि जी वो वगम्यते तथापि
न तत्परमेतद्वा क्यं किं त्वं गुणमात्रस्य जी वस्य ब्रह्मरूपता प्रतिपादन परं। एवं निरंकुशमी शानत्वं
न स्य कोचपितव्यं। न च ब्रह्मो प्रश्नोत्तरताया तव्याते न यथा तत्त्वमसीति विज्ञानात्मनः त्वंपदा च
स्य तादिति परमात्मनै कत्वं प्रतिपाद्यते तथेहापि अंगुष्ठ परिमितं स्य विज्ञानात्मन ई शान्धवर्णमात्रं प्र
तिपाद्यत इति युक्तं। हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्। सर्वगतस्यापि ब्रह्मणो हृदये वस्य न मपेक्ष्येति
जीवानि प्रापन्नान्यः परमात्मन इति ग्रहणं मर्तीति न जी व परमेतद्वा क्यमित्यर्थः। मनुष्याने वेति। त्रैवर्ण्य
कानेवा। आर्थित्वादिति अंतः सुखानो। मोक्षमाणा नावकांसेषु कर्मस्वाधिकारं निवेधाते। प्राक्त्वादिति। ति
पदे वषीऽणां अशक्तानां अधिकारं निवर्तयति। उपनयनादिशास्त्राच्चेति। श्रुद्वाणां मनाधिकारितां दर्शय
ति। यदप्युक्तं परिमाणो पदेशात् स्मृतेश्चेति। यद्येतत् परमात्म परं किमिति तात्तु जी व रों हो व्यते। ननु परमा

मे दो अता उच्यते च जीवः । तस्मात् जीवपरमेवेति भावः । परिहृति । तत्प्रत्युच्यत इति । जीवस्पष्टित
 त्वं परमात्मभावः । तद्वक्तव्यं । न च त जीवमननिधायकं वक्तुमिति जीवमुच्यत इत्यर्थः । तदुपप
 धिवा दशयणः संज्ञावान् । देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारवितासंभन्वयलक्षणोऽसंगतस्त्वस्य प्रा
 संगि की संगतिदर्शयितुं प्रसंगमाह । अगुष्ठमात्रश्रुतिरिति । स्यादेतत् । देवादीनां विविधविविधानंदृष्टो
 गभागीनां वैराग्याभावात् नार्थित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत आह । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमिति । स
 प्ततेज्ञापयोगस्य स्वर्गाद्युपभोगेपि भावाद्वास्ति वैराग्यमित्यर्थः । ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेन इदं पार्थसं
 निकर्षादिजायाः प्रमाणं हि हृत्तेरनुपपत्तेः । आविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह तयो साम
 न्यमापितेषामिति । यथा समंत्रादिभ्यः तद्देवगमस्तथोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । न च शुद्धबुद्धेन पनासंभ
 वेनाध्ययनाभावात् तेषामनधिकार इत्याह । न चोपनयनशास्त्रेणेति । न च ब्रह्मविधिं वत गुरुमुखानुग
 त्त्वमाणा देवैः फलवत्कर्मब्रह्मवबोधहेतुः अपित्वत्थमनोतरकाळं निगमनिरुक्त व्याकरणादिविदि
 तपदतदर्थसंगतेश्चिगतशाब्दस्यापतत्वस्पष्टुः स्मर्यमाणः । स वमनुष्याणां मिह जन्मनीच देवानां प्रावि
 त्वे विधिबद्धीत आम्नाय इह जन्मनि स्मर्यमाणः । अतः श्रयं प्रतिभानो वेदः संज्ञवतीत्यर्थः । न च कर्मनिधि
 कारो ननुतीत्याह । यद्यपि कर्मस्य नाधिकारकारणमिति । वस्यादीनां हि न वस्याद्यंतरमस्तिपि नो भृग्वदी

॥१५५॥

११५५

नां क्षीणार्थे कारत्वेनेहानीदेवर्षित्वाभावादित्यर्थः। विशेषः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्। मंत्रादि
पदसमन्वयात् प्रतीयमानो न्यः प्रमाणं तत्र विशेषे सत्कपे तव्योन तु विशेषे प्रमाणं तत्र विरुद्धं चेदं वि
ग्रहवत्त्वादिदेवतायाः तस्मान् यजमानः प्रस्तरत्वादि बहुपयहिता थो मंत्रादिर्व्याख्येयः तथा च विग्र
हो यन्मावाशो पठितो ल्यो पठितो वा शब्दो देवते त्यचेतनत्वाभावाः क्वचिदप्यधिकारशक्तिशकार्यः।
निश्कर्शो नैकस्मादनेकस्यानेककल्पनित्यं न च रूपप्रतिपत्तेः सैवाकुत इत्यत आह दर्शना
दृष्टिबुधसमृतिषु च। तथा चैकस्यानेककायनिर्माणं अदर्शनाद्वा न युज्यते। वाथ दर्शनाद्वा। तथा दर्शने
मसिद्धं श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात्। न हि कौकि केन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टं न दृष्टं भवति। मा भू
द्यागादीनामपि स्वगादि साधनत्वमदृष्टमिति। मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वं निपमा दक्षानि
पित्रोः संयोगे कुतः संभवतः। संभवे वा अनग्नितापे धूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत्। तं किं शरी
रत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं सिद्धापि मसि। तथा चानैकां तो हेत्वाभासः। स्येदजो दे
वः। हीनां शरीराणां तद्देतुत्वात्। इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहानामदृष्टं चरमिति चेत्। न भूतोपादानत्वं
न इच्छामात्रनिर्माणत्वात्। हेतुः। भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकायविकीर्णवशात् भूतक्रियो त्यनो
भूतानां पश्यत्संयोगेन नानाकायसमुत्पादान् दृष्टं वशि न इच्छा वशान् वश्ये। क्रियो त्यादः यथाविष

विद्याविदुः श्रमात्रेण विषयशक्यप्रेरणं। नचविषयविद्याविदो दर्शने नार्थिद्वानदर्शनात् व्यवहितविप्रकृष्ट
 कृतादृशनादेवादीनां कथमार्थिद्वानमिति वाच्यं। काचाभ्यपटव्यापिहितस्यविप्रकृष्टस्य च भौमशनेश्व
 रीदे दर्शनेनाति व्यभिचारात्। असत्कारयदृष्टयोदेवादीनां काचाभ्यपटव्यादिवत्प्रमहीमहीथरादि
 किं न व्यवधीयते। नचास्मदादिवत्तेषां शरीरे त्वेन व्यवहितविप्रकृत्यादि दर्शनासंभवो नुमीयत
 रति वाच्यं। आगमविरोधिनोऽनुमानसोत्पादनयोगात्। अंतर्द्वानं चां जनामनुजानामिचतेषां प्रभवतामु
 पपद्यते। तेन संनिहितो नामपिनक्तुदेशे दर्शनं न विष्यति। तस्मात्सूक्तमनेकप्रतिपत्तेरिति। तथाहि
 कतिदेवा इत्यपक्रम्येति। वैश्वदेवशस्त्रस्य हि निविदि कतिदेवा इत्यपक्रम्य निविदे वोतरे दत्तं शाक
 व्यमया सवल्केन त्रयश्च व्रीचशता त्रयश्च व्रीचसहस्रेति। विनिनामशस्यमानदेवोता संख्यावा
 चकानि मंत्रपदानि। एतदुक्तं भवति। वैश्वदेवशस्त्रस्य निविदि कतिदेवाः शस्यमानः प्रसंख्याता इति
 शाकव्यनपृष्ठेषु या सवल्के स्योतरे त्रयश्च व्रीचशतेत्यादि। यावत्संख्याका वैश्वदेव निविदि संख्या
 ता देवाः एतौ ता वंत इति। पुनश्च शाकव्येन कतमेत इति संख्ये येषु पृष्ठेषु या सवल्के स्योतरे।
 मनुमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्वे वेदे ददा इति। अहो वसव एका दश रुद्रा द्वा दशा हित्यो रंइश्व
 प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशत् देवाः। तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चां तरिहं वादि त्पश्च द्यौश्च इमाश्च न

११५

सत्राणि जेति वसवः एते हि प्राणिनां कर्म फळाश्रयेण कार्यकरणसंघात रूपेण परिणमतो जगदिदं
सर्वं वासयन्ति । तस्मात् सर्वमवः । बुद्धिः कर्मेन्द्रियाणि दश । एकादशं च मन इति । तदेतानि प्राणाः तद्
तित्वात् । ते हि प्राणकाळ उक्रामंतः पुरुषं रोहयंतीति रुद्राः । द्वादशमासाः संवत्सरस्यैवैवाः पु
न पुनः परिवर्तमानाः । प्राणभृता मायुं विच कर्म फळोपभोगं च । दापयंतीत्यादित्याः । अशानि हि द्वादशः । स
हिवळः स हीं दृश्य परमा ईशाना । तथा हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति । ते न स्तनायितु रशानि हि द्वादशः ।
यज्ञः प्रजापतिरिति । यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापतिः । एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः । सप्तप्र
मिष्टाचिरी वाद्यं तारि ह्यादि सदिवां महिमानो । न ततोक्षियंते । षडेव तु देवाः । ते तु षडग्निं पृथिवी
चैकीकृत्य अंतरिक्षं वायुं चैकीकृत्य त्रयो लोकाः । यत्र एव देवान् भवन्ति । एत एव त्रयो अन्नप्राणमोरस्य
भवन्तोऽन्नप्राणो द्यौर्देवोऽन्नः । तावप्यद्वादशैव एकः । कतमोऽयं द्वैः । पृथस्मिन् सति सर्वमिदं अथा
द्योत्तु हृदि प्राप्नोतीति । तनायं द्वै इति । कतम एक इति । स एवायं द्वैः प्राण एको ब्रह्म । सर्वदेवता
त्मत्वेन बृहत्त्वाद्ब्रह्म । तदेव स्यादित्याचक्षते परोक्षान्निधाय केन शब्देन । तस्मादेकस्यैव देवस्य मव
शीने युगपदेवेकदेवतानुरूपता माहङ्कृतिः । स्मृतिश्च त्रिगद ओश्याता अपि तृपथं ज्ञानानामप्युपा
नुष्ठानं वशान् प्राप्ताणि माद्यैश्च यज्ञां युगपन्नानां कायनिर्माणं श्रूयते । तत्रैकैव कथा देवानां

कु. १.
पान ६

92017

74

वाद्योगेन तत्र वर्तयितव्यः तत्र किं स्वतंत्रं प्रधानमस्मिन्नेन मंत्रवर्णेन नूद्यतामुत पारमेश्वरीमायाशक्तिरे
जोबनव्याकिमाकारणमुच्यतां किं तावत्प्राप्तप्रधानमेवेति तथापि यादृशं प्रधानं सांख्यैः स्मर्यते तादृशमे
वास्मिन्ननूनातिरिक्तं प्रतीयते सागृहिप्रधानं ब्रह्मणा प्रकृतिर्न जायते तस्य जायते कावच्छेदितशुक्लकृष्ण
वा यद्यपि छोटितत्वाद्दयोवर्णानरजप्रभृतेषु संतितथापि छोटितं कुसुभादिरेजयति रजोपिरंजयतीति छोटितं
एवं प्रसन्नं पाथः शुक्लं सत्त्वमापि प्रसन्नमिति शुक्लं एव मायारं मेद्यादेकृष्णं तमोपावरकमिति कृष्णं पेशणा
पि नाव्याकृतस्यैव रूपेण छोटितत्वादिपोगजास्थेयः किंतु तत्कार्यस्य ते जोबनसमो छोटितत्वादि कारणत
पचरणीयं कार्यं नूप्तेण वा कारणे कळ्मनीयां तदस्माकमपि तुल्यं अजोद्ये को जुषमाणो नु शोतुं नूत्ये
नां भुक्तभोगा मजो न्यरति त्वात्मभेदश्रवणात्सांख्यस्मृतरे वा मंत्रवर्णे प्रत्याप्तिज्ञानं न त्वव्याकृतप्रक्रियां शा
स्त्रस्याभेकात्माभ्यपगमेनात्मज्ञेहात्मावात् तस्मात्स्वतंत्रं प्रधानं नास्तीति प्राज्ञं तेषां साम्यावस्था अ
वयवधर्मेति अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मो छोटितत्वाद्दयस्त्वैति प्रजास्त्रैवगुण्या
नित्यति सुखदुःखमोहात्मिकाः तथापि मैत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं तत्कस्य ते तौ न तं प्रति सत्त्वस
मुद्गवात् नर्मदायावसर्वभावाख्याताः तदिदं त्रैगुणपान्वितत्वं प्रजानी अनुशेतरति व्यावर्तेतामेवा
विद्येति विषयादिशब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मानं द्विधमनोहंकारप्रणाधि
क्या बुद्धिस्तन्मुपसंक्रामन्ति तेन तद्बुद्धिसत्त्वं प्रधानं विकारः सुखदुःखमोहात्मकशब्दादि रूपेण परिणमते

तथा तस्या एव ग्रन्थानि ज्ञानात् न तु सांख्यपरि कृतिना प्रकृतितस्या अप्रमाणिकतया श्रुतहास्यश्रुतकल्प
नाप्रसंगात् । रं जनादिना वरोहितां कृपचारस्य सति मुख्यार्थसंज्ञावेऽयोगात् तदिदमुक्तं रोहितादीनां वा
नामिति । अजापदस्य समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्ध्या अप्यण दोषप्रसंगात् अत्र
तु रूपककल्पनया समुदायप्रसिद्धेरेवा न पेक्षायाः स्वीकारात् । अपिवाप्यपि श्रुतिकल्पोऽस्मदृशानां तु गु
णो न सा रस्यस्मृत्यनुगणरत्या ह तथेहापीति किं कारणं ब्रह्मेत्यपक्रम्येति । ब्रह्मस्वरूपतावद्भुगत्कारणं न
वति विष्णुत्वात्तस्येत्यथा दुःपुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धाविकृतिर्न वेत् इत्याशयवती श्रुतिपृच्छायां किं
कारणं यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तौ तत्किं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः । ते ब्रह्मविदो ध्यानायोगेनात्मानं गताः प्राप्ता अक्षय
न्मिति योजना । यो योनिं यो निमिति आविद्याशक्तिर्योनिः सा वयति जीवनीनेत्युक्तमतो वीप्सोपपन्ना । शेषमिति
रोहितार्थः । सूत्रांतरमवताशयेतुं शक्यते कथं पुनरिति । अजाकृतिर्जातिस्ते जोवन्नेषु नास्ति नवै ते जोवन्ना
नां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोपपत्ताश्चः संज्ञवतीत्याहु नवते जोवन्नानामिति सूत्रमवतारयति अत उ
तरे पठति । कल्पनोपदेशाच्च मन्वादि बह्विधेः । ननु किं छागा व्योहितं शुक्लं कृष्णं वा न्यादृशीनामापि छागा
मुपलब्धादित्य आह पृच्छयेति । खड्गवर्करावदुशावाशेषं निगद्व्याख्यातं । न संख्योपसंग्रहोऽपि नाना
ज्ञावादातिरेकाच्च । अवांतरसंगतिमाह एवं परिहृतेपीति । पंचजनादितिसमासार्थः पंचसंख्येयासंबंधने रस्य

ननदिकं रवे स संसाया मेति समासा विधाना तू मनु जेषु निरूढो यं पंचजन शब्दरति वाच्यं । तथा हि तत्ति पंचम
 नुजा इति स्यात् । एवं वात्मनि पंचमनुष्याणां प्राकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निरुक्ता स र्यो । सर्वस्यैव प्रतिष्ठाना
 त् । तस्माद्दृढं संज्ञा वाच्यं । एवं वात्मनि पंचमनुष्याणां तत्प्रागेनात्र योग आच्छेदः । जनशब्दश्च कथं वि
 तत्र योर्वाप्यर्था व्येचनया काण्वमाध्यं हि न वाक्ययो विराधा हे कत्रा हे ज्योतिषा पंचत्वमन्नेनेतरत्र न चोउ
 शी ग्रहणा ग्रहणव । द्वे कळम संज्ञयो नुष्टानं हि विकल्प्यते । न च चरुवस्तु तत्त्व कथा लेयं । नानुष्ठान कथा
 विध्य भावा त् । तस्मात्कानि विदेव तत्त्वानी तु पंचप्रत्येकं पंच संख्यायोगी निपंच विंशति तत्त्वानि भवः सत्ता
 र्व्ये श्वप्रकृत्या ही नि पंच विंशति तत्त्वानि स्मर्येत इति तान्येवानेन मंत्रेणोच्यं त इति नाशब्दं प्रथानां नवा
 धारत्वेनात्मनो व्यवस्थाना त्वात्मनि वाधारार्थे पभावस्य विशेषा दाकाशस्य च व्यतिरेकना अत्र यो विंशति
 र्जिनारति स्यान्न पंच पंच जना इति वाच्यं सत्याप्या काशात्मनो व्यतिरेकने मूलप्रकृतिभागे सत्त्वरजःस्तमोभिः
 पंच विंशति संख्योपपत्तेस्तथा सत्यात्मा काशाभ्यां सत्ता विंशति संख्यायां पंच विंशति तत्त्वानि निरुक्त्या ही तव्या
 कोप इति चेन्न मूलप्रकृति त्वमात्रेणैकीकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पंच विंशति तत्त्वोपपत्तेः । हि रुद्रावे ननु तेषां सप्त विंश
 तित्वाविशेषस्तस्मान्नाशब्दी सांख्यसृतिरिति प्राप्तं । मूलप्रकृतिः प्रधाननासाव न्यस्य विकृतिरपि नुप्रकृतिरेव

तदिह मुक्तं मूलेति । महद्दृढं कारतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृतिश्च तथा हि महत्तत्त्व महत्कारस्य तत्त्वांतरस्य प्रकृतिः
मूलप्रकृतेस्तु विकृतिरेव महत्कारतत्त्वमहत्तो विकृतिः प्रकृतिश्च देवतामसं सत्यं च तन्मात्राणां तदेव सात्विकं
सत्प्रकृतिरेकादशो द्विमाणा एव तन्मात्राणि चाहंकारतत्त्वं भूस्वविभूतिशकाशादीनां पंचानां प्रकृतिस्तदिह
मुक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृति यः स सप्तोऽशकश्चोऽश संख्यावच्छिन्नो गणो विरेको एव पंच भूतान्मात्रा
त्राणिरकादशो द्विमाणा तिष्ठोऽशको गणः पद्यपि पृथिव्यादयोगोद्यमादीनां प्रकृतिस्तथापि न तेषां पृथिव्यादिभ्यः
स्वत्वांतरमिति न प्रकृतिः तत्त्वांतरोपादानत्वं चेदुप्रकृतित्वमस्मिन्मनोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः ५ षष्ठ
कूटस्थानित्योपाणिनीयकस्यावैत्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति । एवं प्राप्ते निधीयते न संख्योपसंग्रहोऽप्यप्रथा
नादीनां प्रतिमत्वा शंका कर्तव्या कस्मान्नानाभावा न्नानात्वे ती निपंचविंशति तत्त्वानि नैषां पंचशः १ शः साध
रणो धर्मोऽस्ति न खलु सखर जस्तमो महद्दृढं कारणा मेकः क्रियाका गुणो वा द्रव्यं वा ज्ञाते बाधर्मः पंच मात्रादि
न्योऽप्यवतः सत्त्वादिषु चानुगतः काश्चिदस्ति नापि पृथिव्ये जो वायुश्चाणानां नापि रसनवह्नः त्वच्छ्रोत्रवाचां नापि
पाणि पादपायूपस्थमनसां ये नैकेनासाधारणे नोपगृहीताः पंचकानां विवृतुमर्हति । पूर्वपक्षे कोऽस्ति न
मुत्थापयति अथोच्येत पंचविंशति संख्यैवेयमिति । यद्यपि परस्यां संख्यायामवांतरसंख्याद्वैत्वा कानास्ति
तथापि तत्पूर्वतस्याः संज्ञायां तौ वीमर्षच्छृणवा प्रत्यासत्त्या परसंख्याच्छृणार्थपूर्वसंख्यापन्यस्यत
इति दूषयति अथ मेवास्मिन्क्षेपोऽस्ति इति पंचशब्दो जनशब्देन समस्तोऽसमस्तः शक्यो वक्तुमित्याह परश्चात्र

नव

नवमः

128

3

1198

पंचशब्द इति। ननु नवतु समासस्तैसापि किमित्यत्र आह समासत्वाच्चेति। अपि वकीष्यतां पंचक द्वयग्र
हणे द्वौवतत्वानि न सांख्यस्मृतिप्रत्यनिष्ठानि। मित्यसमासमभ्यपेत्पाठपंचैवक द्वयग्रहणं पंचपंचेति।
नचैका पंचसंख्या च पंचसंख्यातरेण शक्याविशेष्यं पंचशब्दस्य संख्यो घसर्जन इव वचनत्वेन संख्या
या उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादित्याहु नच पंचसंख्या या एकस्या इति। तदेवं पूर्वपक्षौ कदे
शिनिदूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति नत्वा पचनं पंच संख्या का जना एवेति। अत्र तावद्दुष्टौ स्यां
नयोगसंभवतीति वक्ष्यते तथापि योगिकं पंचजनशब्दमभ्यपेत्पद्व्यपत्तिमुक्तं पंचपूर्वीशब्दस्येति। पं
चपूर्वीत्यत्र पद्यपि पृथक्कैकार्थसमवायिनी पंचसंख्या वच्छेदिकास्ति तथापीयं समुदायिनो वच्छेदो
न समुदायसमासपदभ्य अतस्तस्मिन्कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां यत्तदतिहै ता पंचसंख्या सं
ख्यते पंचेति पंचजनारत्यत्र तु पंचसंख्यापोत्यत्रिद्विष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात् समुदायस्य पंचपूर्वी
वद्वत्प्रतीतेर्यत्तदतिहै ता संख्या संख्यते। स्यादतस्तु संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दांतरवाच्यसं
ख्या वच्छेदः पंचसंख्याप्राकृतया वच्छेदो न विव्यति नाहं यवच्छिन्नेत्यत्र आह नवद्वयीदं विशेषणमिति
उक्तोत्र दोषः नत्वा पचसर्जनं विशेषणेन युज्यते पंचशब्दवता वतु संख्येयघोपसर्जनसंख्यामाह विशेषतस्त
पंचजनारत्यत्र समासे विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यादसामर्थ्यात् नहि नवतिसदृशराजपुरुष
इति समासः अपि तु वृत्तिरेवं न ह्यस्य राज्ञः पुरुष इति साक्ष्यं पंचत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः। अतिरेकाच्चेत्य

११९८

११९८